

Ніжинське товариство української мови “Просвіта”
імені Тараса Шевченка
Ніжинське міське товариство греків імені братів Зосимів
Духовно-просвітницький центр парафії Всіх Святих
Української Православної Церкви Київського патріархату

Серія: Ніжинська старовина

ГРЕКИ В НІЖИНІ

Збірник статей і матеріалів

ВИПУСК II

Ніжин – 2001

9(477-495)

Г80

Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів. – Ніжин: "Просвіта". 2001 – Вип.2

До збірника увійшли матеріали про духовні та культурні традиції Грецького церковного братства – унікального явища в історії України, що протягом XVII-XIX століть існувало в місті Ніжині. Автори збірника – науковці, священники, історики, музейні працівники і журналісти – подають цікаві і маловідомі матеріали про діячів грецької громади в Ніжині, про їх благодійну та просвітницьку діяльність, а також про те, як нащадки греків відроджують сьогодні свої традиції. Вперше друкуються маловідомі історіографічні матеріали з архіву відомого історика, академіка ВУАН К.В.Харламповича.

Розрахований на всіх, хто цікавиться історією рідного краю.

Редактор – доктор філологічних наук,
професор Олександр Астаф'єв

Упорядник та автор приміток –
протоієрей Олександр Морозов

Видання здійснене при спонсорській підтримці посольства Греції в Україні, Ніжинського міського голови Михайла Васильовича Приходька та парафії Всіх Святих м. Ніжина Української Православної Церкви Київського Патріархату

К.В. ХАРЛАМПОВИЧ (1870-1932)

Збірник присвячується 130-річчю від дня народження
дослідника історії Ніжинського грецького братства, академіка
ВУАН
Костянтина Васильовича Харламповича.

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

Меру м. Ніжина
панові М.В. Приходьку

Шановний пане мер!

Прошу прийняти мою сердечну подяку за привітання з нагоди Національного Свята Греції.

Ніжин займає особливе місце в історії грецько - українських відносин. Щиро дякую Вам за уважне, бережне ставлення до історичних пам'ятників - свідчень просвітницької та благочинної діяльності грецької громади у Вашому місті, а також за люб'язний прийом у вересні минулого року делегації Асоціації Випускників Школи імені Братів Зосімадів з міста Янніна.

Щодо Вашої пропозиції про підписання угоди про побратимські зв'язки між Янніною та Ніжином, хочу повідомити Вас, що Посольство займається цим питанням.

*З повагою, Дімітріс Контумас
Посол Греції в Україні.
Київ, 5 квітня 2001 року.*

На світанку нового тисячоліття з глибин сивої давнини заговорила до нас історія з цікавих статей та матеріалів, надрукованих у збірнику "Греки в Ніжині".

Щиро вітаю науково-дослідницьке середовище, громадськість міста з виходом у світ збірника, який започаткував нову серію "Ніжинська старовина". Збірника, автори статей якого, – науковці, священники, історики, музейні працівники і журналісти, – звертаючи свій погляд у глибину сторіч, віднаходять і розкривають виняткову значимість внеску греків у нашу духовну скарбницю.

Не з власної волі закинута на наші землі, радісно зустрінути українським народом, греки з притаманним їм благородством і відданістю віддячили нам сторицею. Стабілізувались економічні зв'язки України з європейськими країнами. Ніжин засяяв в ореолі торгової слави і значився в числі найбільших торгових міст на Лівобережжі. Будувались храми, школи, бібліотеки, престижною стала меценатська діяльність. Багата духовна спадщина нагадує

нам про колишню велич і неперевершеність твореного грецьким духовним братством.

Сьогодні нам не байдуже, як зберігатиметься ця спадщина історії і мистецтва надалі. Вона достеменно вимагає від нас і ставить перед нами проблему осмислювання міста, як урбанізаційного центру, відродження його. Цьому сприятиме і включення Ніжина в туристичне кільце “Намисто Славутича.”

Приємно, що історичні дослідження наполегливо ведуть науковці, відкривають нові сторінки буття нашого тисячолітнього міста, залучають до цього грецьких вчених і разом досліджують діяльність грецької громади.

Висловлюю сердечну вдячність усім, хто працював над збірником "Греки в Ніжині", хто доклав зусиль, аби це видання побачило світ. Зокрема, колективу Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя, Ніжинському міському товариству “Просвіта”, Ніжинському міському товариству греків імені братів Зосимів, Духовно-просвітницькому центру парафії Всіх Святих Української Православної Церкви Київського Патріархату.

Певен, що й надалі достопам'ятності Ніжина, унікальні пам'ятники архітектури, що постають перед нами матеріалізованими свідками минулого, духовні й культурні скарби надихатимуть на нові історичні дослідження.

МІСЬКИЙ ГОЛОВА

МИХАЙЛО
ПРИХОДЬКО

Олександр Астаф'єв,
доктор філологічних наук,
професор Ніжинського державного
педуніверситету імені Миколи Гоголя.

ГРЕЦІЯ ЯК СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ

Культурний діалог, як свідчення взаємного спілкування між Україною і Грецією, допомагає глибше усвідомити близькість наших "цивілізацій", спільність і кривність духовного розвитку наших народів, виявити образ грецького народу, що склався у нашій свідомості і навпаки. Згадаймо хоча б культурологічну концепцію Євгена Маланюка: він вважав, що землі теперішньої України від VII ст. до Різдва Христового належали до середземноморського культурного обсягу античної Еллади і становили її північний сегмент. На його думку, еллінська культура залишила помітні сліди у психіці українського народу, сформувавши такі риси української душі, як індивідуалізм (на противагу культурам, що діляться на автократа і масу), комплекс калокагатії, хліборобська культура, потяг до краси, глибока християнська мораль, гуманізм і т.д. Ці погляди поділяли, зокрема, і визначні діячі культури Франції, Австрії, Німеччини, Польщі.

Античні греки закладають на нашому чорноморському побережжі, переважно при дельтах рік Дністра (по-грецьки - Тірас), Бугу (Гіппаніс), Дніпра (Бористен), Дону (Танаїс) ряд торгових міст: Тіра (тепер Акерман), Ольвія (біля нинішнього Миколаєва), Херсонес (біля Севастополя), Пантікапейон (Керч) та ін. Саме через них углиб суходолу ширилися грецькі товари (кераміка, зброя, металеві вироби, олія, вино тощо). З Причорномор'я грецькі купці вивозили збіжжя, рабів, рибу, шкіри, хутра. Юрій Липа пише: "Українська територія з її системою річних шляхів стає ланкою у системі тодішніх морських шляхів, стає одним із осередків еллінського багатства і еллінської культури. Морська культура робиться назавжди частиною світогляду українців і це назавжди

відрізняє їх психологію в торгівлі від типово континентальної психології сусідів".

Особливо пошавилися українсько-грецькі зв'язки після прийняття Україною християнства. Протягом майже 700 років (до 1686 р.) Українська Православна Церква перебувала під канонічною юрисдикцією царгородського патріарха. У добу релігійних війн XVI-XVII ст. православні українці весь час підтримували стосунки з грецькою православною ієрархією. Разом із духівництвом із Візантії, через посередництво перекладачів, прийшла на Україну богослужбова і церковна література, а також церковний спів ("восьмигласся"). У внутрішньому житті Українська Церква керувалася "Номоканоном", що містив не лише вироблені у Візантії церковні правила, а й державні візантійські закони щодо церкви. За візантійськими зразками були організовані монастирі: зокрема, св. Феодосій ще в XI ст. запровадив суворі правила Студитського монастиря. Від княжих і до нових часів українське чернецтво підтримувало зв'язок з монастирем на Афоні (згадаймо життя та долю Івана Вишенського).

Давня українська культура також формувалася під впливом творів візантійських релігійних письменників: св. Василя Великого, Івана Золотоустого, Григорія Богослова, Григорія Нісського, Андрія Критського, Івана Дамаскина, збірки повчальних афоризмів, патерики, повісті, апокрифи. А як тут не згадати візантійських хроністів Івана Малали, Георгія Амартола, Георгія Сінкела, Константина Манасії?!

З Візантії прийшли і перші перекладні повісті і романи, наприклад, роман про Варлаама і Йоасафа, "Олександрія", "Слово о премудрім Акірі", "Девгенієве діяніє", "Історія про Стефаніта й Іхнілата" й інші, що спричинилися до розвитку оригінальної української творчості.

Велику роль у відродженні українського культурного і церковного життя, зокрема у Львові й Острозі, відіграли грецькі вчені, серед них еласонський архієпископ Арсеній, Кирило Лукаріс, а також українські вчені, що підтримували безпосередні контакти з Грецією (Кипріян з Острога, Йосип - чернець із Афону, ігумен Дерманського монастиря Ісаакій), або ж були добрими знавцями

грецької мови і письменства (Лаврентій та Стефан Зизанії, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Мелетій Смотрицький, Захарія Копистенський).

Десятки ченців з Афону щороку приїжджали на Україну за жертвами, виконували місію дорадників (наприклад, дорадниками Клирика Острозького були Діонісій Палеолог, Мосхопул), брали участь у церковних подіях (патріарх царгородський Ієремія, протосинкел Никифор, Кирило Лукаріс), перебували на державній службі (Астаматій, посол Дорошенка в Царгороді, Данило Грек та ін.). Зрештою, чимало українсько-шляхетських родин грецького походження: Томари, Капністи, Тернавіоти, Левицькі, Янжули, Константиновичі, Христофоровичі, Мануйловичі, Урсали, Мотоніси, Комбурлеї, Мазапети, Мазараки.

Має рацію Євген Маланюк: "Комплекс Еллади у цілокупності культурних наверствовань нашої землі являє собою надто могутній і надто глибокий поклад, щоб його значення недобачати або ним легковажити". Ця тема величезна і важлива. Для нас вона цікава ще й тому, що тривалий час Ніжин і ніжинська земля також перебували у силовому полі великої, у своїм універсалізмі неперевершеної грецької культури, з якої витворювалася і наша українська.

Ще 1657 року грецькі купці дістали торговий привілей від Богдана Хмельницького і оселилися у Ніжині, заклавши тут своє братство і започаткувавши щорічні ярмарки. Греки у Ніжині були незалежними від полкової влади, мали свій магістрат, будували храми, відкривали школи і бібліотеки розгортали благодійницьку діяльність. Важко оцінити їхній величезний внесок у нашу духовну скарбницю. Тому вкрай важливо сьогодні актуалізувати інтерес до історії українсько-грецьких культурних взаємин, відчуття енергії цієї історії як живого організму, як феномену, в основі якого - людська особистість, жива людина, а не арифметичний складник безструктурного механічного колективу" (Євген Маланюк). Це й покликана зробити започаткована серія видань "Ніжинська старовина". Продовжуючи наукові традиції своїх попередників - Михайла Грушевського, Федора Вовка, Вадима Щербаківського, Костянтина Харламповича та інших, наші вчені і краєзнавці повному осмислюють сліди тих величезних доленосних грецьких

впливів, які всякли в нашу землю, у нашу свідомість і підсвідомість, у нашу кров і наші жили, зв'язуючи Україну з європейською культурою.

Свого часу Йоган-Готфрід Гердер писав: "Україна стане колись новою Елладою. Прекрасне підсоння цієї країни, погідна вдача народу, його музичний хист, плодюча земля - колись обудиться. Із малих племен, якими були колись греки, постане велика культурна нація. Її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген у широкий світ". Чудова візія великого німецького ідеаліста справді може здійснитися, якщо наші сучасники не забудуть антично-грецької генези своєї культури і не проміняють свого гуманізму на імпортовані моделі централістської автократії, де держава є молохом, який пожирає і поглинає індивідуальність.

Лариса Приплавко (Мілосова), голова
Ніжинського міського товариства
греків імені братів Зосимів

УКРАЇНА – НАША ДРУГА БАТЬКІВЩИНА

Так сталось, що для дітей древньої Еллади, нащадками яких є члени Ніжинського міського товариства греків ім. братів Зосимів, є дві Батьківщини. Одна – історична – древня Еллада, де народились наші прадіди, і друга, де народилися ми, де навчалися, працювали, де живуть і зростають наші діти, онуки. Це – наша Еллада – Україна, яку ми дуже любимо.

З настанням в Україні демократичних змін, із здобуттям її державної незалежності, відбуваються процеси переосмислення духовних цінностей. Нарешті стало можливим замислитись над тим, хто ми, звідки, де наше коріння, чого ми прагнемо? Адже людська особистість несе відбиток часу, історії народу, національної традиції, школи, докільля. Україна тепло, по-материнськи зустріла і зіграла наших предків, що переселились з Греції ще у далекому XVII столітті. Тут, в Ніжині, вони побудували православні храми,

відкрили бібліотеку, школу, в яких велись богослужіння, наукова і просвітницька діяльність рідною грецькою мовою. Тут виникло Грецьке православне братство – справді унікальне в історії України, діяв Грецький магістрат – орган місцевого самоврядування грецької громади, тощо.

Ми пишаємось тим, що ніжинські греки внесли свій посильний вклад у визвольний рух у далекій і такій близькій нам Елладі у ХІХ столітті.

Звісно треба згадати невтомну благодійну діяльність відомих меценатів братів Зосимів, котрі жили, працювали і поховані у нашому місті. Своєю просвітницькою діяльністю - видавництвом книг на грецькій мові і фінансуванням народних училищ у Греції, - вони, безумовно, сприяли підйому національної свідомості і патріотизму молодих греків.

На жаль, сьогодні у нас немає інформації про зв'язки Зосимів з організацією "Філікі Етерія". Точно відомо, що вони фінансували загони повстанців.

Повстання 1821 р. було першим етапом грецької визвольної революції. Туркам вдалось придушити це повстання. І тоді Ніжин дав притулок тим, хто постраждав. Зокрема, у 1821 р. ніжинський Ліцей князя Безбородька прийняв на безкоштовне навчання шістьох дітей із грецьких сімей, які постраждали від репресій.

Поселились в Ніжині й інші учасники повстання. Невідомий автор, який сховався за ініціалами А. Ч., в 1831 році писав: "В Ніжині близько двох років тому поселились тут декілька палікарів, тих хоробрих воїнів, які першими повстали з князем Іпсіланті проти турецького деспотизму.

Благородні обличчя! В бідності через лахміття проглядає у них висока душа! Я чув їхні національні пісні, супроводжувані сумними звуками кітелі - інструмента, схожого на балалайку. Біля мене було ще декілька слухачів - греків. Вони плакали, - і я заплакав".

У 1831 р., коли Греція в результаті визвольної війни добилась довгоочікуваної державної незалежності, перший президент Грецької Республіки І. Каподістрія звернувся до всіх греків у

діаспорі з закликом допомогти створити національний банк. Ніжинські греки відгукнулись на цей заклик.

В одному із монастирів міста Яніни у Греції до цього часу зберігається дорогоцінна реліквія - срібний семисвічник, виготовлений у вигляді лимонного дерева, прикрашений срібними листочками та позолоченими лимонами. Це подарунок ніжинських греків, зроблений у 1831 р. для підтримки національної грецької валюти.

Для греків міста Яніни це був такий дорогий подарунок, що вони не стали його переплавляти на метал, а залишили на пам'ять про вічну дружбу і взаємодопомогу.

Спадкоємцями багатой культурно-історичної спадщини випало бути нам, нащадкам ніжинських греків, ми усвідомлюємо і той важливий обов'язок – зберегти вогник нашої культури, який покладає на нас пам'ять наших батьків. Якщо у людини дві рідні мови, то їх треба вивчати, відновлювати історичну пам'ять, віддаючи шану предкам, вселяючи надію на краще майбутнє нашої молоді, наступним поколінням.

Ніжинське міське товариство греків ім. братів Зосимів нараховує сьогодні 47 членів, з яких грецьке походження мають 30, а інші є нашими добрими прихильниками і помічниками. Наше товариство зареєстроване Управлінням юстиції в місті Ніжині 23 грудня 1999 року. А 3 червня 2000 року нас було офіційно прийнято до Федерації Грецьких товариств України.

Головним чином, громаду сьогодні складають представники стародавніх родин – Мілосових, Крементуло, Спіліоті, Плациндарів. Але до нас приєднуються все нові і нові нащадки ніжинських греків.

Треба відзначити, що греки з-за кордону вже давно почали виявляти цікавість до греків Ніжинщини, їхньої багатой культурно-історичної спадщини. Першою ластівкою став лист, який надіслав ще у 1984 році на адресу Ніжинського краєзнавчого музею відомий грецький історик, професор університету в м. Яніни п. Христос Ласкаридідіс, автор цілого ряду праць з історії греко – слов'янських та греко – українських зв'язків. У 1993 році, з нагоди 1000-літнього ювілею Ніжина, п. Ласкаридідіс відвідав Ніжин і після того побував у нашому місті вже тричі. Вивчаючи архіви в Ніжині, Чернігові,

Києві, Москві, Санкт-Петербурзі, він написав і видав книгу, присвячену Ніжинському грецькому братству, за яку отримав подяку від самого Президента Греції. Від того часу п. Христос Ласкаридіс має дружнє листування з членами нашого товариства І. П. Костенком, завідуючим музеєм рідкісної книги Ніжинського державного педуніверситету ім. М. Гоголя, та протоієреєм Олександром Морозовим, священником Грецької Всіхсвятської церкви та істориком за покликанням. Вони не тільки допомагають грецьким науковцям в дослідженні грецької громади в Ніжині, але й самі ведуть активну науково - дослідницьку діяльність, беруть участь у міжнародних наукових конференціях, готують до друку статті та книги. Велику наукову роботу по вивченню та відродженню історичної спадщини ніжинських греків провадять завідувача музеєм “Ніжинська поштова станція” Пономар О.П. та кандидат філологічних наук, доцент Сидоренко В. А.

Завдяки зусиллям членів нашого товариства сьогодні в Ніжині відкрито недільну школу для вивчення грецької мови, дітям і дорослим її викладає Матросова-Бойко Людмила Павлівна. Створено дитячий хореографічний гурток “Зосимки”, яким керує Проніна Тетяна Миколаївна. Діти виконують народні грецькі та українські танці, але особливою любов’ю та популярністю як серед виконавців, так і глядачів користується веселий танок “Ніжинських огірочків”. Діти також вивчають пісні грецькою мовою. В планах на майбутнє – постановка в Ніжині свята “Зосимки”, яке користується великою популярністю серед молоді м. Яніни і присвячується світлій пам’яті видатних патріотів та просвітителів Греції братів Зосимів.

Ніжинське міське товариство греків тільки стає на ноги. Є чимало проблем, чимало труднощів. Але – все це, як то кажуть, “хвороби зростання”. В наших планах на майбутнє – участь в конкурсах, олімпіадах, які проводить Федерація Грецьких товариств у Києві та Маріуполі. Молодь наша, віком від 14 до 28 років, входить на правах первинної організації до складу Об’єднаної Грецької Спільки Молоді України (ОГСМУ), голова якої, студентка Ніжинського педуніверситету Бедринець Ірина отримала запрошення на перший з’їзд Спільки в місті Маріуполі у липні 2000

року. Вже з цього року маємо можливість, хоча й по одній людині, відвезти наших дітей на оздоровлення до Греції.

Усі ці маленькі успіхи і досягнення стали можливими при активній допомозі наших братів і сестер з Федерації Грецьких товариств України, та особисто завдяки енергії її голови, невтомної трудівниці у справі відродження еллінізму в Україні п. Олександрі Іванівни Проценко-Пічаджи. Завдяки її праці, розуму, наполегливості та організаційним здібностям сьогодні маємо свій культурний центр, який з'єднав роз'єднаних долею греків України, веде нас до пізнання своєї історії, усвідомлення кожним себе як складової частини грецького світу.

Велика вдячність наша за матеріальну і духовну підтримку послу Греції в Україні п. Димитросу Кондумасу, координатору у справах освіти Посольства Греції в Україні п. Панайотісу Котсіонісу, а також настоятелям грецької Всіхсвятської церкви в м. Ніжині (УПЦ Київський патріархат) протоієреєві о. Сергію Чечину та грецької парафії св. Великомучениці Катерини у Києві о. архімандриту Никодиму (УПЦ Московської патріархії). Глибоко переживаючи проблему розділення церков як в Україні, так і в світовому Православ'ї, ми принципово підтримуємо ідею створення єдиної Помісної Української Православної Церкви, як свого часу, після визвольної революції і проголошення державного суверенітету Греції, була утворена Елладська Православна Церква. Об'єднання всіх гілок Українського Православ'я в єдину Помісну Церкву – запорука нашого успіху, нашого майбутнього, душевного Ладу і Спокою усіх православних, що живуть сьогодні в Україні.

Ми ж, у нашій громаді, ставимо собі за мету відродити мову, традиції і звичаї наших предків і тим самим вписати нову сторінку в історію стародавнього і вічно юного Ніжина.

КОСТЯНТИН ХАРЛАМПОВИЧ: НЕОПУБЛІКОВАНІ ПРАЦІ З ІСТОРІЇ НІЖИНСЬКОГО ГРЕЦЬКОГО БРАТСТВА XVII–XVIII СТ.

Редакція збірника публікує раніше недруковані нариси відомого історика, академіка ВУАН та члена-кореспондента Російської АН Костянтина Васильовича Харламповича (1870-1932) за рукописними чернетками автора, що зберігаються нині у фондах Ніжинської філії Чернігівського обласного державного архіву та Інституту Рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського. До уваги читачів пропонуються три нариси.

Перший з них, “Грецька колонія в Ніжині в її минулому (XVII-XVIII ст.)”, являє собою першопочатковий варіант широковідомої праці історика “Нариси з історії грецької колонії в Ніжині XVII-XVIII ст.”, що друкувалась свого часу в “Записках історико-філологічного відділу ВУАН” (1929, № 24) та “Записках історико-філологічного товариства Андрія Білецького”(1999, III). Незважаючи на те, що окремі факти, викладені в статті, що пропонується до публікації, увійшли до складу пізніших розвідок автора, вона все ж таки має самостійне наукове значення і буде цікавою як для фахівців, так і для любителів старовини.

Другий нарис, що має назву “Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані” є чернетковим фрагментом II розділу “Нарисів з історії грецької колонії в Ніжині”, повністю підготовленого К.В.Харламповичем до друку, але ненадрукованого з ідеологічних міркувань і майже повністю втраченого. Обидві публікації подаються за авторськими рукописами, що збереглися в ніжинському архіві історика. (НФ ЧОДА. ф. Р 6214, оп. 1, од.зб. 6 та 7).

Третій нарис, “Пригоди одного ніжинського грека”, був написаний Харламповичем для наукового часопису “Україна” у жовтні 1929 року на базі архівних документів Грецького братства з Ніжинського округового архіву. Але підготовлений до друку рукопис так і не вийшов у світ з ідеологічних міркувань та у зв’язку

з припиненням виходу часопису, редагованого академіком М.С.Грушевським.

Машинописний варіант статті К.В. Харламповича зберігається тепер в фондах Інституту Рукопису НБУВ (ф. X, № 18350).

Наукові праці К.В.Харламповича друкуються із збереженням авторського стилю та з урахуванням авторської правки. Окремі уривки рукописів, що в чернетковому варіанті написані російською мовою, та русизми виправлені і наново перекладені українською мовою. Орфографію та стилістику незначно змінено у відповідності з існуючими нормами сучасного українського правопису. Науковий апарат і примітки подаються в такому вигляді, як їх залишив К.В. Харлампович.

Підготовку до друку та упорядкування невідомих широкому загалу рукописів К.В. Харламповича за архівними матеріалами здійснив протоієрей Олександр Морозов.

Костянтин Харлампович

ГРЕЦЬКА КОЛОНІЯ В НІЖИНІ В ЇЇ МИНУЛОМУ (XVII-XVIII СТ.)

§ 1. Початок Ніжинської грецької громади

За даними перепису 1926 року греків у Ніжині тільки 19 чоловік. Проте це цифра лише тих, хто грек не тільки про крові, але й по мові, хто не піддався російській чи українській культурі. Таких же греків, хто не володіє зовсім грецькою мовою, або крім неї говорить російською чи українською, і можливо навіть краще ними, ніж мовою предків, – таких греків у Ніжині 150-200 чоловік. Ця невизначеність у повідомлених мені цифрах сама по собі показова як ознака різного ступеня асиміляції греків з місцевим населенням. У теперішній час ніжинські греки – лише невеликий і, головне, розпорошений залишок колишньої численної, потужної, великої, славетної і стійкої в обороні своїх прав громади.

Число греків у Ніжині – дорослих та дітей – у 1846 році визначалось цифрою 1800, але це був вже час занепаду грецької колонії, коли багато хто лише рахувався за Ніжином, а мешкав в інших містах. Найкращі часи ніжинської грецької колонії – це друга половина XVIII і перша чверть XIX ст. і якщо у 1780-х роках греків було лише тисяча чоловік, що становило тільки 7 % всього населення міста, то вони були сильні не кількістю, а своєю єдністю, солідарністю там, де діло торкалось прав усієї громади, а не внутрішніх відносин, енергійністю, підприємливістю і капіталами, надбаними торгівлею, яка була поставлена ними на широку ногу і захопила не тільки внутрішній український ринок, але й всю Росію з Сибіром і закордон. Про питому вагу закордонної торгівлі ніжинських греків може свідчити їхнє повідомлення Ладигіну 1761 року про те, що вони провозного мита через Польщу сплачують на рік 200 тис. карб., тоді як весь вивіз з Малоросійських міст в турецькі місцевості давав 250 тис. карб. мита. Отже, греки ввозили близько 80 % всього краму.¹

Становище, зайняте в українській зовнішній торгівлі ніжинськими греками, пояснюється як обставинами, при якій осіла в Ніжині грецька колонія, так і суто товаро-обмінним характером її діяльності.

Чільне місце в українській торгівлі греки зайняли лише після соціальної революції, проведеної Б. Хмельницьким. Перемога українського торговельного капіталу супроводжувалась розривом торгових зв'язків з Польщею і послабленням торгівлі із Зах. Європою (оскільки через Польщу пролягала більшість торговельних шляхів, що з'єднували Зах. Європу з Україною), тому що були знищені або втекли польські й єврейські купці, які до цього часу промишляли тут товарообміном. Купці українські, тобто міщани, були відвернені від своїх занять невільною і вільною мобілізацією, про масові, великі розміри якої свідчить Самовидець.²

А тим часом, через відсутність своєї промисловості в Україні, потреба в іноземних товарах за кілька років війни значно виросла. Ось при таких умовах Б. Хмельницький і звернув увагу на чужоземних купців, які вели торгові операції ще у польській Україні, а тепер, імовірно, збільшилися у кількості, коли зникли зі сцени їхні конкуренти.

Те, що кількість цих чужоземців була не малою, видно з універсалу Б. Хмельницького від 28/IV-1654 р. про обкладення “екзакцією” (ввізним і вивозним митом) товарів чужоземних купців, “то есть грековъ, армяновъ и турковъ”. Як бачимо, їм перед тим були видані універсали “для оборони ихъ”, які, можливо, прирівнювали їх до місцевих купців. Але незадоволення останніх і збільшення перших примусили гетьмана обкласти їхні товари митом, в універсалі точно зазначеним: це 2-5 % від вартості товарів. Названі й товари: ввізні – турецькі тканини, килими, пояси та ін. дрібний крам; вивізні – московські хутра, коштовні метали, каміння, перли. Привід до оподаткування: “ маючи великий расходъ на людей чужоземскихъ, а приходовъ мало маючи”, зрозуміло, “до скарбу нашого войскового”. Оскільки не видно, щоб Хмельницький в цей час тримав на службі іноземців – військових, художників, ремісників, то слід вважати, що “ расходы” ці – це недобір мита з іноземних купців. У відповідності з жалуваними універсалами,

недобір, тому що “здавна предь тымъ”, тобто за часів польського панування, вони сплачували податки. Імовірно, Б. Хмельницький відновив у 1654 р. старий їх розмір³.

Хоча вже тоді українські купці також почали брати участь в іноземній торгівлі, до чого їх заохочували звільненням від мита, компенсувати недолік товарів власними силами вони не могли, і Хмельницькому невдовзі прийшлося залучити іноземних комерсантів, зокрема, греків, надавши їм інші пільги. Універсал від 2 /V 1657 р. звільняв їх від підпорядкування суду полковому та міському і надав їм право самим розсуджувати свої справи і суперечки, а універсал від 16/VI надав двум грекам Юрійовичам свободу від внутрішніх торгових податків – “по местах и местечках украинным и всюды... по дорогахъ, гостинцах”...⁴

Наступники Б. Хмельницького поширили останню пільгу на всіх грецьких та інших іноземних купців. Після того ми бачимо осілих греків-купців в різних містах України – в Переяславі, Києві, Каневі, Лохвиці, навіть у сотенному містечку Переволочній.

Що стосується Ніжина, грецька колонія якого зайняла видатне за чисельністю і значінням місце, то уперше зустрічаємо тут грека у 1672 році. Це був каневський купець Ян Томара, що приїжджав до Ніжина⁵.

Звичайно, це були поїздки на славнозвісні тамтешні ярмарки. Хоча Ніжин тільки у 1625 році одержав від Сизігмунда III Магдебурзьке право, його положення на великому шляху Царгород – Київ – Москва висунуло це місто як визначний торговельний пункт і призвело до започаткування в ньому, ще за поляків, трьох ярмарків. При гетьманах вони відновились і на них видатну роль почали відігравати розпорошені по всій Україні чужоземні купці – греки, волохи та ін.

До 29/XI 1675 р. відноситься універсал гетьмана Самойловича, який засвідчує це становище купців у Ніжині і ту протидію, з якою вони зустрічалися в різних містах від усяких установ, і особливо в Ніжині від тамтешнього магістрату. Міський і полковий уряди, всупереч привілеям, що були надані гетьманом чужоземним купцям, намагались підпорядкувати останніх своїй юрисдикції, зрозуміло, не тільки для того, щоб отримувати судові

податки, але й щоб обмежити права і торговельні пільги іноземців на свою користь. Звернення Самойловича, наряду з усіма урядами військовими, міськими і сільськими, особливо до “магістрата Нежинского”⁶ дозволяє вважати, що в Ніжині відбувалися найсильніші утиски іноземних купців не тільки внаслідок хазяйновитості та владолюбності тамтешнього магістрату, але й тому, що така чисельність приїжджих іноземних купців надто помітно відбивалась на інтересах місцевого українського купецтва і призводила до обмеження юрисдикції магістрату. Але універсал цей дозволяє зробити ще один висновок – що в Ніжині існувала вже грецька колонія купців, які осіли там на постійне проживання.

Якщо її існування можна запідозрити і раніше, хоча й немає можливості прив’язати до жодної дати, то спертися на дату універсала Самойловича можемо впевнено. Через сім років ми маємо документ, що визначає і склад цієї колонії. У липні 1682 р. склали присягу на вірність царям Івану і Петру і матері їх Наталії “града Нежина жители и приезжие люди греки Фотий съ товарищи, 18 чоловік”.⁷

Спочатку виключно торговельна грецька ніжинська асоціація, у 1680-1690-х роках отримала оформлення або організацію церковно-релігійну. У 1680 р. утворилася особлива грецька парафія з власними храмами (невдовзі після одного – з двома), з грецькою богослужбовою мовою і своїм духовенством, – парафія, очолювана понад 15 років діяльним та підприємливим священником Христофором (або Христодулом). До складу цієї парафії входили греки, не тільки територіально пов’язані з грецькими храмами (які стояли в одній огорожі), але й ті, що були розкидані по всьому місту, і не тільки осілі, але й приїжджі, як господарі, так і челядники. Зрозуміло, за своїм складом обидві організації не співпадали: челядники, звичайно, не були членами купецької корпорації.

Ближче до купецької громади за складом було братство, у форму якого вона була реорганізована, коли – невідомо. Але першу згадку про братство зустрічаємо вже в універсалі гетьмана Мазепи 11/IX 1687 р. Це перший законодавчий акт, який права, надані

попередніми гетьманами, іноземцям, зокрема грекам, що торгували по всій Україні, затвердив за ніжинськими греками⁸.

§ 2. Юридично-правове становище за гетьмана Мазепи і грамоти Петра I

Через 9 років братство, реорганізоване Христофором майже напередодні його смерті, було затверджене у 1696 році в новому своєму вигляді митрополитом Київським Варлаамом Ясинським (грамотою від 3/VII) та гетьманом Іваном Мазепою (19/X). Вони надалі відіграватимуть величезне значіння в історії братства, або, що те ж саме, грецької громади. Якщо Варлаам розширює склад братства, залучуючи до нього волохів та інших чужоземців, що розмовляли по-грецьки, і греків, що приїжджали на час, хоча б вони селилися й не біля грецької церкви, а в інших парафіях, то Мазепа поєднує в одному документі права греків церковні та громадсько-політичні, або, що те саме, ототожнює той купецький стан, якому ще Хмельницький подарував право суду та розправи, з новою організацією – церковним братством⁹.

Від цього часу адміністративно-судові функції в грецькій колонії відійшли до братства, вірніше до вибірного його органу. Таким виконавчим органом була “Рада-12-х”, без якої не могли відбуватися й загальні збори. Їй належав і суд над членами братства, а також розгляд усіх зіткнень поміж громадою, ктиторами і духовенством. Духовенство, як і челядь не входили до складу братства, але й ті і другі належали його суду. За цим обмеженням до братства могли вступити всі, хто бажав, але за умовою досягнення 20 років і щорічної після цього сплати внесків. Мали право бути членами й жінки, але вони не користувались правом голосу.

Найближча за часом статистична довідка, далеко не повна, дозволяє побачити, що згідно з ревізією в лютому-березні 1711 р. в Ніжині в грецькій колонії було постійно мешкаючих 90 хазяїв та 8 челядників і 232 тимчасово приїжджих турецьких підданих – по торговельним та іншим справам. 135 склали зобов’язання за вимогою російського уряду залишатись в Росії на весь час війни з Туреччиною, що розпочалася. 97 вже збирались негайно виїхати (75

хазяїв та 22 челядника). Родинний склад усіх цих осіб не показаний, але відзначено національність кожного.

З 90-та хазяїв – осілих жителів Ніжена, що мешкали тут з сім'ями, було греків 31 (в одного з них службовець – грек), 13 сербів (з 2 службовцями – волохом і болгариним), 35 волохів (з ними 3 челядника, з яких 2 – серби), 11 молдаван. Як видно, греків-хазяїв – 34,4 %. Про декого позначена професія: два волохи перукарі (“цирульники”), з греків 1 лікар, 3 кушніра, 1 баришник і 1 священник (до речі – старійший за всіх кольоністів і прибув до Ніжина десь р. 1661). Інші, мабуть, усі купці. З 135 непостійних жителів, що захотіли зостатися в Росії до кінця війни, хазяїв 118, а саме: 110 – греки, 4 серби, 3 волохи та 1 молдаванин.

Служників було 17, теж різних націй. З тих 97, що хотіли, виїхати негайно (а саме 75 хазяїв і 22 челядники), національність позначена тільки у 5-ох (2 вірмени, 1 серб, 2 волохи), останні майже всі греки. Серед хазяїв приїжджих не всі купці. Серед них зустрічаємо 3 ченців, одного попа. Отже, переважна частина членів ніжинської грецької громади були греки¹⁰.

Перепис року 1711 було зроблено за указом московського уряду, і це було не випадково. Українські греки з їх торговельними операціями були відомі центральному урядові давно вже, і в його очах користувались ліпшою репутацією, ніж царгородські греки, яких за їх нелегальні операції заборонено навіть було пускати до Москви. А коли на початку XVIII століття наказано було і українським грекам приїздити для торгівлі не в Москву, а в Озів, то, очевидно, для того, щоб підвищити торговельне значіння цього порту¹¹.

Що стосується Ніжина, то Московський уряд знав добре його грецьку громаду ще р. 1682 і без сумніву за його наказом примусили скласти присягу царям не тільки тамтешніх осілих греків, а й приїжджих. Року 1705 від самого Петра одержав грамоту на перебування в Ніжині й на вільну торгівлю в Москві й в інших російських містах, зі сплатою мита, Пара[...] Федор (*нерозб. – Ред.*), за зразком “иных подданных наших... торговых людей Нежинских и московских жителей”¹².

Року ж 1700 звернулися до Петра уже ніжинська грецька громада в цілому з чолобитною підтвердити їх привілеї й захистити від утисків. Хоч вони мали оборонні грамоти від усіх гетьманів, кінчаючи сучасним Скоропадським, проте це мало важило, бо “оных универсалов гетманских тамошныя начальствующие не слушают” і пригноблюють їх великими податками, й підводами, й станціями (постоями). Громада прохала цю грамоту як для постійно перебуваючих в Ніжині греків, так і для “пріезжающих и отъезжающих для торговых промыслов”. Таку грамоту вони й одержали 4 березня¹³ (хоч центральний уряд і пам’ятав про “зрадника-мазепинця” з ніжинських греків Згуру).

§ 3. Розподіл грецької громади на осілих і приїжджих греків.

Оскільки “приїжджі” греки перебували в Ніжині, не виїжджаючи за кордон часто цілими роками і навіть десятиріччями, то практичної різниці в них з осілими не було, – вони тільки не вступали в російське підданство. Проте, за грамотою Петра I вони користувались такими ж самими правами, й навіть обирались з тими в судово-адміністративний орган купецтва – в його “компромісіальний суд”.

Так було до Єлизавети Петрівни, яка своєю жалуваною грамотою 1742 р. внесла надовго розбрат в грецьку громаду. “Купеческое греческой церкви братство, жители нежинские (це звичайна назва для осілих греків – *К. Х.*) и приезжающие для товаров греки” представили грамоту, що її батько Петро I дав колись “общему Греческому братству – грекам жителям Нежинским и приезжающим”. Оскільки різні міські й полкові установи всупереч їй обкладали греків різними податками й повинностями, то вони й прохали про затвердження тієї грамоти. Єлизавета це зробила, але її власна жалувана грамота внесла новину, яка розподілила громаду на дві частини: “и живущимъ в Нежине грекамъ, которые въ верности нашему императорскому величеству и предкам нашего И. величества присягу приняли, предъ приезжающими ради торговъ греками въ всякихъ ихъ порядкахъ преимущество имеютъ.”

Це значило, насамперед, що приїжджі греки позбавлені були права бути судьями. А потім вони перестали навіть бути членами братава. На одне запитання ніжинського коменданта, полковника Наковальніна, од 31/ХІІ 1745 р. братаво відповіло: “Хто приїздить на час “для купечества”, своїх будинків у Ніжині не має, а наймає приміщення і в грецькім братавті не вважається, того і до присяги не приводять”...¹⁴

Пізніше приїжджі звинувачували “ніжинських жителів” у тому, що цей пункт було внесено до грамоти Єлизавети за ініціативою останніх, що вони дали таке доручення Велисарю Пенязко(?) (*нерозб.* – Ред.), що їхав до Санкт-Петербургу клопотатися о привілеях осілим грекам. Очевидячки, це так і було. В усякому разі лист графа М. О. Румянцева “судіям греческого братава и всему обществу” від 23/ХІ 1764 р. містить подібне твердження¹⁵. Але приїжджі вже року 1746 одержали від Сенату за своїм проханням дозвіл скласти присягу й тим самим зрівнялись з останніми в правах. Проте, осілі довго не могли з тим погодитись. Вони скаржились, що приїжджі непевно розуміють інтереси братава, що на зборах вони дозволяють насильства й підтримують на виборах людей негарних, відмовляються сплачувати громадські повинності й штрафи, і навіть як судді були не на висоті свого призначення. Тому “ніжинські жителі” взагалі й окремі представники їхні вимагали позбавлення приїжджих наданих їм прав. Спираючись на Єлизаветинську грамоту року 1742, іноді не допускали обраних в судді або вимагали від них поручників з багатих “ніжинських жителів” або їхніх письмових зобов’язань щодо виплати належних грошей.

Боротьба поміж тими й другими греками тягнулась тривалий час і позначилась на благоустрої братава та його закладів. У 1764 році до неї втрутилась Генеральна військова канцелярія, котра доручила Генеральному бунчуковому товаришу Жураковському зібрати усіх греків, схилити їх до згоди і переконати обрати по трое суддів з “жителів” та з приїжджих. Вибори були проведені, але жителі знов почали відмовлятись від примирення: вони то не бажали засідати разом із судьями з числа приїжджих, то вимагали збільшити склад своїх суддів ще четвертим суддею, то вимагали від приїжджих

поручників або письмових зобов'язань. Після того обидві сторони почали засипати Малоросійську Колегію та правителя Малоросії Румянцева представленнями на захист своїх вимог. Справа дійшла до сенату, і останній наказав Румянцеву, щоб “прекратилъ несогласія между братьями, здесь живущими и пріезжими, в указе описанныя” і приїжджим “особливо хранилъ бы всегда покровительство”. Румянцев написав 23/IX 1768 р. листа “К судьям Нежинского братства и всему обществу” із закликом до згоди, покликаючись на минулі часи, коли вони “союзом взаимности между собою прокладывали путь к пользам от производимого здесь торгу”, вказуючи, що “согласие есть душа коммерции” і що подальші сварки загрожують тій самій професії, яка їх годує.

Висновок з цього такий, що треба надати привілеї приїжджим вже через вимоги гостинності. До того ж, писав він, закликає й грамота 1742 року, тобто Єлизаветинська (що не зовсім вірно). Запрошуючи жителів повернути приїжджим право посідати судейські та інші посади, граф обіцяв грекам із свого боку усяке сприяння. Його поради та обіцянки сподобались обом сторонам, але “жителі” вирішили чекати відповіді із Санкт-Петербургу на свої клопотання, що були послані з особливими депутатами у 1773 році. Але все ж таки і до того часу відбулося деяке зближення, і питання, наприклад, про продаж одного церковного двору було вирішено 1769 року загальним “согласием всего общества Нежинского, так жительствующих, яко и временно живущих”¹⁶.

Румянцев стримав своє слово: він неодмінно підтримував всі вимоги і клопотання греків, які порушувались перед Малоросійською Колегією і урядом Катерини з кінця 1760-х років. Це був час найбільш сильних та впертих наступів ніжинського магістрату, полкових установ і судів на старі права і привілеї грецької громади. Суперечність останніх інтересам Ніжина та інших станів міського населення знайшла собі вияв під час виборів депутата до Єкатерининської Комісії 1767 року. Хоча депутат був обраний один (магістрацький писар Костевич), різні стани надали йому чотири протилежних за змістом вимог накази¹⁷. Факт неймовірний!

Велику Єкатерининську Комісію зірвала війна з Туреччиною, і ми не відаємо, як були б на ній вирішені класові суперечності ніжинського населення. Греки замість Комісії почали домагатися свого в Петербурзі при Сенаті і дворі шляхом посилки делегацій і депутацій. Мова йшла про захист від утисків різних ніжинських установ шляхом підтвердження всіх колишніх привілеїв. (Як видно з таємного наказу однієї делегації “Про зрівняння в правах приїжджих греків з греками – ніжинськими жителями”).

Після розгляду всіх важливих *pro et contra*, при якому, звичайно, не лишались бездіяльними ніжинський магістрат та інші вороги виключних привілеїв братства, центральний уряд став, очевидно, на точку зору Румянцева, що ніжинські ”греки торгами производимыми ими не только г. Нежину служат ко украшению и пользе, но и в зборе государственных пошлинь приносят приращение и составляют немалую ветвь коммерции.”

Грецьке братство отримало нарешті при Указі Сенату від 5/III 1775 року давно очікувану грамоту, яка підтверджувала майже всі їх вимоги. Зміст її склався з наступних пунктів: 1) братський суд отримує нову печатку; 2) греки отримують право торгувати всередині Росії, а приїжджаючі до них (в Ніжин) – купувати у тамтешніх обивателів-греків із звільненням від усіх податків; 3) Генеральному суду забороняється втручатися у братські справи; для вирішення важких питань і тяжб вищою інстанцією є Малоросійська Колегія; 4) у випадку суперечок греків з негреками, греки притягають росіян до державних закладів, а росіяни греків – до братського суду; 5) ніжинському магістрату підтверджено, щоб він не порушував прав і вольностей греків, не затримував видання паспортів, проїзного мита не вимагав та не обтяжував іншими податками; 6) братство розпоряджається майном померлих в різних містах греків в інтересах як спадкоємців, так і кредиторів.

Про зрівняння “пріезжих” у правах з “ніжинськими жителями” не говорилось тут, – і ця мовчанка була сприйнята як знак згоди: мовляв, усі греки користуються однаковими пільгами.

Братство, зрадівши, поспішило копії з грамоти поширити через купців у Туреччині, щоб заохотити до переїзду в Росію своїх соплеменників.

Але братство поспішило святкувати перемогу над магістратом і успіх своїх клопотань. Через два місяці Сенат надіслав на скасування першої жалуваної грамоти другу, якою надані права були значно урізані. І, перед усім, значно постраждали “приїжджі”. По відношенню до них підтверджувалось те обмеження у правах, яке видане було Єлизаветою. Несправедливість його тепер переживалась греками ще болючіше, ніж раніше: і всі приїжджі на час склали присягу на вірність імператриці, як у 1762 р. зроблено було під час вступу її на престол, а тому клопотання про зрівняння “приїжджих” подане було всім товариством, не тільки ними, а й “жителями”. Потім нова редакція жалуваної грамоти відмовляла в праві купляти в Ніжині будинки не тільки новоприбуваючим, але також приїжджим з числа старих колоністів, котрі заводили власне діло. Тим часом, володіння нерухомістю в Ніжині у зв’язку з прийняттям російського підданства давало юридичні переваги і торговельні пільги: як раз тільки “ніжинським жителям” залишало право без “проїздного” в Росію мита торгувати в середині її і користуватися пільгами, що надавалися “ Торговельним статутом” російському купецтву. Але, щоб “позолотити пілюлю” нова редакція зробила оговорку: “Но дабы между живущими в Нежине и временно туда приезжающими греками случающиеся несогласия прекращены и братская любовь и союз восстановлены были, то и приезжающим на время в Нежин для торгу купцам грекамъ пользоваться теми же выгодами, каковыми живущим тамо высочайшими грамотами пользоваться дозволено, кроме безпошлиннаго торга и заседания в суде. ”

Розуміється, братство грецьке не помирилося з такою постановою. Воно знов вжило низку заходів щоб скасувати її, і граф Румянцев теж про це клопотався. Вдався він до таких “високих” осіб, як обер-прокурор Сенату кн. Вяземський, П. В. Завадовський, С. Г. Зорич. Але з того нічого не вийшло. Справа тяглася до 1785 р., коли засновано було Грецький магістрат, щоб замінити собою старий суд Грецького братства, й тим заглажено гострість питання про права “приїжджих”¹⁸. Принаймні, потім за них не клопочуться і це питання не зустрічається у справах братства. З випадкових даних

знаємо, що приїжджі мали активне виборче право (при виборах в магістрат), що іноді їх самих обирали в єднальні судді.

Проте зв'язок приїжджих з магістратом ослабнув. Коли одного разу городничий прохав Грецький магістрат, щоб він подав списки греків – підданих і чужоземних, магістрат відмовився: у городничого у самого є списки усіх мешканців міста, і зокрема осілих греків; щодо чужоземних, то сам Грецький магістрат не має точного списку їх, бо вони приїзять на якийсь час і незабаром виїзять¹⁹. І ми знаємо, що й інші виїжджали з Ніжина навіть без відома магістрата. Це було навіть тоді, коли грекам видавав пашпорти Грецький магістрат, а ще гірш було, коли це робив міський магістрат чи городничий. Коли городничий Єсипов одного разу видав пашпорти двом ”иностранным грекам, именуя их жителями нежинскими, коими считаются только одни российские подданные”, Грецький магістрат опротестував цей вчинок, причому нагадував, що пашпорти треба видавати за його посвідченням, хто ніжинський житель, хто чужоземний і чи немає претензій²⁰.

Крім пашпортів магістрат видавав усім чужоземним грекам посвідчення, приймав їх позови й взагалі тримав у своїй юрисдикції. Коли року 1779 ніжинський магістрат вписав в ніжинські міщани “без знання греч. братства” чужоземного грека Христодула Артена, суд братства скаржився перед Малоросійською Колегією на цей незаконний вчинок; оскільки, писав він, Артена і досі не виключено з братства, він застається “иностранцем” і підпадає юрисдикції братства²¹.

Це було й до магістрата. Коли грека Сугура року 1780 хотіли силоміць узяти до словесного суду, він одбився, захищаючи себе юрисдикцією грецького братства, якому підлягає як грек, дарма що “Оттоманской империи подданный”. До братства, потім до магістрату тяглись, вдавались з позовами навіть і ті греки, які перебували в інших містах. Так 1788 року до нього звертається грек з Сум Хр. Алексеев за свідоцтвом про шляхетний стан. Але підлеглисть братству чужоземських греків не була встановлена якимсь законом. Тому коли братство закликала до себе венеціанського грека Ол. Женета, бо до нього були претензії від інших греків, він відмовився: “Греческое братство мене требовать не

имееть причинь, понеже я жительство и оседлость свою имею в Глухове, а не въ Нежине. А братство имеет свое право съ теми толко, хто жительство свое имеет въ Нежине, и приезжий, какой тамъ же живетъ”. Проте точка зору Женета не всіма поділялася, і потім ми бачимо, що й сам він судився в Ніжині²². Та й само братство іноді вважало греків з іншого міста за чужих собі²³.

§ 4. Професійна орієнтація, значіння торгової групи греків

Вище приведено цифрові дані з 1711 року, щодо числа греків і людей інших націй, що жили в Ніжині постійно і тимчасово. З року 1769 маємо відомості про домовласників і тих, хто наймали дома. Більш-менш приблизно це числа “ніжинських жителів” і приїжджих, хоч не всі жителі мали тоді власні дома. Домовласники: греки – 78, волохи – 12, болгары – 4, різні інші – 8, усього – 102. Наймачі: греки – 37, волохи – 13, болгары – 5, інші – 4, усього – 59²⁴.

Більш точні дані можна знайти у відомостях 1765 і 1769 рр., хоч мова в них йде про наявних греків, тих хто в часи переписів були в Ніжині. В 1765 р. було “жителів” 143 сім’ї, а саме 122 грецькі, 10 волохські, 4 болгарські, 3 вийшли з Польщі, по 1 – з Італії, Сербії, Грузії, 1 – перехрещенця з євреїв. В тих сім’ях було 164 чоловіки дорослих, що заробляли. З них не менш як 2/3 (105) займалися торгівлею, 17 служили купцям як прикажчики, маклери, правники, 19 залишили торговельну справу за різними причинами чи збиралися до неї.

Постійних жителів-“греків” було в 133 сім’ях 149 самодіяльних, що заробляли на хліб самі. З них 90 торгували як хазяї, 7 як довірені й прикажчики інших купців, 6 маклерували, 5 були “у своду торгових договорів” (1 – при власній торгівлі), 1 утримував Васильківський карантинний дім в одкупі (теж при власній торгівлі). Припинили торгівлю за різними причинами 13, 1 ще збирався торгувати. 1 переїхав до Москви два роки тому – теж мабуть для торгівлі. З решти було 22 ремісників, 1 власник грабарні, 1 був за пономаря у церкві, 2 – безробітні²⁵.

Хоч цифри осілих греків навряд чи були точні, в порівнянні з даними 1765 р., все ж відомість 1769 р. дає точне співвідношення

професій. Греків, що приїхали до Ніжина в час перепису 1769 р. було 130 чоловік і вони в більшості вели торгівлю або особисто, або в компанії з родичами чи з товаришами. 2 залишили торгівлю за старістю, 1 – за вступом в маркітанти, 12 служили в купців-греків, хто за “шафара”, хто за прикажчика, хто “при подаче вина в шинке”. З них один, що був “в хазяина за парубка”, в цей саме час переходив в хазяї-купці, 1 “промышляль между купечествомъ в своде торговых договоровъ” і був ключником при братстві. Ремісників було 7 (окрім 3-х, що одночасно займались торгівлею). 1 прибув у Ніжин за сімейною справою.

Таким чином, найбільша кількість приїжджих греків (12/13) була зв’язана з торгівлею. “Приїжджими ” вони – треба ще раз підкреслити – вважалися тільки з юридичного боку, оскільки не вирішили назавжди залишитись в Ніжині. В дійсності же сливе всі вони перебували в Ніжині безвиїзно (“не отлучаясь”) по 2-12 років, а дехто цілі десятиріччя. Вони й не збиралися виїздити за кордон для торговельних операцій. Тільки один показав про себе, що він хутко їхатиме, але й знов повернеться. Велика більшість не одразу оселилась в Ніжині, а тільки через певний час після першого одвідування міста багато років тому. Іван Миколаєв сказав про себе, що він вперше прибув р. 1728 і, промишляючи торгівлею з Росією й землями італійськими і турецькими, прожив тут більшу частину свого життя, “а какъ уже въ 1764 году сентября 15 в г. Нежинъ приехалъ, то безісходно промышляеть разными турецькими и російскими товарами”. У інших батьки приїхали ще на початку XVIII ст., а сини продовжують чи їх торгівлю, чи старших братів.

Таким чином ці “приїжджі” чи чужоземні греки виявляються настільки тісно зв’язаними з Ніжином і такими ж постійними його обивателями, як і греки-“ніжинські жителі”. Різниця лише в тому, що вони не приймали російського підданства і, може, менше мали власних домів (хоч і осілі греки далеко не всі їх мали, а хіба половина). На цих підставах і самі вони домагалися зрівняння з осілими, і граф Румянцев. Коли останній писав, що греки взагалі бували своїм торгом дуже корисні для державного скарбу, то вимагаючи “уравнения приѣзжих противъ живущихъ, нарицающихся однимъ титуломъ, а не вещью”, він запевнював, що “главный торгъ

ведуть пріезжие” (1776). Ще раніш (1775) самі пріїжджі давали розуміти, що вони ніби-то одні привозили закордонні товари, і тому більше дають прибутків скарбу державному, аніж осілі, які буцім-то перейшли на внутрішню торгівлю.

Цікаво, що аналогічне свідoctво маємо з 1769 р. од міського магістрату ніжинського: ”...оніе живушіе домами в Нежине греки мало не все, оставя торги і иностранныхъ товаровъ вывозъ, коими составляли казеные приходы... забрав на себя все здешніе гражданскіе мещанамъ принадлежащіе какъ малороссійскаго продукту, так и приводимые отъ иностранныхъ купцов и другихъ иногородцовъ товары промышляють, користуються городовыми промыслами, зъ того никакихъ государственныхъ приходовъ и общенародныхъ повинностей... не составляютъ”²⁷.

Зрозуміло, ці свідoctва тенденційно перебільшені, але все ж вони близькі до правди. Ми маємо дані про кількість закордонних паспортів, що в різні роки видавалися грекам, – пріїжджі значно частіше оформлювали їх. Правда, часто “ніжинські жителі” відправляли пріїжджих греків за кордон як прикажчиків зі своїми товарами. Не рідко такими прикажчиками з пріїжджих бували брати й небожі осілих греків. Але за одною відправкою від 15/IX 1789 р. закордонну торгівлю вели 52 ніжинських грека і тільки 17 “иностранцевъ по комерції въ Нежине пребывающихъ”²⁸.

§ 5. Імпортні та експортні товари

Як би там не було, якщо Ніжин ще до виникнення в ньому грецької торговельної колонії був значним комерційним пунктом, то греки підняли його значення на неабияку висоту. Вчений-мандрівник Гільденштедт, що був у Ніжині в жовтні 1774 р., як раз в часи Покровського ярмарку, визнав його за найважливіше в торговельному відношенні місто, з яким Київ і рівнятися не може²⁹.

Через десять років українець Шафонський писав: ”Нежинъ не только в Черниговскомъ наместничестве, но и во всей Малой Россіи одинъ такой городъ, который торговымъ называться может и который многимъ великороссійскимъ городамъ въ своемъ торговом

значені не уступаєть. В немь не одне ярмарки, но и во всякое время всякіе товары и нужныя для дому съестныя и питейныя вещи сыскать можно”. І Шафонський визнає греків за винуватців такого становища міста (1786)³⁰.

Нарешті, десь у 1790-х роках В. – Хр. Фрізе, член Вільно-економічного товариства в Петербурзі, свідчив: “Самымъ выдающимсяъ торговымъ пунктомъ Малоросіи былъ Нежинъ, направляющій продукты Украины къ западной границе – в Молдавію, Валахію, Бессарабію, Лейпцигъ и Данцигъ. Вся торговля этого города была в руках грековъ. Затемъ должны быть отмечены Кременчугъ и Полтава. Здесь всегда были большіе скопища евреевъ, татаръ, грековъ, грузинъ. Другіе города этого края почти не имели значенія в торговомъ отношении. Кіевъ представлялъ совершенно второстепенную величину”³¹.

Але, зрозуміло, відігравали певну ролю в закордонній торгівлі й купці інших націй та станів, і перш за все – українські. Вже під 1666 р. зустрічаємо ніжинця Захара Федорова, що з іншими купцями повертався з Торуня.³² Наприкінці XVII і на початку XVIII ст. Плохинському відомі українські і російські купці зі Стародуба, Києва, Ніжина, Лохвиці, Конотопа, особливо ж Чернігова, що торгували з польськими й німецькими містами. Під 1714 р. він згадує 18 чернігівських жителів, що вивозили в Гданськ Пруський, Крелевець, Вільно, Хвойник, Слуцьк та інші польські міста різну українську сировину, а там купляли “красные товары”. З Гданськом вели торговельні операції й заможні українські пани³³.

Щодо південного напрямку, до торгівлі з Кримом, то за визначенням самих греків, вона проводилась переважно українськими і російськими купцями, а саме полтавськими та путивльськими³⁴.

Чим же торгували ніжинські греки і що вони привозили з-за кордону, і що туди вивозили? З Туреччини греки везли через Молдавію й Польщу шовк, червоні кумачі, бавовну в пряжі й так, овечу шерсть, ладан, перли, а через Чорне море – вина, тютюн і іншу бакалію, саф’ян, мило та інше. З Молдавії і Валахії – волоське вино, грецькі горіхи, чорнослив. З Угорщини – угорські вина, з Австрії – коси, з Італії – шовкові товари. З німецьких міст (Бреславля,

Лейпціга, Кенігсберга, Гданська) – полотна, шовкові, бавовняні, шерстяні матерії, як німецькі так і голянські, французькі, англійські, саксонський фарфор.

Яка була питома вага кожного виду товару і в чому була більша потреба в Україні та Росії, видно з розбивки ніжинських греків-купців, що вели закордонну торгівлю, на групи. За переписом 1769 року привозили: турецькі товари (кумачі, шовк, заволоч, галантерею, ладан) – 39 купців, турецькі бавовняні товари – 2, німецькі суконні, гарусні, шовкові. – 3, усяку мануфактуру невідомого походження – 4, турецьку вовну – 3, волоські й інші вина – 14, бакалію – 8, коси – 3. Подаємо тут ці цифри з тим попередженням, що в ті роки ще не було диференціації купців за гатунком товарів, і одна й та ж людина привозила з-за кордону різномірний товар.

Таким чином, більше всього привозили в Ніжин мануфактури. Потім йшли вина. Волоські вина користувалися попитом і за свідченням мандрівника Гільденштедта в другій половині XVIII століття ввозилися до Ніжина на 50000 крб. Участь же ніжинських греків в привозі і поширенні їх на Україні підтверджується архівними виправками. Наприклад, Марг. Дмитрієв р. 1760 везе на сумським ярмарок 3800 кварт вина. Цілими бочками греки возили вино в Москву та інші російські міста. Але вживалися в Україні й інші вина: кримські, біломорські, андріанопольські, шпанські, французькі, рейнські, – і в постачанні їх греки мали виключну участь.

Над постачанням і продажем бакалії працювали 8 членів грецької громади. В поняття її входили: чай, цукор, кава, горіхи, чорнослив, мигдаль, фіги, фініки, маслини, родзинки, риди, лимонні та апельсинові зацукорені корки, персики, абрикоси, та інше. Коли зауважити, що ще кілька греків тримали в Ніжині кав'ярні, а один торгував спеціально тютюном, то число греків, що бавилися бакалеєю, значно піднесеться.

За значний предмет імпорту були австрійські “сенокосня косы”. Привозили їх великими партіями по 50-59 бочок, причому в кожній містилось 800-1500 штук. Одного разу привезли 150 000 кіс. Коси з Ніжина переправлялися в інші міста, переважно в Ромни. А

іноді вантаж туди просто адресувався. Так, р. 1759 Пасхалієв і Катергар привезли з Відня 30 бочок кіс просто до Ромен і тут для продажу їх zostавили прикажчика. Цікаву пропозицію р. 1752 зробили два греки – полтавський Н. Константинов і ніжинський Н. Метакса. Вони хотіли держати монопольний продаж кіс. Але гетьман Розумовський відхилив її, хоч вона була корисна для військового скарбу, тому що статті про монополію забороняли стачку між купців для скупчування товарів в одних руках, бо це “приносить простому народу обиды”.

Не згадуємо про інші предмети привозу – коштовності, медикаменти, тощо, – ними мало хто займався, і то побіч з іншими товарами. Власне кажучи, і всі три купці, що привозили “шерсть на російську фабрику” не тільки нею промишляли.

Продаж закордонних товарів проводився: а) в самому Ніжині; б) на українських ярмарках; в) у російських містах.

В Ніжині товари поступали в приватні чи церковні склади, склепи, комори (церква стягала певні гроші і за ті товари, що ховалися в її помешканнях, й за ті, що в приватних) Можливо, що саме з цих складів відпускали товари, коли продавалися вони гуртом іншим купцям. Роздрібна ж торгівля йшла в крамницях, – йшла доки продавець чи його прикажчик перебував у Ніжині, бо часто греки виїжджали на ярмарки в інші українські міста й містечки. Коли ж починався той чи інший ярмарок в самому Ніжині (а їх було три – Всеїдний, Троїцький, Покровський) то тут протягом 2-4 тижнів бувало велике пожвавлення. Крім того, що саме до цих ярмарків намагалися привезти новий крам з-за кордону грецькі купці, що за ним виїхали, прибували зі своїми товарами чи за товарами греки з інших міст, селяни й козаки, шляхта й великі землевласники, з яких дехто замовляв грекам вино та інші речі, козаки із Запоріжжя, українські і великоросійські купці, купці польські, волоські, турецькі, вірменські.

Звичайно, на цих ярмарках, як і на інших, крім продажу-купівлі, виплачували борги, укладали угоди і т. п. Розуміється. посилено працювали й шинки та кав'ярні, де продавали греки й привізні вина, і місцевого походження трунки. На це саме скаржилися р. 1767 міщани, що греки та інші “не токмо привозимые

ими товары шолковые и бумажные, разную бакалею, виноградные вина и прочие, но и здешніе малороссийскіе напитки, водки разные горелки, медъ, пиво врознь, в кварталы и в чары в наемныхъ домахъ и лавкахъ продають и всякія съестные вещи перепродають”³⁵.

Ярмарків на Україні було так багато, що Павло Алепський у своєму “Путешествии Антиохийского Патриарха Макария в Москву” висловився під 1655 роком: ”Въ стране казаковъ ярмарки бывають непрерывно отъ начала года до конца. В каждый праздник во всякое время года бываетъ ярмарка в томъ или другомъ изъ ихъ городов, какъ это введено еще во времена владычества ляховъ”³⁶.

І дійсно в багатьох містах і містечках відбувалося щорічно по 2,3 навіть чотири ярмарки. На них теж видну ролю грали греки, особливо ніжинські. Так, за свідомством Шафонського, на роменські ярмарки греки з Ніжина привозили багато турецьких і італійських шовкових товарів, кумачів, червоного саф’яну, кримських вин, бакалії³⁷.

На значніші ярмарки ніжинські греки виїжджали у такій великій кількості, що до повернення їх припинялись загальні збори і прийняття рішень по важливим питанням. Так, в грудні 1799 року відклали на кілька днів вибори нових членів магістрата, поки не вернуться купці-греки з сумського Введенського ярмарку³⁸.

Інші ніжинські купці або їх прикажчики переїжджали з місця на місце, з ярмарку на ярмарок, причому заходили і за межі України. Грек Дм. Софронов, що був за прикажчика військового товариша Гр. Торентенка, з р. 1770 продавав й закупляв товари на ярмарках в Ніжині, Стародубі, Батурині, Ромнах (на двох), Києві, Харкові (на трьох), Кролевці, Сумах, в Москві, Макарові, Ломові, Курську³⁹.

В Росію східним товарам проклали шлях ще за царської доби царгородські греки. Ті грецькі купці, що осіли з часів Б.Хмельницького в українських містах, звичайно підтримували торговельні зносини з Московією. Вони навіть користувалися там ліпшою репутацією ніж царгородські греки, яким було заборонено приїжджати до Москви, коли вони себе скомпрометували зниженням якості товарів, фальшуванням, підробкою документів, провозом забороненого краму⁴⁰.

Хоч українським купцям рекомендувалося провозити товари до Озіва, а не до Москви, в дійсності вони у першій половині XVIII ст. користувалися правом возити товар по різним містам Росії. Про це довідуємось з листа російського резидента в Царгороді Неплюєва. Коли венеційські купці прохали, щоб їм дозволено було вести вільну гуртову й роздрібну торгівлю в Росії, особливо Казані й Астрахані, Неплюєв не знав ”какимъ попущеніємъ греки, разъезжая сверхъ Малоросіи, большій свой торгъ в Казани и Астрахани производять”, користуючись таким торгом для провозу заборонених товарів і контрабанди. Не знав цього і Сенат. Він доручив Комерц-Колегії спільно з Камер-Колегією й Головним Магістратом вяснити, “по какимъ указамъ, находящимся в Великой и Малой Росіи грекамъ, торг свой производить позволено и какаая съ товаровъ пошлина где взята бываетъ,” і висловити свою думку⁴¹.

Цю думку маємо в кристалізованій формі у Митному статуті 1755 року. Він дозволив пропускати в Малоросію і на тамтешні ярмарки через прикордонні митниці “около Малоросіи” “иностранныхъ купцовъ, яко грековъ, литвы и поляковъ, волоховъ, армянъ, татаръ и турокъ”, після сплати з їхніх чужоземних товарів “по тарифу и внутренней пошлины”. Коли ж хто з тих купців заважає “товары свои внутрь Росіи отпускать”, з тих брати ще “проезжую ефимочную пошлину, сверхъ портовой и внутренней пошлины”⁴².

Тут про греків “ніжинських жителів” не згадується, – вони звичайно були вільні від того додаткового мита врівні з руськими й українськими купцями. Це видно зі скарги греків р. 1767 депутату в Катерининську комісію Костевичу на ніжинський магістрат, що він порушував закон в двох, так би мовити, напрямках. По-перше, він “защищаль иностранныхъ купцовъ”, цебто “приїжджих греків” у першу чергу, записував їх у міщанство, “и темъ оные иностранные купцы съ разными товарами ездять в Вел. Россію и тамо равною съ природными малороссійскими мещанами вольностию, безъ платежа проезжей пошлины, пользуясь, поки в отечество свое возвращаются”. З іншого боку, магістрат почав підводити ніжинських осілих греків під силу того Митного статуту і перестав їм видавати “къ проезду в Вел. Россію безъ платежа проезжей

пошлины пашпорты”. І це незалежно від того мита, від тих якихось “указныхъ пошлинь”, що вони платили “при отпускахъ ихъ изъ Россіи и въ привозе в Россію”⁴³.

Що приїжджі греки возили іноді з Ніжина у Вел. Росію товари без сплати мита, дає розуміти й наказ тому ж депутату Костевичу великоросійських ніжинських купців, де вони вимагали, щоб “иностранные купцы” возили товари “внутрь Россіи”, за силою Митного статуту тільки з виплатою “проезжей пошлины”. І щоб їм в Росії, як і тут, вільно було продавати їх тільки гуртом. То це, мотивували великоросійські купці, відживить торговельний обіг і спричинить велику користь і російському купецтву, і чужоземному, й “казенному інтересу”, і “комерції съ обоихъ сторонъ”⁴⁴.

Як ми бачили, жалувана грамота Ніжинському братству р. 1775 в її другій редакції дозволила торгувати в середині Росії і користуватися пільгами, що їх дав Митний статут російському купецтву, тільки тим грекам, що склали присягу на віковичне російське підданство і мали в Ніжині нерухому власність. Таку пільгу осілим грекам було потім затверджено грамотами Катерини (1785), Павла I і Олександра I (1797 і 1801 рр.). Так Грецький магістрат і розумів зміст цих грамот, коли за вимогами окремих греків-ніжинських жителів, видавав їм свідоцтва, як от р. 1800 В.Спиридонову, а саме, що він є підданий Російської імперії, підвідомчий Грецькому братству і за силою височайших грамот 1775, 1785 і 1797 рр. має право вести вільний торг в усіх російських містах⁴⁵.

Так чи інакше, сплачуючи мито, греки переїжджали за межі Великої Росії і там пересувались зі своїми вантажами від міста до міста, зупиняючись коли і де було потрібно. В реєстрі 1769 року зустрічаємо серед чужоземних греків Івана Велцистіно, який “прибыль въ Россію съ 1727 года... и купчоваль в Москве, Казани, Петербургу и Астрахани”, і тільки три останні роки безвиїзно прожив у Ніжині⁴⁶.

Але до самого кінця XVIII століття небагато греків їздило до Вел. Росії, порівнюючи із закордоном. Коли, наприклад, закордонних пашпортів р. 1774 було взято в Ніжині греками 52, а до Москви – 9 і 2 – до Петербургу, причому один з останніх – з умовою

виїхати й за кордон, коли буде потрібно. Але р. 1799 в російські міста видано набагато більше паспортів – не менше 57, причому 10 ніжинським грекам-купцям і їх синам і 3 – чужоземним грекам, теж купцям. Інші – прикажчикам ніжинських греків: 4 – ніжинським же грекам, 33 – чужоземним грекам і 7 – негрекам (у греків за прикажчиків були як українці, так і росіяни).

Паспортів не менш 57, а людей значно більше, тому що за деякими паспортами виїжджали 2-3 чоловіки, – хазяї з прикажчиками. Проте, інші паспорти висилалися грекам, що вже давно переїхали в Москву і звідтіля час від часу прохали змінити паспорти. В одному реєстрі ми нараховуємо 17 прізвищ таких греків, що жили у Москві (1800).

Звичайно, Москва була для них за центр і базу. Звідтіля греки відправлялися на всі чотири сторони, розвозячи по містах і ярмарках чужоземні (“турецькі і греческі”) товари і закупаючи для продажу на Україні і вивозу за кордон російські. Наскільки важливе місце займали останні в торговельних операціях грецької громади, видно з того, що за реєстром 1765 року 40 осіб греків торгували “російськими товарами”, і сливе про всіх додано: “мякотными ” чи “пушными”.

Пушнина, хутра, заупалися, розуміється, переважно в Сибіру, де вже в 1740-1760 рр. зустрічаються ніжинські греки. В самій Вел. Росії греки користувалися репутацією спеціалістів “пушного дела” навіть у великоросійських купців. Ми знайшли листи чотирьох Санкт-Петербурзьких купців греку ніжинському Ленгаро з проханням, щоб його московський приятель, грецький купець Ів. Самаржа купив для них на 15 тисяч карбованців хутра на Ірбитському ярмарку, а саме: 500 ведмедів енісейських, 60 сороків соболів (енісейських, обських, іртишських і камчатських), по 1000 куниць добрих і лисів червоних і 20 бобрів камчатських. Тому же Ленгаро з Г.Кипуром два московські купці доручили продати біля 25 тисяч шкурок заячих і 5 ящиків чаю, що вони привезли до СПб і не встигли продати самі. Ці листи свідчать і про те, що греки не тільки самі купляли, але й виконували доручення інших купців.

Хутра, які греки не продали в Вел. Росії, вони везли до Ніжина і тут їх обробляли, щоб підняти їх в якості і ціні. Про це

свідчить одна грецька скарга з нагоди розташування в купецьких домах військових людей: ”въ ихъ домахъ имеются разные пушніе, шелковіе и другіе дорогіе товары, на кои по ихъ купеческому промыслу нанимаются в каждую множество людей ко приведенію их в чистое состояние, съ чего и приращеніе государственной казны имеется ”.⁴⁷

Розуміється, тут мова йдеться саме про кушнірську професію. В 1765-69 рр. нею займалося біля 20 греків-“бламарів” з допомогою міських майстрів (а їх було 83 міщан та 46 козаків). Кушніри-греки і греки, що торгували хутрами, користувалися такою славою, що коли р. 1771 у російського купця Клобукова було вкрадено смушки й каракулі, городовий магістрат прохав грецьке братство прислати двох експертів, бо в нього нема підлеглих людей. Хоч греки відхилили це прохання за силою жалуваних грамот, що їх звільнили від особистих для міста служб, зрозуміло, що вони були неабиякі хутровики⁴⁸.

Чай нерідко зустрічається між товарів, що вивозились греками з Вел. Росії разом з хутрами. Спеціально чаєм промишляли греки вже тільки в ХІХ столітті. З однієї справи 1807 року знаємо ніжинського грека Константинова-Хаджикосту, що перебував у Москві і для якого його прикажчик купив таку величезну партію чаю, що за неї довелось платити в Кяхті мита 28944 карб.⁴⁹. Але вірогідно, що цей товар йшов на російський ринок, а не за кордон.

Москва, чи взагалі Вел. Росія, постачали крім хутр і шкір для вивоза за кордон тканину. В індукторських реєстрах 1722 і 1725 рр. серед “товару московського” чи “великоросійського” знаходимо китайку, крашеніну, полотно. Розуміється, російського походження були залізо й замки, що 1769 р. вивозив у Волощину приїжджий грек Мамура. Червона риба й кав’яр, що продавали греки в Ніжині й на українських ярмарках, йшли як з Дону, так і з Астрахані. Нарешті з Вел. Росії вивозили за кордон юхту (Ананій Морайт, 1765). Хоч ніжинська гарбарня Артино, про яку буде нижче, і виробляла юхту, але вона не мала права продавати її за кордон. З іншого боку є вказівки, що ніжинські греки купляли у Вел. Росії юхту, причому для вивозу її за границю припасали свідоцтва про російське її походження. Так Ів. Ваф’я, купивши в Москві 784 пуди червоної

юхти у 28 паках, прохав 5/II 1799 року Грецький магістрат про посвідчення. Другий раз він купив на Корінному ярмарку 22 паки юхти для вивозу в польські міста і в Цесарію.

Вивозили за границю ніжинські греки і “малоросійський товар”. Це, звичайно, сировина. В індукторських списках 1720-х років під це поняття віднесено тютюн, ганіш (аніс), горілку, пеньку й волів, що гнали і в Москву, і в Гданськ.

§ 6. Промислова діяльність греків

Товарообмін – це важніша функція Ніжинської грецької громади і значніша її історична роль. В інших сферах діяльності греки не залишили після себе такого сліду. Проте, треба сказати пару слів про участь їх в розвитку промисловості країни.

Першою грецькою фабрикою в Ніжині була вищезазначена гарбарня Артино: Юрія та Павла. Думка про неї у них виникла, розуміється, у зв'язку з турецькою війною (1735-1739), але крім поставки товару на армію, вони мали на увазі продаж шкір на внутрішньому ринку і вивіз за кордон. Вирішивши виробляти “юфть мастерскую и пудовую”, Артино купили в Ніжині за річкою ділянку землі й лісові припаси. Проте, подаючи заяву до Комерц-контори (1737), вони висловили готовність будувати фабрику і поза Ніжином, “где удобнее место будет в Малой Россіи”. Згідно з їх бажанням, Малоросійська генеральна військова канцелярія, за пропозицією Комерц-колегії дозволила 13/VI 1738 р. будувати завод в Ніжині, причому наказала старшині малоросійській, особливо ж полковнику ніжинському і всякого звання людям не чинити Артинам ніякої перешкоди.

Фабрику було відкрито, але Комерц-колегія не дозволила вивозити за кордон продукцію, а в Малой Росії “за неимением купцовъ употребить ее невозможно”, то р. 1740 Артино знов домагалися дозволу вивозу. Добивалися також захисту від устисків військових людей, ніжинських громадян та інших, і нарешті дозволу купити “на тотъ заводъ людей до 100 душ” за нестачею робітників. Хоча завод Артино й підтримували центральні установи, він з-за важких умов припинив був на деякий час 1741 р. діяльність.

З однієї справи 1745 р. довідуємося, що за невплатою борга кн. Радівілу за куплене в нього вино, на завод було накладено арешт. Але це було за відсутності Юрія Артино, який виїхав за інструкцією в “Винецку землю для покупки в Російську землю разных винецких товаров” (невідомо яких і хто дав доручення). Також справа дає бачити, що в момент опечатання заводу в ньому було до тисячі пар башликів московської роботи і тисячі дві пар робилося. Другий новий факт, ще невідомий історикам української промисловості⁵⁰.

Здається, Артино так і не одержав права вивозити свою продукцію за кордон, – розуміється з-за гніту московського торгового капіталу, що лежав великим тягарем на українському. Ю.Артино вмер перед 1782 р., десь тоді і завод припинив своє існування.

Другим ніжинсько-грецьким підприємством була суконна мануфактура Ів. Тернавіота в селі Филівці в, в 4-5 верстах од Ніжина. (Тернавіот був грек за походженням, що одержав звання полковника російської служби). Дозвіл на відкриття одержав від Мануфактур-колегії 29/ XII 1765 р. з умовою завести 12 станів і фарбувати сукна ціною до 80 коп. і вище. Закрито її задовго до 1790 років. Але О.Оглобліну, що написав “Нарис історії української фабрики”, зовсім невідома історія цієї фабрики. В архівних же справах я тільки потрапив на звітку, що р. 1769 “управителем фабрики” був Фірс Іванов⁵¹. Оглоблін відмічає, що Ів. Тернавіот хоч був шляхтич (р. 1767 ми бачимо його навіть на посаді маршалка шляхетства ніжинського й батуринського), але за походженням був грек і шляхетство одержав за свою службу в російській армії, яку залишив зі званням полковника.

В селі Филівці була фабрика “бумажных кумачей, китайки разных цветов, також платков и поясов бумажных же и полушелковых”. За повідомленням Оглобліна, вона відкрита р. 1767 і за свідомством Гільденштедта існувала ще р. 1774, але здається, не дотягла до часів Шафонського (1786 р.). Власник її – Богдан Іванов, на думку Оглобліна, чи не слов’янин з Туреччини. Хоч його нема в реєстрах греків рр. 1765 і 1769, якийсь зв’язок з грецькою громадою чи з Тернавіотом самим він мав.

Без сумніву грецькими підприємствами були гуральня, що належала Гр. Комбурлею в селі Кладьковці на Десні, де була пристань (1781)⁵² і аптека, яку зафіксував Шафонський р. 1786 як “аптеку каменную, греку принадлежащую”⁵³. В Ніжині на Гоголівській вулиці і досі існує останнє підприємство з назвою: “Аптека. 1784.”

Таким чином, наші звістки про грецькі фабричні промислові підприємства дуже недостатні. Ми не знаємо точно ні тривалості їх існування, ні їх розміру, ні кількості робітників і продукції, і навіть не завжди імена засновників і власників.

Щодо ремісницької промисловості, то участь греків в ній характеризується такими даними. За реєстром р. 1765 на 164 самодіяльних греків припадало 20 ремісників, себто 12 % загального складу. Серед них було 12 бламарників (кушнірів чи скорняків), 3 кравця, 2 золотаря, 1 шапкар, 1 кондитер (плачиндар) та 1, що фарбував фантики і сукна. В р. 1769 серед 149 “ніжинських жителів” було 22 ремісника – 15 % загального числа. Тут було 16 бламарів, 2 золотаря, 1 шапкар і 3 кравця, з яких один шив “греческое платье”. Що до чужоземних греків, то з 130 чоловік ремісників було 10 (13%), а саме: 5 бламарів, 2 кондитери, 1 котляр, 1 фарбар і 1 маляр (іконописець). Ці цифри і професії нагадують нам скаргу ніжинського магістрату р. 1767 в наказі депутату Костевичу на греків, волохів та інших, що вони торгують всякими товарами и “ремесло разное работают”, не несучи ніяких повинностей, роблять кривду міщанам⁵⁴.

За браком архівних даних важко встановити належні стосунки ремісників-греків до самовців чи роботодавців, до відповідних цехів, до міського магістрату. Проте уривкові й випадкові звістки дають бачити, що цехи вимагали іноді гроші з греків-ремісників саме за те, що вони працювали індивідуально; що греки-роботодавці охочі були експлуатувати ремісників як своїх, так і чужих. Знаємо одного грека Комбурлея, який “переїзжаючи границу взяв собі в знайомого офіцера в послугу сім польських конфедератів, що їх р. 1771 захопив російський загін, і, цікаво, що серед них були седляр, швець, кухар, а також стрілець, скрипник. Не виключено можливість, що він взяв

їх не тільки для задоволення домових потреб, але і для збуту продукції одних на ринок і для віддання в найми”⁵⁵.

Ще більше випадків експлуатації зустрічається в сільсько-господарчій діяльності греків. Ніжинські греки на початку XVIII ст. почали набувати окремі двори й цілі хутори. В цьому напрямі особливо відомий ніжинський війт Петро Тернавіот. Він р. 1728 купив слободу в с. Данині, потім заселив с. Шатуру й с. Синяки⁵⁶. Тернавіот скупляв навіть землі козацькі і справа про це доходила навіть до Сенату, який 29/V 1741 р. ухвалив, щоб він і інші “купці” незаконно набутих козацьких дворів, хуторів, лісів, ґрунтів, вернули їх козакам “безденежно”і, розуміється, відмовила від протекції й підданства відносно “козаків”⁵⁷.

Плохинський каже, що “многія в окрестностях Нежина закупали землі, насадили хутора, в которых занимались хозяйством, особенно скотоводством”. Як землевласники, в свою чергу, фігурують Кумбурлей. Ів. Кумбурлей володів Кладьківським хутором ще р. 1774 (там була і гуральня). Крім Ніжинського полку, де за підрахунком Плохинського було 8 хуторів, вони набували землі в Прилуцькому полку.

На хуторах греки сіяли зерно і технічні культури (тютюн), будували млини, розводили худобу – для власного вжитку, як транспортний засіб і для продажу. Року 1753 грек Караманлей “гонит” через Васильківський форпост худобу зі свого хутору, Комбурлей виправляє в Галац значні каравани на своїх волах⁵⁸.

Розуміється, працювали на цих хуторах і потім супроводили худобу на продаж наймані слуги, навіть кріпаки. Ще Ейнгорн завважив, що українські греки на початку XVIII ст. продавали людей полонених на кріпаків⁵⁹. Хоч я не знайшов підтвердження цієї звістки, проте маю відомість, що вже 1735-6 рр. п’ять ніжинських греків володіли кріпаками і селянами, що вони купили у великоросійських поміщиків то цілими сім’ями, то поодинокими людьми⁶⁰.

Цікаво, що греки почали купувати землі й підгортати під себе селян і навіть козаків в той саме час, коли універсалами гетьмана Д.Апостола заборонено було великоросіянам володіти хуторами та іншими угіддями з висилкою їх самих з України (1727)⁶¹.

Кріпаків у греків зустрічаємо й потім, хоч не багато. Року 1783 у гречанки Єл. Мушмулової в хуторі на урочищі Бобрицькому було 10 кріпаків (8 чол. і 2 жінки). У цолнера Вас. Кумбурлея на хуторі Крутівському в с. Кагарлику теж 10 (3 чол. і 7 жінок). У Федора Афендика в хуторі Монастиріщенському 8 (3 чол. і 5 жінок). Не називаю багатьох інших греків, що володіли ще меншим числом селян⁶².

Користувалися греки й найманими слугами, причому й їх експлуатували. У грека Ів. Комбурлея на його Кладьківському хуторі з р. 1744 служив за “господаря” ніжинець Биковський, на річній платні в 50 карб. з харчовими припасами. Але через два роки Комбурлей закликав другого господаря, а першого позбавив посади, причому не доплатив йому грошей і забрав у нього п’ять його власних коней⁶³. Скривдила свою служницю й гречанка Анастасія Папура. В її маєтку біля Монастирища Устинія Павлівна служила три роки, – і Папура не віддала їй грошей 50 карб⁶⁴.

Для характеристики способу ведення греками хуторського господарства і ставлення їх до найманих службовців цікавіша друга справа. Грек Трандафіл Доболя договорив на доглядання господарства на своєму хуторі ніжинську міщанку Софію Касьянову. Нагородою їй мала бути половина всього, що нею буде “виработано”: хліборобства, сінокосу, “папушного” тютюну, тощо. Але коли одного разу вона поїхала до міста за сіллю та олією, то Доболя, що приїхав без неї, зустрів її биттям. Одночасно він її вигнав, причому затримав її одяг і не віддав половину тютюну, що в тому році запасли (коло 1000 папуш). Скривдив Доболя і її сина, який близько двох років служив йому “по его фершалському художеству”, а потім на його хуторі як прикажчик з платнею 30 карб. за рік – Доболя не віддав йому 10 карб.⁶⁵.

Отже, звістки документів про грецьке землеволодіння не численні й уривкові. Тому не можна зробити ніяких висновків щодо характеру господарювання греків на землі, чи вносили вони в господарство які-небудь нові прийоми, чи вводили нові культури. Невідомо навіть які капітали вносили в цю царину промисловості.

Виникає ще одне питання, яким капіталом користувалася ніжинська громада в своїх торгово-промислових операціях. На це питання можна коротко відповісти так.

§7. Походження торговельного капіталу

Якого-небудь спільного, суто громадянського капіталу не було, – кожний працював на свої власні гроші, вживаючи часом чужу допомогу у вигляді позик чи укладання товариств. Правда, в перші часи щось спільне було: був свій капітал в грецькій церкві, яка правила за банк. В ній окремі греки брали позику, сплачуючи 10% річних, а інші добровільно – 20 %. Як довго існував цей порядок, про який дізнаємось з універсалу гетьмана Д.Апостола 1729 року, невідомо⁶⁶. В середині XVIII ст. його вже не було. Не дарма греки р. 1767 клопоталися про заснування в Ніжині спеціального “банка для займа единственно греческому купечеству на указной процентъ денегъ”. Мотивували вони свою пропозицію нестачею готівки, що загальмовує швидкість торгових оборотів⁶⁷.

Але мало вказівок, що греки позичали гроші один в одного і в сторонніх людей (на початку XVIII ст.– у Кочубея, Як. Марковича, потім у графині Наталії Розумовської), в церквах і монастирях. Наприкінці XVIII ст. ніжинський грек Павло торгував “заморскими легкими товарами” на гроші Києво-Печерської Лаври, а 1720 р. син ніжинського войта Петро Тернавіот взяв у борг у Ніжинському Благовіщенському монастирі 300 карб.⁶⁸. Гроші позичались чи товари відпускалися в кредит під облеку (від латинського obligations – зобов’язання); а потім під векселі. Проте вексельне право почало входити в ужиток грецької громади тільки перед 1750 роком, коли вексельний статут було надруковано 1729 р...

За особливу форму об’єднання капіталів були товариства. Один дослідник так пише: “Красной чертой в греческой коммерческой жизни проходит товарищеское, компанейское начало. Редко грек торговал один, большей частью он вступал в товарищество. Товарищества составляли как богатые так и бедные, как живущие в Малороссии, так и приезжие, и не только между

собой, но и с купцами других национальностей – великорусскими и малорусскими и пр. ”⁶⁹. Останнє правда – проте я не думаю, що товариства були таким загальним явищем: в реєстрах 1765 і 1769 рр. тільки про небагатьох греків сказано, що вони торгували в компанії.

Форми товариств були різні. За одною багатий вносив більшу суму (8500 карб. – Пелопонов), бідніший – меншу, але за то обіцяв щорічно їздити в Грац за косами (Мурайтов), причому “барыш и убыток пополам”. За другою вносив гроші один, два інші компаньони давали тільки особисту працю і гарантували першому 1% прибутку в місяць з його капіталу. Подібний випадок дає договір Ю.Венеціанова з Дм. Пантазеевим. Вони внесли кожний по 21227 карб., але вирішили допустити 4-5 інших компаньонів, “чтоб они в том товариществе прилагали свой труд” за певну суму з відсотків. Мала, звичайно, місце й така форма, коли компаньони вносили однакову суму в оборотний капітал (чи готівкою, чи товаром, чи векселями) і мали однакові права на прибуток, причому розуміється, сфера діяльності в кожного була своя. Такий саме вигляд мав контракт греків Ант. Тухаєва й Ів. Станевича з російським купцем Можайтиновим. Цікаво, що при першопочатковому оборотному капіталові 26 тис. карб. за чотири роки (1773-1777) товариство мало прибутку 462297 карб. при витраті 417489. Такі величезні суми пояснюються тим, що товариство мало великий кредит: в момент ліквідації воно повинно було 16 кредиторам з українських і російських купців. Ця справа закінчилася банкрутством товариства і взаємним позовом між компаньонами.

Банкрутство, несплата за векселями, конкурси, довготривалі процеси, іноді втечі винуватців за кордон – це нова сторінка в житті грецької громади в Ніжині. Але ми її не будемо перерогатити...

ПРИМІТКИ

¹ Сенатский архив, XII. 91, с. 135-137.

² Летопись Самовидца, Киев, 1878, с. 15-20.

³ Український археографічний збірник, 1, 1926. – с. 60-61.

⁴ Акты греческого Нежинского братства, изданные проф. А.Федотовым-Чеховским, Киев, 1884, с.43-44 и след.

⁵ Акты Южной и Западной России, IX. № 143

-
- ⁶ Акты Нежинского греческого братства.
- ⁷ Эйнгорн В. Новый труд по внутренней истории старой Малороссии. (Чтения в Московском обществе истории и древностей российских), 1908. кн. 1 (224), сноски 35 и 38, примечание .
- ⁸ Акты греческого Нежинского братства, с.54-55.
- ⁹ Там само.– с.12-15, 55-57.
- ¹⁰ Труды XII археологического съезда, т. II. с. 227-236.
- ¹¹ Полное собрание законов Российской империи. II, №№ 689, 693, 818, IV №№ 1826, 1840.
- ¹² Письма и бумаги императора Петра Великого т. III, № 814, труды XII археологического съезда, II, с. 245, примеч. 11
- ¹³ Полное собрание законов, IУ, № 2260; Источники малороссийской истории собранные Д.Н. Бантыш-Каменским, т. II, с. 259-262;
- ¹⁴ Справа архіву грецького братства 1745 р., № 2171
- ¹⁵ Черниговские губернские ведомости, 1852, № 46, с. 542; Труды XII археологического съезда, II, с. 340-341
- ¹⁶ Справа 1769 р. № 2324; Китченко. Черниговские губернские ведомости, 1852, № 46; труды XII археологического съезда, II, с. 340-343.
- ¹⁷ Сборник Русского исторического общества, т. 43
- ¹⁸ Справа ніжинського грецького архіву – без титулу і дати на 74 аркушах; Справа 1775 р. № 3001; Полное собрание законов., т. XVIII. № 13997; т. XX, № 14247
- ¹⁹ Окремий документ 1795 р. без числа
- ²⁰ Справи 1791 р.Р №№ 2701, 2735
- ²¹ Окремий документ.
- ²² Справа 1768 р. без числа; окремий документ 1782 р;
- ²³ Справа 1769 р., № 2302
- ²⁴ Труды XII археологического съезда, т. II, с. 197
- ²⁵ Справа грецького архіву 1769 р. № 2300
- ²⁷ Справа грецького архіву 1769 р., № 2355
- ²⁸ Справа № 2603
- ²⁹ Труды XII археологического съезда, т. II, с. 273-274.
- ³⁰ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание, т. 1, с. 477-478
- ³¹ Кизеветтер. Делопроизводство русских внутренних таможен как исторический источник (Сборник статей, посвященных В.О.Ключевскому) с. 8

-
- ³² Переписка нежинского воеводы Ив. Ив. Ржевского с московским правительством, 1665-1667 гг. Чернигов, 1901., с. 42-47
- ³³ Труды XII археологического съезда, т. II, с. 237-238; 271-272; Дивись також про українську торгівлю з Західною Європою на початку XVIII ст. у Ів. Джиджори: Економічна політика російського правительтва в 1710-1730 рр. Записки товариства ім. Шевченка, т. 1, с. 63. Порівн.: Чтения Нестора летописца, т. XV, отд. III, с. 241. Материалы для истории торговли пенькою Стародубья с границею в начале XVIII в.
- ³⁴ Микола Глущенко. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом (історико-географічний збірник, т. II, с. 101)
- ³⁵ Сборник Русского исторического общества, т. 144, с. 32
- ³⁶ Чтения в Московском обществе истории и древностей российских, 1898, кн. 3, с. 184, 187
- ³⁷ Черниговского наместничества топографическое описание, с. 575
- ³⁸ Справа № 2218
- ³⁹ Справа 1870 р. № 2378
- ⁴⁰ Полное собрание законов, II, №№ 659, 818
- ⁴¹ Сенатский архив, т. VII, с. 483-485
- ⁴² Полное собрание законов, т. XIV, № 10486, т. VI, кн. 1, гл. XI, п. 5
- ⁴³ Сборник Русского исторического общества, т. 144, с. 52-53
- ⁴⁴ Там само – т. 144, с. 58
- ⁴⁵ Окремий документ 1800 р.
- ⁴⁶ Савва В. Материалы из архива Нежинского братства и магистрата, с.
- ⁴⁷ Справа 1769 р. № 2355
- ⁴⁸ Справа 1771 р., без числа
- ⁴⁹ Справа № 1074
- ⁵⁰ Справа 1745 р., № 2230
- ⁵¹ Справа 1769 р., № 2344
- ⁵² Лазаревский А. Описание старой Малороссии, т. III, с. 97
- ⁵³ Черниговского наместничества топографическое описание, с. 464
- ⁵⁴ Сборник Русского исторического общества, т. 144, с. 32
- ⁵⁵ Справа 1774 р., № 243
- ⁵⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии, т. III, с. 89-90
- ⁵⁷ Сенатский архив, т. III, с. 439
- ⁵⁸ Труды XII археологического съезда, т. II, с. 269
- ⁵⁹ Чтения в обществе истории и древностей российских, 1908, т. 1, с. 46
- ⁶⁰ Справа грецького братства, 1746 р., № 2178

-
- ⁶¹ Материалы для малороссийской истории М. Судьенка, т. 1. отд. II, №№ X1, XXIII
- ⁶² Труды Черниговской архивной губернской комиссии, № 183, 186, 193-194
- ⁶³ Справа 1747 р. № 2178
- ⁶⁴ Прот. вхідна книга за 1795 р., № 107; прот. вхідна книга за 1796 р., № 58
- ⁶⁵ Окремий документ, 1799 р.
- ⁶⁶ Акты Нежинского греческого братства, с. 78-79; Універсал гетьмана Д. Апостола тут датований помилково 1749 р.
- ⁶⁷ Сборник Русского исторического общества, т. 144, с. 54
- ⁶⁸ Опис. Черниговской епархии, т. III, с. 75; Записки історико-філологічного відділу УАН, кн. XXIV, с. 142-144
- ⁶⁹ Труды XII археологического съезда, т. II, 65

[Нежин, 1928-1930 рр.]

Нежинська філія Державного архіву Чернігівської обл., Ф. Р-6214, Оп. 1, стр. арк. 1-32

Костянтин Харлампович

**НАРИСИ З ІСТОРІЇ ГРЕЦЬКОЇ КОЛОНІЇ В НІЖИНІ
(XVII– XVIII ст.)**

**НАРИС 2. НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД, ПРОФЕСІЙНА
РОЗБИВКА, СТАТИСТИЧНІ ДАНІ**

§ 5. “Чищення ” братства від негреків

(...) *го купецтва, але за справкою Палати в Москві його немає; два брати Крементули й Золотарев довели свою грецьку породу. Про чужоземців-служників городничий представляв: 8 невідомо де, 1 вмер, а де його жінка – невідомо, 3 виїхали у Волощину, 1 відмовився позначити рід життя, 1 – хрещений турок Боловський, в обер-офіцерському чині, за прикажчика графа Разумовського в селі Веприках Гадяцького повіту (але Гадяцький нижній земський суд на запитання Палати відповів 29/II 1789 р., що його в Веприках немає).

Відомості, зібрані городничим, почасти на підставі магістратських звісток, показують, що зв'язок з магістратом був настільки німецький і не сталий, що магістрат не знав про місце перебування більш як 30-ти членів грецької громади та їх сімей: люди виїжджали, не доповідаючи, куди саме їдуть, і не вимагаючи навіть паспортів, і, можливо, що сама Казенна палата примусила інших з них навіть втікти, щоб не підпасти під оклад...

Після нового рішення Сенату городничий пропонував 21/V 1790 р. Грецькому магістрату зібрати за відомістю свідоцтва про грецьку породу волохів, болгар, персів і турок, щоб їх затвердили ніжинські греки-старожильці. Такі свідоцтва й почати поступати. Яков Станенко, з діда й батька грек з Яніни, але батько одного часу торгував у Валахії, тому і його, Якова, почали називати волохом. Дід і батько Смирницького – греки зі Смирни, але батько торгував у

* Початок роботи (§ § 1-4) втрачені (прим. упорядника)

волоському місті Фокшанах, чому і одержав назву волоського купця. Ботаров, родом з фракійської провінції, сам, після смерті батька, торгував у Волощині, чому його й назвали в Ніжині, коли він привіз волоські вина, волохом. З тієї причини тут охрестили волохом Федора Згуру, що його кілька років тому вивезли ніжинські купці. По суті такі ж показання й інших прохачів. Батько Михайла Персіянина, грек з Македонії, був перейменований в перса, бо їздив за торговельними справами в Персію. А Олександр Караманлеу, полоненому “турку”, ніжинські купці відкрили, що він грецької породи, чому він і охрестився.

На підставі всіх таких показань Грецький магістрат 11/VII визнав справжніми греками 9 “ волохів”, 2 “персів” і 3 “турків”, а також удів трьох вмерлих осіб. Ухвалено послати свідоцтва всіх реабілітованих в Казенну Палату з підкресленням, що підписи на них належать ніжинським купцям, переважно старожильцям, людям вірогідним. “А по законамъ греческимъ, утвержденнымъ жалованными грамотами всероссийскихъ монарховъ, установлено, что при двухъ или трехъ свидетеляхъ всякъ глаголь приемлется. Таковы засвидетельствования во всей Греции не только в патриаршескихъ судахъ, но и во всякихъ подобныхъ случаяхъ, только бы свидетели были люди известные и добропорядочного поведения, совершенно приемлются законнымъ удостоверениемъ и доказательствомъ”. Крім того й суд грецького братства при відкритті 4/XI 1785 р. Грецького магістрату запевнив, що волохи, болгари і інші люди “почитаются суще греками”. Тому й Грецький магістрат гадає, що всі вони “по предкамъ своимъ прямо есть породы греческой ”, чому й прохав Казенну Палату залишити їх по давньому в грецькій громаді.

Між тим висвітлюється становище й інших сумнівних “греків”. Як. Ястребів поїхав до Чернігова, щоби там в “Комиссії о разборе дворянства” доводити своє й брата шляхетство. Поляк Мощевський записався в ніжинські міщани, а два татарина, що служили у Д.Кромиди “по срочнымъ плакатнымъ покормежнымъ”, вирядилися в касимівський повіт до свого поміщика. Волох Афанас’єв втік, а решта волохів, болгар та інших ще не повернулися. Про це магістрат

повідомив 12/VII городничого Ракушку-Романовського і намісницьке правління.

Намісницьке правління відгукнулось тільки 4/III р. 1791 вимогою підтвердити присягою свідочтва вірогідних греків, бо за законами, надрукованими при “Военномъ Артикуле” (ч. II, гл. 3 та 7) показання свідків, хоч би якої високої достойності, навіть архієпископа, повинні бути затверджені присягою. Щодо решти безвісно зниклих, то Правління вирішило саме зібрати довідки через намісницькі правління, нижні земські суди та городництва.

Але нова вимога Правління видалася ніжинським грекам неприйнятною, бо вона ставила їх у важке становище. За їх новою заявою, дехто зі свідків виїхали в різні далекі місця, інші “по глубокой старости летъ своихъ давно уже умерли”, решта відмовляється присягати, “извиняясь темъ, что во всей Греции нигде в таковыхъ случаяхъ подъ присягой свидетельства не взимаются, а даются по самой истине за однимъ утверждениемъ подписью своею подобно какъ и в Россіи доказываютъ даже и по дворянству породу свою свидетельскимъ подписомъ дворянъ, безъ всякого утверждения оной своей присягой”. А присяга вимагається від свідків тільки тоді, коли це потрібно, “по делу челобитному”. Прохачі пропонували скласти присягу самі замість свідків. Бо “по законамъ во всякихъ случаяхъ совершеннымъ доводомъ приемлется и собственная присяга той особы, которая имеетъ это дело”.

Грецький магістрат приєднався до цієї пропозиції, бо дійсно два свідки вмерли, багато інших відсутні, і 28/III про це повідомив Намісницьке управління. 29/IV Казенна Палата того правління відповіла, що вона задовольняється такою присягою, тільки бажала, щоб їй надіслали роту (цебто форму або текст присяги). 14/V в Ніжині склали присягу 13 чоловіків, 2 вдови вмерлих і жона одного, що відлучився до Петербургу. В наступні місяці довело свою “греческую породу” присягою ще кілька чоловіків. Крім того інші доводили своє право на приналежність до грецької громади іншим способом. Так, року 1794 було виключено з ніжинських міщан Ів. Коломбаренка, грека, що за ревізією 1792 р. був записаний зовсім неправильно в податний стан¹. Р. 1795, у зв'язку з новою ревізією присягою запевнили своє “греческое званіє” ще кілька людей, в тому

числі Як. Ястребов, якому не пощастило довести у Чернігові своє шляхетське звання. Але ця процедура продовжувалась і потім. Р. 1799 “волох” Ігнат Волошин доводив, щоб його признано за грека, чого він раніш не зробив за відсутністю в Ніжині (перебував при купцях в Херсоні і в інших місцях), а потім за хворобою, Другий прохач Семен Щербаков представив посвідчення трьох ніжинських греків. Коли ж вони відмовились скласти присягу, допоміг батько Семена Петро, що присягою запевнив свою грецьку породу. В ревізії 1782, 1795 років він не ввійшов, бо жив тоді в с. Змеях Чернігівського повіту².

Таким чином задумане рр. 1783-1785 з мотивів фінансових чищення грецького братства своєї мети майже не дійшло: із людей, що досі вважалися за волохів, болгар, персів, турків, не багатьох вдалося зловити в сіті оподаткування. Одні вмерли, інші повернулися на батьківщину, треті зайшли безвісті, нарешті чимало запевнили свою грецьку породу і зберегли засвоєні грецькому братству права. Але р. 1786 Грецький магістрат міг приймати в грецьку громаду самих тільки безсумнівних греків³.

Важко сказати, скільки всього людей з членів грецького братства було записано в податковий стан, але без сумніву, в зв'язок з голосною історією з оподаткуванням треба поставити такий факт, що грек, помилково записаний в міщани, повертав собі свої права. Так сталося з коропським греком Дм. Гвоздиковим, який був записаний в міщани, але визволився. Мабуть, через те, він і прохав прийняти його в ніжинську грецьку громаду⁴.

Нарешті, вважаю за потрібне остаточно розвіяти непорозуміння, що висловлюється в літературі про греків, а саме про українців у складі грецької громади. Ще Сторожевський писав: “Туземцы, успевшие примкнуть къ обществу (греческому), часто сохраняли свои малороссійскіе, польскіе или русскіе фамиліи”⁵.

Справа про чищення грецької громади від негрецьких елементів, про українців взагалі не згадує. Раніше ми бачили, що українців у братстві було дуже мало, ледве чи не Галюнки тільки. До 1782 р. з дядька і чотирьох небожей остався тільки один, і той, мабуть, зовсім огречився. У відомості 1782 р. знаходяться люде з

українськими прізвищами: Миколаєнко, Помилуйко, Колумбаренко, але два перших волохи, а третій грек. Про це тут виразно сказано.

§ 6. Ревізія 1795 року

Ревізія 1795 р. цікава й сама по собі, й через те, що порівняння її відомості з такою ж р. 1782 *показує, які зміни сталися протягом 13-ти років у складі грецької громади внаслідок природнього руху населення та механічного, здебільшого припливу нових членів і вихода старих⁶.

За ці 13 років вмерло 160 чол. (54 – голови сімей, 27 – їх дружини, 39 дітей, 40 інших родичів). Родилося 127 чоловік. Таким чином підтверджується наше спостереження, що у греків вмирало більше, ніж народилося. Цього факта не можу пояснити⁷. Вийшло заміж гречанок та дівчат інших націй, батьки яких в більшості підтвердили свою грецьку породу, 90. Але в громаді залишилася їх менша частина: за греків вийшло 36, та й то 2 за чужоземських, 2 за греків з інших міст. З руськими одружилися 26, переважно з військовими та купцями з різних міст, в тому числі з Москви. За українців (чиновників, військових, купців, ніжинських міщан і козаків) вийшло 26, 2 – за осіб невідомої національності (одна в Кременчуг, друга за лікаря в Харківському намісництві). З грецької громади вибували не тільки ті гречанки, що виходили не за греків в інші міста, але і в самому Ніжині. Коли вдова грека Фед. Зафлорієва вийшла заміж за прапорщика Полікарпова, Грецький магістрат зробив спробу позбавити її навіть опекунства над власними дітьми від першого чоловіка, проти його духівниці, і виселити з його дому. Проте за її вступився губернiальний магістрат⁸.

Одружилося греків 37, з них 16 з гречанками, 10 з українками (в тому числі з ніжинськими козачками), 8 з руськими (один з дівчиною з Москви), 3 з чужоземками (з доньками “иностранный итальянца”, француза і, здається, німця). В усякому разі жінки греків збільшували собою і дітьми “греческое братство”.

* В оригіналі – 1795 рік (Примітка упорядника)

Все ж смерті переважували прибуток від природнього руху, і громада потроху вимирала би, коли б не було припливу зі сторони нових членів. Після чищення громади від негрецьких елементів Грецький магістрат приймав до громади таким чином: прохач – “иностранний грек”, який тільки що прибув до Ніжина, чи давно тут перебував, часто при найближчих родичах, “ніжинських жителях”, подавав у Грецький магістрат заяву про своє бажання прийняти російське підданство (це безумовно!) і вступити під відомство грецької громади. При цьому він представляв посвідчення 3-7, навіть 9 греків, переважно ніжинських, а іноді з інших міст (із Санкт-Петербурга одного разу), що такий-то дійсно чужоземський грек і доброї поведінки. Іноді прохачі покликались на те, що вони особисто відомі “присутствующим” в магістраті. Одного разу прохач приложив писану згоду на свій вступ до ніжинської громади від свого батька, що перебував за кордоном⁹. Часом приєднували до прохань посвідчення городничих чи магістратів ніжинських, або інших міст, де перед тим перебували, що вони ні до якого стану не приписані і не оподатковані. Наприкінці ж 90-х років прохач до того зобов’язувався протягом року набути в Ніжині осілості, або вносити заставу в сумі 50-300 карб. з дозволом передати їх у власність грецької церкви, коли зобов’язання не буде виконано. Замість грошей називали інколи поручників, які від себе підписувалися, що дім набудуть або гроші внесуть, а коли такої-то виїде у справах з Ніжина, – будуть платити за нього громадські податки¹⁰.

Одержавши прохання з посвідченнями і зобов’язаннями, магістрат негайно ухвалював: такого-то прийняти до громади і привести до присяги, що й виконувалося в присутності представника іншого уряду. Тут же прийнятому давали “атестат” – посвідчення про його членство. Був і такий випадок. Ніжинський грек Микола Манцов прохав видати новий паспорт своєму швагеру, що перебував у Москві. Хоч в старому паспорті його позначено як чужоземського грека, але, – аргументував Манцов, – його треба включити в грецьку громаду, бо він одружився з моєю сестрою і має осілість в Ніжині. І магістрат згодився. Іноді прохачі за невідомістю адресувалися за своїми заявами то до генерал-губернатора Малоросійського, то до Чернігівської Казенної Палати, то до

Ніжинського городничого. Тоді такі заяви надсилалися до Грецького магістрату, який і приймав прохача в свою громаду і в російське підданство¹¹.

Я знаю тільки один випадок відмови магістрату від прийому прохача, та й то умовної. Р. 1800 Христодул Іванов надіслав з Яс у Ніжин греку Еліату уповноваження клопотатися за його крамом в громаду, причому, не маючи можливості приїхати в Росію, [він] заявив про своє бажання в канцелярію Російського генерального консула. Останній від себе написав в Грецький магістрат, причому згадав, що “вірнопідданічеську” присягу Іванов, за його запевненням, виконав у Ясах при вступі на престіл імп. Павла. Грецький магістрат проте відхилив заяву Іванова. По-перше, “въ греческом нежинскомъ обществе съ давнихъ еще временъ учинено постановление, чтобы всякъ выезжающій с заграницы (и) желающій записаться съ иностранцевъ въ число нежинскихъ грековъ непременно предпринималъ въ городе Нежине собственную свою оседлость, ” внаслідок чого височайшим указом 10/ІІІ 1775 р. “всемилостивейше дозволено темъ только грекамъ производить купеческую комерцію и пользоваться всеми преимуществами, кои состоятъ в вечномъ російском подданстве и живутъ в Нежине домами, и в верности императорскому всеросійскому престолу учинили присягу. ” А він, Іванов, нерухомості в Ніжині не має та й присяги в присутності тамтешнього (цебто Грецького) магістрату не виконав. А щодо присяги, яку він буцім-то склав у Ясах, то ані він, ані генеральний консул посвідчення не представили. ”Хотя и подлинно имъ, Ивановымъ, помянутая присяга учинена, но она выполнена имъ не по доброму желанию, а во исполнение высочайшего указа, и не по таковой форме, какъ выполняютъ ее переселяющіеся съ иностранцевъ в російское подданство”. Ще одну перешкоду магістрат побачив у відсутності посвідчення про добру поведінку Іванова. Проте магістрат обіцяв прийняти його, коли він з’явиться в Ніжині, набуде осідлості і виконає присягу¹².

Все це, розуміється, крутіїство. Не можна ж думати, що в Ясах руський царський указ міг примусити підданого чужої держави присягати царю. Потім, в указі 1775 р. зовсім не згадується про обов’язковість для греків-російських підданих набувати власні доми.

Те правда, що Грецький магістрат ухвалив, щоб нові члени грецької громади набували осілість в Ніжині, коли її не мають в інших містах Росії, але навряд це зроблено “съ давнихъ еще врмень”: перші згадки про це ми зустрічаємо тільки в заявах рр. 1798-1799. Нарешті, щодо присяги, то р. 1801 од неї був звільнений при прийомі в російське підданство Кирижжев (?),* бо він показав, що того ж таки року склав її в місті Козирі, де тоді перебував¹³.

Паралельно зі вступом в грецьку громаду нових членів відбувалось і зменшення її за рахунок вибулих. Куди і скільки поділося за 1782-1795 рр., ми підраховали за відомостями. Більше за все таких, що поділися невідомо де, – 54 чол. Вернулися на батьківщину сім'я греків з 5 душ і 1 волошка. Записалося в купецтво (московське, київське, пирятинське) 3 сім'ї з 17 душ¹⁴. Вступили на військову службу, як в козацьку, так і загальноармейську 11¹⁵, на штатську – 4 (один служив у Сенаті). Перейшли в дворянство 3 і вийшли в обер-офіцерські чини 9, що теж давало дворянство. Дворянства доходили і через службу і скінчення особливих шкіл. “Съ таковыхъ же греческихъ фамилий, – читаємо в одній справі, – определяющіеся въ учрежденный в С.-Петербурге Греческій корпус греческіе дети выпускаются оттоль въ обер-офіцерскіе благородные чины”¹⁶. Потім такі ж права давало Московське комерційне училище¹⁷. Проте інші з'являлися в Росію з дворянським званням. Зі справи 1790 р. про розбір дворянства, ми бачимо, що Георгій Ст. Кроміда, який подався у відставку з чином титулярного радника і чекав від Сенату “подвышения въ чине”, походив з “благородной греческой фамилии”¹⁸. Але нам відомий і “австрійскаго владения”, чи теж саме – “Римской имперіи дворянинъ – грек нежинский житель Павелъ Элиать”¹⁹. Сторожевський з'ясовує, що він “пожалован этим достоинством” від Австрійського уряду за вивіз з Австрії величезної кількості кіс і поширення залізобудовної промисловості²⁰. Мабуть тому, що це звання було почесне, Еліат міг zostаватися і в грецькій громаді. Проте, zostався там і російський дворянин Мих. Венеціанов²¹.

За відомістю 1795 р., за попередні роки вийшов один грек в ченці²². Проте треба зауважити, що ніжинські греки не цуралися ні

* нерозбірливо (Примітка упорядника)

чернецтва, ні духовного звання. Ми вже познайомилися з Петром Тернавським, що “судьбою Божією” одружився з дочкою Площанського священника Романа Турка, у якого перебував 10 років і р.1782 шукав при тій же церкві посади дяка. Його ж брат Григорій був за секретаря Смоленської духовної консисторії²³. Ще раніш ми зустріли при Успенській церкві священника Іоанна Галацова, грека, що вмер од пощесті 1771 р.²⁴.

Підсумувати нам самим цифри втрат і прибутку членів у ніжинській грецькій громаді не можливо, бо у заявах про прийом майже ніколи не згадується число сімейних, а потім не за всі роки збереглися і самі справи. Тому прийдеться взяти підсумки ревізійної книги 1795 р., хоча вони якісь сумнівні²⁵.

Для більшої ж ясності переставляємо рядки. “По последней ревизии (1782 г.) написано: муж. пола – 471, жен. – 415²⁶ После ревизии вступило и родилось: 204 – 175. Ныне (31/VIII 1795 г.) налицо 538 – 439. И цей підсумок не ясний: треба б 435 чол. і 320 жінок...) Між 31/V і 23/X прибуло 15 – 11.

Таким чином, за підрахунками Грецького магістрату, наприкінці 1795 р. в громаді було 593 чол. і 450 жінок “греческой породы”. Це, повторюю, самі “ніжинські жителі”, греки осілі, що склали присягу на “вірнопідданство” та набули в більшості нерухомість. Але багато їх за торговими справами перебували довгі часи і в інших містах та селах, де служили чи вели своє господарство.

§ 7. Роки 1795 – 1801

Ревізії 1782 і 1795 рр., на жаль, не називають імен і не дають навіть числа “иностранных греков”, що тоді перебували в місті, як то зробили переписи 1711 та 1769 рр. Між тим, є підстави гадати, що їх було немало. Переглядаючи списки осіб, кому в 90-х роках, а також у 1800-1802 видавалися закордонні пашпорти, ми помітили, що в переважній більшості це чужоземні греки, що або самі виїздили за кордон у своїх справах, або їх посилали, як своїх прикажчиків, греки – ніжинські жителі. Навіть коли прикажчиками у тих були родичі – брати, сини чи небожі, все ж таки переважно це були

чужоземські греки. Ось маленька табличка із зазначенням, хто для кого вимагає паспорт:

Хто	Кому	1786	1797
Ніжинські греки	– прикажчикам іностраним грекам	8	40
Ніжинські греки	ніжинським грекам	2	5
Ніжинські греки	руським і українцям	1	9
Ніжинські греки	самим собі	12	–
Іностраним греки	самим собі	97 ²⁷	3
Іностраним греки	– прикажчикам іностраним грекам	1	1

Щорічно в грецьку громаду вступало не більше 10 чоловік (1786 р. – 5 ч., 1792 – 8, 1793 – 2, 1793 – 9 ч.). Але р. 1799 цифра значно побільшала – до 27 чол. Вступали звичайно “иностранные греки”. Але р. 1799 мав місце дивний випадок. Під відомство Грецького магістрату і в російське підданство побажав ввійти московський купець Євстратій Деларов, що вступив у те купецтво в січні 1796 р. з капіталом в 8100 карб. Він прислав посвідчення про свою грецьку породу. Грецький магістрат через Малоросійське губернське правління запитав Москву, і та згодилась звільнити Деларова з купецтва з родиною і з алеутською дівчиною, що охрещена з ім’ям Марії і була “кормилицей” (Грецький магістрат переводив її в “воспитанницю”). Тоді ухвалено було прийняти його і в громаду, і в підданство²⁸. Цікаво, що Деларов був московським купцем, хоч і не став таким чином російським підданим. “Алеутской породы девка” не випадково фігурує в справі. Потім виявилось, що Деларов мав близьке відношення до Російсько-американської

компанії. 25/V 1802 р. Головне правління компанії повідомило Грецький магістрат, що директор Правління, ніжинський грек Євстратій Деларов, подвідомчий магістрату, одержав з іншими купцями височайші надання – звання Комерції радника²⁹.

З тих, що увійшли до грецької громади р. 1800³⁰, звертає на себе увагу С.-Петербурзький купець 2-ої гільдії Кипуро, який для того мусив покинути купецтво і внести в казну трьохрічний податок. Його грецьку породу і добру поведінку посвідчили 9 петербуржців на чолі з камер-фур'єром Зорою, два підписалися по-грецьки, один – по-французьки. Другий прийнятий Степ. Кризцов з Херсона, де він за ревізіями 1782 і 1795 рр. був записаний в купецьке і міщанське звання³¹.

Року 1801 в грецьку громаду вступили 13 греків і вдова грека Ів. Турнавіота з двома синами. В числі чотирьох свідків, що запевнювали грецьку породу вмерлого чоловіка Єлизавети Турнавіот, був її дядько, ігумен Батуринського Крупицького монастиря – Теодосій Турнавіот³².

Ніжинському Грецькому магістрату вільно було приймати, кого він хотів, звичайно, при певних умовах, але потім він мабуть сам обмежив своє право. Коли височайшим указом на ім'я Херсонського військового губернатора Дюка де-Рішельє з 3/IV р. 1806, п.6, наказано було грецьким і вірменським магістратам приймати турецьких підданих у свою громаду з відома місцевого губерніяльного начальства, ніжинський Грецький магістрат знайшов, що й він підлягає цьому указу. Тому він звернувся за дозволом на прийом Апостолія Анастасієва (20/X) до Чернігівського губернатора зі своєю думкою, що його можна прийняти зі звільненням “отъ всякихъ податей и личныхъ службъ”. Губернське правління дало такий дозвіл³³.

Щодо виходу з громади, то на 1798-1799 рр. припадають кілька спроб вступити у військово звання. 6/1X 1798 р. городничий прислав в магістрат “для поступления по законамъ” грека Дм. Іванова “за шалости и бродяжничество”. Через тиждень він подав заяву вступити у військо, бо в нього нема ані осілості, ані промислу ніякого, притому ж він вільна людина грецької породи. Магістрат ухвалив одіслати його знов до городничого, щоб він виправив його

куди слід для віддачі у військову службу. Р. 1799 Малоросійське правління запитало Грецький магістрат про грека Ів. Шпаку, що хотів вступити у казаки Війська Донського. Тоді ж грек Аким Харциз Марков згодився йти в рекрути за козаків Прохорівської волості. Грецький магістрат, що його запитував губернатор, не знайшов перешкоди. А коли Дм. Маценко хотів вступити у військо, магістрат відмовився, бо його у Конотопі покарано батогами за крадіжку³⁴.

1801-й рік, коли імператор Олександр I дав ще раз, і тепер вже останнє, загальне підтвердження прав грецької громади, чомусь позначився виходом з неї кількох членів. В дійсності, сам вихід фактично відбувся раніш, а тепер він був оформлений шляхом зарахування в купецтво або міщанство інших міст, на що була потрібна згода Грецького магістрату. І коли московське міське правління зарахувало в міщанство “ніжинського грека” Василя Корсакова, а потім вже звернулося до ніжинського Грецького магістрату, то останній, маючи на увазу порушення закону 20/X 1782 р., звернув на це увагу правління. Проте, щодо Корсакова, то він відповів, що його нема по ревізіях 1782 і 1795 рр. і невідомо, чи грек він.

В тому ж році, забажали увійти в Одеське купецтво “иностранные греки” Ів. Лагутка і Петро Корсуков, і Одеський магістрат звернувся до ніжинського Грецького із запитанням, чи нема “законопрепятствующих причинь”. Відповідь була така: Корсукова нема в ревізіях рр. 1782, 1795, але коли він дійсно грек, то за височайшими грамотами підлягає Грецькому магістрату, який перешкоди не робить для вступу його в Одеське купецтво. Щодо Лагутки, то він “ніжинський грек”, до того ж він завинив різним особам чималу суму грошей. 14/I 1791 року він одержав від кредиторів відстрочку платежів на сім років. Але досі невідомо, щоб він кому заплатив борги і навпаки, від декого поступають вимоги. Тоді Одеський магістрат, у якого Лагутка мабуть мав ласку, написав у Ніжин, що кредитори нехай шукають на Лагутці в Одесі, коли мають належні документи, притом взявши відповідний указ від Новоросійського губерніяльного правління. Замість цього Грецький магістрат домігся від того правління вислання Лагутки в Ніжин “для разделки” тут з кредиторами. Але це було тільки на папері. Ще

р. 1802 одеський обер-поліцмейстер відмовлявся вислати Лагутку, бо він виконував маклерську посаду, причому був винний декотрим з одеських громадян³⁵.

Іноді ніжинські греки зараховувалися в інший стан тільки на певний термін. Р. 1794-5 Грецький магістрат згодився на прирахування грека Пантелея Суданлея “в гостинное купечество” в Сумах на три роки, коли він заплатить недоїмку в 24 карб. за р. 1783 і 1784³⁶. В тих же Сумах в. 1801 забажав зарахуватись на три роки в “иногогородніе гости” грек Христ. Діам. Іванов з капіталом 2005 карб. Запитаний про згоду Грецький магістрат не знайшов перешкоди до зарахування в “Сумское гостинное купечество” Іванова, що перебував під його юрисдикцією з 1797 р. А в тому ж році в Сумах таки виключили зі звання “иногогороднихъ гостей” і з окладних книг Ніжинського грека Ів. Скир'якова, згідно з його бажанням³⁷.

В цьому відношенні цікава справа грека Петра Цимбалія, що вступив в російське підданство і в Ніжині обзавівся “домовством”. Р. 1790 він записався в ніжинське першогільдійське купецтво з об'явленого капіталу 10 тис. карб. строком на 10 років. Належні відсотки він платив до р. 1800. Коли ж перестав платити через збитки в торгівлі і банкрутства, то городовий магістрат перевів його в міщане на податковий оклад. Повірений Цимбалія двор. Степанов подав у Казенну Палату заяву, що його віродавця зарахували в міщане “ненадлежаще”: він вступив був в міщане тільки на 10 років і цей термін минув. Перебуваючи ж у Ніжині греки, не виключаючи і іноземних, що приїзять для торгівлі, за силою грамоти 1/1X 1785 р. звільнені від податків, тощо. Тому Степанов вважав, що Цимбалій повинен користуватися ціми пільгами. І Малоросійська Казенна Палата дійсно звільнила його на початку 1801 року від міщанського окладу³⁸.

Мотиви, за якими виїжджали греки з ніжинської громади, були різні. Переважно це були торгові інтереси, пов'язані з тим чим іншим містом. Найбільш видно греків з Московського купецтва³⁹. Але переходять і в невеликі міста. Р. 1802 два греки записалися в Звенігородське купецтво, р. 1804 два зарахувались “въ гостинное города Кременчуга купецтво”. Але наприкінці XVIII ст. і на початку XIX ми не багато зустрічаємо ніжинських греків, що переходили б у

портові чорноморські міста. Знаємо під роком 1801 Ів. Стурчева, що з Таганрога висловив бажання зарахуватися “здешнього греческого гражданства в мещанское званіе”. На запитання тамтешнього грецького магістрата ніжинський Грецький відповів згодою⁴⁰.

Підкреслюю цей факт тому, що деякі історики на кінець XVIII століття відносять початок занепаду грецької громади в Ніжині і ставлять його в зв'язок з набуттям Росією чорноморських портів і переходом туди багатьох греків з Ніжина. Що писав з цього приводу Плохинський ми вже бачили (у Вступі). Раніш його Сторожевський висловився: ”До царствования Екатерины и въ теченіи оного былъ золотой векъ Нежинской греческой корпораціи. Съ XIX столетіемъ мало-по-малу начинаеть падать торговое зачение Нежина, а вместе съ ним и вліяние грековъ. Торговля не представляла уже техъ огромныхъ выгодъ и удобствъ, какъ прежде, – съ одной стороны войны, потрясшія благосостояніе края и разорившія народ, съ другой ослабленіе связей съ Греціей заставили многихъ грековъ или прекратить торговлю, или огромные капиталы изъять изъ оборотов и обратить деятельность торговую в другую сторону. Такъ, нежинские греки Мурайтъ и Элиатисъ завели сношеніе с Австріей и изъ Штейфмарка вывозили огромное количество косъ и другихъ железныхъ изделий... Кроме того уже мало было значительныхъ деятелей торговыхъ в Нежине и многіе греки начали отставать отъ заграничной торговли, заменивъ ее мелочію”⁴¹.

Тут велике незнання історії. Війни велися з Хмельницького до Катерини II, і греки процвітали. Косами австрійськими греки торгували і раніше, – перша звістка про це у Плохинського з р. 1751. А р. 1762 грек Мурайт привіз 150000 кіс⁴². Раніше почалася і роздрібна торгівля греків, –на це скаржився міський магістрат ще 1767 р.⁴³. Правда те, що греки “мало-по-малу начали оставлять Нежинъ и искать больше простора (более удобныхъ местъ для своей деятельности)“. Почалося це теж ще за Катерини II, а більш помітний розмір прийняло десь в 30-х роках XIX ст., бо за царя Олександра продовжувався приплив нових членів,⁴⁴ а вихід не носив ще стихійного характеру. Тому навіть р. 1858 в грецькій Ніжинській громаді рахувалося 987 чол. і 804 жінок, але наявних було тільки 106 чол. і 95 жін. Вся біда була в тому, що відбувався, і навіть посилено,

фактичний вихід з Ніжина, а на паперах здавалося, що все гаразд і все зостається по-давньому... А між тим ще за 4 роки перед тим наявних греків у Ніжині було 374⁴⁵.

Але кінець кінцем, це питання, коли саме почався занепад торговельного значіння грецької ніжинської громади, можливо розв'язати не отими статистичними даними, а порівнянням щорічних оборотів ніжинських греків. Тоді може відкриється, що початкову дату треба значно пересунути. Колись відносили її на половину XVIII ст.⁴⁶.

Ми знаємо низку південних міст, що наприкінці XVIII ст. почали наповнюватися греками, яких російський уряд або заохочував різними пільгами до поселення, або нагороджував за вірну службу Росії, як тих, що служили в руській флоті під проводом гр. Орлова. Це Керчь і Єнікале (1775), де р. 1794 було купців 88 і міщан 206⁴⁷, Маріуполь (1779) де потім налічувалось до 10 тис. чоловік⁴⁸, Феодосія, де р. 1794 дозволено грекам заснувати вільний порт на зразок Трієста⁴⁹, Таганрог, де був грецький магістрат, Одеса, де 1795 р. налічувалось 200-300 греків та ін. і наказувалось будувати для них і нових іммігрантів каменіці⁵⁰. Але якраз тут видно, звідкіля ці іммігранти. [...]*

ПРИМІТКИ

¹ Справа № 2785

² Справа 1799 р. з різними указами, лл 26 і 29

³ Проте під р. 1834 зустрічаємо справу “О причисленіи въ греческое общество детей умершаго болгарина Георгія Думболі сына Стояна и дочери Ламбрины” (№ 543)

⁴ Вхідна книга грецького магістрату за р. 1789, 18/IX

⁵ Сторожевский. Нежинские греки (1863), с. 14

⁶ Її результати в тій же книзі № 2215 “Ревизскія ведомости 1782 и 1795 годовъ”

⁷ Сказати, що ніжинський клімат був шкідливий, не можна: греки тут доживали до глибокої старості. Серед вмерших за рр. 1731-1791 ми

* Останні дві сторінки рукопису під номерами 100 та 101, зазначені автором, втрачені. (Примітка упорядника)

нараховували 31, що дожили до 80 літ, 8 – до 85-87, 9 – до 90, 5 – до 100, 1 – до 108 і 1 – до 111 літ.

⁸ Вхідна книга за р. 1789, 19/XI, № 2260

⁹ Справа 1801 р. № 1442. Батько Панторієв, а син вже Пуговкин.

¹⁰ Р. 1798 прийнято в члени 9 чоловік. З них 6 внесли застава (150 – 300 карб), 1 купив дім одразу, 1 заторгував і 1 представив поручника.

¹¹ Справи 1800 і 1801 р., №№1422, 2030, 2041

¹² Окремий документ 1800 р. без числа

¹³ Справа № 1442. Цікаво, що він був син ніжинського грека, мав у Ніжині дядька і все ж не ввійшов до ревізії 1782 і 1795 років.

¹⁴ В ревізії 1795 року не згадується ще один ніжинський грек Аф. Антонов, що р. 1791 вступив у Харківські купці 3 гільдії (справа 1791 р. № 2754). Проте його нема і в ревізії 1782 р. Серед московського купецтва ми зустрічаємо ніжинських греків і до ревізії 1782 р., наприклад Вас. Зелязу (справа 1782 р., № 2500).

¹⁵ Грекам сюди дорога була відкрита ще раніше, коли і не згадувати навіть полковника Дмитрашки Райча (XVII ст.) В другій половині XVIII ст. знаємо полковника армейської служби Ів. Тернавіота, підполковника Петра Пелопопова, сина індукторова (Чернигов. губ. ведомости, 1886, № 88 – лист Марії Наришкіної), капітана Вас. Комбурлея (що у р. 1738 володів у Ніжині 19 кріпаками). (Труды Чернигов. арх. ком., IV. 183). З козаків згадаємо бунчукового товариша Юрія Протченкова, що р. 1777 запевнили грецький підпис патріарха Серафима (Справа № 2434)

¹⁶ Справа 1791 р., № 2750

¹⁷ Справа 1802 р., № 1401

¹⁸ Справа 1790 р., без числа, лл. 84-85

¹⁹ Протокольна вхідна книга 1796 р., ст. 263, окремих документ, р. 1799.

²⁰ Сторожевский. Нежинские греки, с. 15

²¹ Справа 1792 р., № 2804.

²² Перед тим два греки були за настоятелів Ніжинського Благовіщенського монастиря. Один Варлаам (1775 – 1776 рр.), невідомо звідкіль, а другий – Дорофей Возмуло (1776 – 1787), не з ніжинських греків. Перед тим він був за капелана російської посольської церкви в Константинополі (1759 – 1765), а потім у Варшаві (1768– 1774). В Ніжині після нього zostався Возмуловський сад у 4 десятини (Черниг. губ. вед., 1858, 385–386; Черниг. епарх. вед., 1861,355).

²³ Справа 1782 р. № 2893.

-
- ²⁴ Справа 1773 р., але небіж його, Ів. Галацов, – міщанин.
- ²⁵ Але не зовсім точні і дані її. Про Іллю Горбатого сказано тільки, що він одружився. Між тим є справа 1792 р. № 2767 про перехід його в м. Харків
- ²⁶ Ці цифри не збігаються з відомстю 1782 р., де знаходимо 445 чол. і 408 жінок, коли ж додати 12 чол. і 8 жінок, що вступили в братство між 10/VIII і 15/X, то 457 чол. і 415 жінок. Треба, проте, думати, що цифри 471 і 415 більш точні, бо вони є наслідок всяких перевірок даних ревізії 1782 р.
- ²⁷ Дехто прохав тут же для 2-3 прикажчиків, а багато і для служників, теж чужоземських греків.
- ²⁸ Укази 1799 р. – окремий документ
- ²⁹ Протокольна книга 1812 р., № 1415
- ³⁰ Ввійшло 7 чол. і одна сім'я вмерлого капрала Сербського гусарського полку Тимофія Іванова (вмер 1792 р.) – матір і два сини. Матір до присяги не приводили (Справа № 2030). В числі сьоми – “рядовой Леонтий Гожино (?)” (Справа №2041).
- ³¹ Справа № 2044
- ³² Справа 1801 р. № 1422. Про нього ми вже знайшли в “Черниг. епарх. ведомостях” (1862, 724), що він вчився в черн. семінарії, прийняв постриг в Болгарії, перебував в монастирях Чернігова та Новгородка-Сіверського, рр. 1779-1779 був за толмача у п[атріарха] Серафима, що приїздив до Росії, потім служив в Олександро-Невській Лаврі і в якомусь монастирі Новгородської епархії. За батуринаського ігумена він став р. 1798. На тій посаді і вмер р. 1805.
- ³³ Книга указов 1807р., № 1263
- ³⁴ Окремі документи без чисел
- ³⁵ Справа 1801 р., № 1440; 1802 р. № 1415, л. 275
- ³⁶ Проток. вхідна книга за р. 1795, № 12. Недоїмку було одержано потім (№175).
- ³⁷ Справа № 1440
- ³⁸ Справа 1801 р., № 1442. Як пильно шукали платників серед греків уряди, видно з історії вдови ніжинського грека Павла Каранаксіна. Р. 1801 вона опинилася з двома синами 10 і 8 років в Києві. І ось Київське губернське управління вирішило зарахувати дітей до податкового стану. Вдова перечила, покликаючись на те, що сини – діти грека, притому нема рації оподатковувати їх тепер, бо вони ніяким проміслом не можуть займатися, а платити за них вона не має засобів, та й поручників не може здобути. Нехай, казала вона, буде так як є, до

вивчення дітьми різних наук і до їх повноліття. Потім Київський магістрат направив справу до ніжинського Грецького магістрату, який проте, забажав посвідчення про грецьку породу покійного Павла Каранаксіна. (Справа № 1440).

³⁹ За одною справою 1800 року 17 осіб, в тому числі Петро Полинковський ”сь братами”. В С.-Петербурзі – один Кипуро.

⁴⁰ Справа 1801 р., № 1440. На 1801-й рік приходиться ще один випадок невільного вихода з громади; було відправлено з неї до Сибіру на поселення грека Станіслава за пияцтво і розпусту (Справа № 1426). Цікаво, що городничий, якому доводилось сумісно з Грецьким магістратом вживати заходів проти греків непохвальної поведінки, пропонував вислати за кордон одного неповнолітнього бродягу, хоч би з тією людиною, що його привезла до Ніжина (окремий документ 1798 р.)

⁴¹ Сторожевській. Нежинские греки, с. 14-15

⁴² Труды XII археолог. съезда, т. II, с. 257

⁴³ Сборник Русского исторического общества, т. 144, с. 31-35

⁴⁴ Наприклад, р. 1814 вступило не менше 15 чол

⁴⁵ В.Б. Нежинский Греческий магістратъ. (Юридический вестникъ, 1863, № 12, с.41) з покликанням на “Военно-статистическое описание Черниг. губернии за 1854 р. ”

⁴⁶ Кітченко О. Действительная причина упадка торговли Нежинскихъ грековъ за 95 летъ назадъ (Черниг. губерн. ведомости, 1852, № 46)

⁴⁷ П.С.З., XX, № 14284; XXIII, № (?)

⁴⁸ П.С.З., XX, № 14879; XXIII, № 17246; XXX, №№ 23074, 23075; XXIV, № 26863

⁴⁹ П.С.З., XXIII, № 17191

⁵⁰ П.С.З., XXIII, № 17320; XXIV, №№ 17967, 17972

[Ніжин, 1928-1930]

Ніжинська філія Державного архіву Чернігівської обл. Ф Р-6214, оп.1, спр.7, арк.66-69.

ПРИГОДИ ОДНОГО НІЖИНСЬКОГО ГРЕКА

Давно це було. В 1720-х роках жив у Ніжині грек Ів. Калаврез. З р. 1726 він володів там своїм домом, що купив десь у св. Троїцькій парафії.¹

Жонатий він був з Марією Чухонкою, од якої мав синів Семена й Кирила та двох дочок – Марію й Заферу, або Софію. Семен і став героєм нещасної пригоди, що трапилась з ним р. 1727-1728 і протяглася цілих 33 роки.

Хоч у греків ніжинських була тоді своя школа, батько віддав Семена в школу никольську (при соборі) “для изобученія на російскомъ языке славенскаго письма.” Коли одного разу він йшов до тієї никольської школи, його ухопили драгуни Воронізького полку, що переходив через місто, і капітан Брилкін узяв його з собою до Новгородської губернії. У Брилкіна Семен жив щось із десять років, потім був з ним в очаківському поході, попав у полон до турків, які його змусульманили. Потім він утік, але знов попався в полон до татар, жив у них і у калмиків. Утік і від них, був у Сибіру і в Січі Запорозькій, де його повернули до християнства з ім'ям Федір. Потім на Україні багато років служив у офіцерів, був у пруському поході і р. 1758 вернувся до Ніжина, щоб побачити батьків, але не застав у живих ні їх, ні брата; сестри ж були одружені з греками – одна з Шарданом, друга молодша – з Колонітою. Колоніта володів батьківським домом, що купив у сестер. При такій ситуації Семенові довелося потратити п'ять років, щоб довести своє походження і своє право на цей самий дім.

Отой дім і став на перешкоді визнання Семена “справжнім Калаврезенком”, бо Колоніта відразу зрозумів, що одне з одним тісно зв'язане. Притому ж Семен зробив кілька невдалих кроків, що дали Колоніті зброю в руки. За свідомством Колоніти Семен (чи той, хто удавав себе за Семена), прибув у Ніжин у лютому 1758 року, а тільки у вересні почав доходити дома. Ця обставина, а також перші недокладні, неточні й суперечливі покази дали привід запідозрити його особистість...Виникла справа, яка розбиралась в суді

грецького братства, причому повірений Семена Калавреза дав од його імені докладніші відомості, проте не довів його справжності. Тільки через п'ять років Семен дійшов виконання прав на ім'я і на дім батька від Генерального військового суду (1761), рішення якого санкціонував гетьман (1763). Декрет того Генерального суду на ім'я Семена з 23/IV 1763 р. і дає матеріал для переказу цієї цікавої історії.²

Семен прибув у Ніжин на Всеїдному тижні 1758 р. (цебто в лютому) і до вересня називав себе Федором і не шукав аніяких батьківських добр, як доводив Юрій Колоніта, посилаючись на греків Статія Панафілова, Юрія Лазарева й Ів. Волошина, а з українців на Карпа Романенка та поштового писаря Лук.Гудимовича. Тільки у вересні він учинив позов і в ньому назвав себе Семеном Івановим сином, “а почему Калаврезovým – не изъяснил...”

Що робив до вересня Семен – невідомо. Його повірений це питання обминає, чи ліпше, уникає точних дат. Він розповідає, що Семен прибув у Ніжин на Всеїдній неділі й тимчасово оселився в ніжинського козака, шевського цехмістра Гната Волкодава, якому й виявив, що він син Калавреза. Таке ж показання він дав у магістраті, куди пішли удвох, перед бурмістрами Я. Мироновським, Як. Строжинським і Павлом Хіотонським. “На другой же день” челядник Волкодава Тиміш повів Семена “для указания ему отцовского двора.” Там у “шинковой избе” знайшли Колоніту, якому і сказали, що перед ним Семен, син його тестя. Той не заперечив, тільки сказав, що не може його знати, й послав його до своєї жінки Софії. Її тоді не було дома, а на другий день вона сказала гостеві, що чула вже від людей, що в неї колись був брат Семен, якого забрали москалі, але вона тоді була маленька (їй за свідоцтвом Семена було тоді два роки), то вона й не може впізнати його, і послала до страшої сестри Марії, може вона впізнає (а їй було 6 років). Але Марія сама надійшла до Семена в його господу й, повітавшись, дорікнула: він, мовляв, багату сестру відразу знайшов, а вбогої не захотів пошукати. Закликала його до себе, – вони й пішли. Дорогою зайшли до грека Велцістіяна, якому Марія відрекомендувала знайденого брата. На другий день Марія послала до брата свою доньку Василинку з

молодицею, і вона три дні гостювала в дядька (того гостювання названо двох свідків). Але тут справа, так добре налагоджена, повернулася на інше. Марія сповістила, що їх зять Колоніта лаяв її за те, що вона визнала його за брата, й загрожував не повернути їй її майна, що в нього зберігалось, поки вона не поверне йому 200 карб., що він заплатив їй за батьківський дім. У Колоніти, казала вона, нема сумніву, що Семен має намір одібрати в нього дім... Як тільки Марія вийшла, забравши свою дочку, прийшла Софія і з плачем просила в Семена вибачення, що не визнала його за брата. Тепер же, вона оповідала, її чоловік забороняє їй того, боячись одібрання дома, який повинен одійти до Семена, “понеже многіє купцы ему советовали, дабы не признаваться к нему”. Проте Софія закликала Семена до себе. Ідучи ж додому, зайшли до ніжинського жителя Олександра, що був зятем преображенському вікарієві о.Кирилу, і там вона перед ним і його братом Яковом дякувала Богові, що через стільки років дав їй побачити рідного брата. Проте вона не утаїла від них, що чоловік її забороняє визнавати брата. Коли ж прийшли додому, Софія плачучи докоряла Колоніти, “какъ онъ не боится Бога, что ей съ роднымъ братомъ разлучаетъ.”Почалася тут сварка, і Семен одійшов.

Ці всі дрібні обставини потім фігурували на суді грецького братства, куди Семен заклав позов проти Колоніти, домагаючись повернення батьківського дому. Усіх тих осіб, що тут названо, він виставив як свідків, що ладні підтвердити два факти: а) що він у Ніжині відразу почав називати себе Семеном Калаврезом, і б) що сестри теж одразу визнали його за брата, а потім зреклися під впливом Колоніти. Тут вже на суді відкрилося докладніше, що і як трапилося Семенові на його життєвому шляху. Це потрібно було, щоб збити сумніви Колоніти й запевнити суддів. А як цю історію дано не в формі складного оповідання, а у вигляді судових дебатів, до доводиться надати їй уживанішої літературної форми. Тоді зрозумілі будуть і судові суперечки. Вони були гострими й цікавими, тому що справу вели “спеціалісти”– полкові канцеляристи: з боку Колоніти – Ів. Божковський, за Семена стояв Кіндрат Болбенський. Відомо, які крутії були українські канцеляристи.

Батько Семена, як він запам'ятав, колись жив з купецтва, потім був баришником.³ Дім він купив, як Семен чув од самого батька, в якогось Ігуменського за 800 зл. У ньому й породив од Марії Чухонки чотирьох дітей. В якому році – не пам'ятає, батько віддає Семена “для изобученія славяноросійскаго языка” в никольську школу, коли там був за старшого дячка Павел Брухонда, що тепер “заградскимъ священникомъ” в Хрестовоздвиженській церкві на Магерках (цебто за містом, тепер у передмісті). Учив його Брухонда “граматики, часловца и псалтири”.

Вчився з Семеном ще один грек (син Штани) і кілька українців; але з них запам'ятав тільки сім: Петро Котляренко, син райці магістратського, Мих. Качановський, Грицько, Карп, “Клим, роста високаго, сухощавый, горбоносый, росту среднего” й “Илья, росту високаго”. Ілля іноді перебував у ніжинського протопopa о. Волховського, якому прислуговував, и “какъ было запеть (розуміється протопop), то паки в школу идетъ жить”. На очах у них драгуни одного дня і схопили Семена, коли він підходив до школи, що була на никольському цвинтарі, а з ним і другого учня Мих. Качановського. На “крикъ и галась” хлопців вискочив Брухонда й почав лаяти їх, що вони не били драгунів і дозволили взяти школярів. Але драгуни, почувши лайку, вхопили самого Брухонду і привели до якогось “російскаго командира и там его хотели битъ батожьемъ”.

Доля Качановського невідома, хоч через тридцять років він був живий у Ніжині. Щодо Семена Калавреза, то він дістався драгунському капітану Дм. Як. Брилкіну, який завіз його за “Великий Новгородъ въ Порховскый уездъ в дер.Ярилово,” де й тримав його вісім років. Потім Семен жив у нього два роки в містах Каширі й Веневі. Коли ж Брилкін вирудився в Очаківський похід, то коло Очакова з Семеном трапилось нове лихо.

Капітан виправив його з іншими “въ сторону отъ арміи для сыску подножнаго лошадам корму,” і вони попали в полон до турків. Він, Семен, дістався в Бендери туркові Махмету паші, який через півроку його неволі “въ турецкую веру побезсурманиль, и дано ему было в безсурманстве имя Саятомъ,” себто Саят. Там вони жили два роки без чверті, а потім втекли в дев'ятьох, а десята дівка;

але в степу їх зловили ногайські татари. Трохи потримавши у себе, татари “привезли (их) у городъ Кримъ”. А звіттія Семена з п’ятьома іншими полоненими віддали ногайським татарам у степ, де вони жили два роки у Максута Татарина, який потім продав їх калмиківі Дундук-Амбо. Але через шість тижнів “плєнніки и паки въ побегъ пошли... И вышли они на степъ къ Астрахани, на котором степу взялъ ихъ купечеством бадаючійся запорожець именемъ Иван, и привезши ихъ въ Сибирь, явилъ ихъ къ полковнику Таному”(нижче Танському). З пашпортом, що дав полковник, вони “из Сибири” приїхали з Іваном же в Запорозьку Січ, де Семена “ по прежнему въ християнскую веру запорожцемъ грекомъ Анастасіємъ приведено и дано уже ему притомъ имя Федоромъ,”а прізвище – Анастасієв. Коли ж Анастасій, в якого Семен-Федір жив чотири тижні, вмер, він з одним кол. полоненим Супруном “отлучился изъ Сечи”, маючи той же паспорт полковника Танського (а на яке ім’я він був написаний цього питання не торкалися...)

В “Малой Россіи,” в містечку Миргороді, де стояв тоді Сербський гусарський полк, вони вступили в послугу до офіцера квартирмейстера Фрідріка Галандрова, потім переходили до інших – капітана Петра Текелія, кап. Арсенія Воєнова. Згодом Семен був за “партикулярного сапожника”в 5 і 8 ротах, а потім пристав до послуги до полк. Стоянова. З тим же полком був у Пруському поході “и во ономъ полку чрезъ житіє свое називалъ себе онъ, истецъ, всегда сыном Калаврезовым, а не инако, въ чемъ истецъ на техъ, въ кого служилъ, посылається.”

Нарешті року 1757, коли полк вертався від Кролевця Пруського, він у Мемелі дістав від кап. Текелія білет про відставку й виправився до Ніжина побачитися з родиною і для життя. Дорогою до Смоленська, за слободою Духовщиною, в Кривому лісі, на нього зробили напад “воровские люди и разбили его, и все, что было при немъ, те разбойники ограбили”. Про це він зробив заяву в Смоленську, в Губернській канцелярії, і вона замість Текеліївського білета, що одібрали, видала за підписом губернатора Оболяїнського пашпорт, в якому названо його, як і там, Федором Анастасієвим, як звали з часів перебування в Січі. А звався так і в полку тому, що тов.

Супрун багатьох оповістив про таке його ймення.⁴ В Ніжині ж, казав він, так не називався.

Такий вигляд набула історія Семена на суді. У позові ж 20/VIII моменти її тільки намічено, без років, без географічних назв. Напр., “в разныхъ местахъ въ плене находился”, при Сербському гусарському полку, “въ разныхъ походныхъ местахъ служилъ...”

Повірений Колоніти повів оборону його інтересів влучно. Він заперечив справжність сливе усіх фактів, про які згадав Семен в позові: “Нынешній истецъ мнимый Калаврезенко,” він не каже точно, чи давно в його батька був дім, що він купив, чи в ньому діти родились, чи схопили його драгуни, чи тримав його Брилкін у себе, чи був він у різних місцях у полоні, чи служив у різних осіб – “обо всемъ томъ никакихъ письменныхъ свидетельствъ (он) не представилъ и в иске о них не упомянуто”. Тому “ответчикъ на истцевомъ голословномъ показаніи не утверждается, да и утвердиться чтобы онъ, истецъ, допряма былъ Ів.Калавреза сынъ, сумнительно.”

Проти позовника і поведінки його в Ніжині: прибув у лютому, а почав шукати батьківських добр тільки у вересні. Був Федір – став Семеном. Та й сестри його не пам’ятають. Рішуче проти нього говорять і документи. Коли теща Колоніти Марія Калаврезова продала р. 1737 Якові Сердюку частину двору, що одержала з дочками від небіжчика чоловіка, то у виданому з цієї нагоди з магістрату урядовому екстракті про Семена не згадується, хоч згадуються дві дочки та син Кирило (вже вмерлий), незважаючи на те, що батько позбавив його спадщини “за его непостоянство, своевольность и многия преступления.” Ясно, робив висновок повірений Колоніти, що позовник називає себе сином Калавреза “измышленно и бездоказательно”. Загалом усе його оповідання “обманное и несправедное,” бо про багато речей він утаїв, не покликавшись навіть на незнання. Тому відповідач і домагався, щоб братство вчинило позовникові докладний допит.

Хоч спочатку Семенові йшлося нібито тільки про визнання його сином Ів.Калавреза, в позові він зробив уже належний висновок з цього визнання. Він скаржився, що його молодша сестра Зафера Колонітиха з чоловіком своїм живе в батьківському домі, і тепер,

його, “істца, до владения того двора неведомо чрезъ какое умышленіе не допускаеть”. Ба, він претендував не тільки на двір, а й на ті “прибыли и корысти” з відсотками з них, що одержав зять Колоніта, який багато років користувався тим двором, що “по всемъ христіанскимъ узаконеніямъ” повинен перейти як спадщина до нього, Семена. Суму ж тих користей повинен був показати сам Колоніта “подъ совестію”. Природньо, що в дебатах сторін дворові присвячено найбільше місця. Зокрема щодо екстракта 1737 р., то позовник збив його силу тим міркуванням, що батьки не назвали Семена тому, що ні вони, і ніхто в Ніжині не знали, чи він ще живий.

Зі свого боку Колоніта доводив, що в нього двір не батька Калавреза, розташований на землях, що він купив р. 1741 од сестер М. і С. Калаврезових і р. 1743 від ніжинського жителя Ів.Блажки, і що на них має й купчі. Тому й “правильний наследникъ Калаврезенко,” коли б і з’явився, не міг би шукати на відповідачеві, бо він законно купив пляц, тратив гроші на утримання будови й дочок небіжчика, поховав його вдову, поминав її, віддав заміж Марію, – за всі ці витрати треба ж його раніш задовольнити. Шукати скоріш можна на тих, хто продав двір, а не хто купив. Допустити позовника до владіння – значить скривдити відповідача й порушити всі христіянські закони.

Повірений Семена звернув увагу на зізнання відповідача, що він купив двір у сестер Калаврезових, і цей акт поставив йому у вину, бо за силою прав купівля спадкового батьківського дома в сестер вважається за недійсну. Потім він довів судові, що відповідач не хотів показати позовникові купчих, на які посилався. На вимогу суду відповідач тепер показав їх, але тут же підкреслив неправду Семена: він сказав, що батьківський дім куплений в Ігуменського, тоді як урядовий екстракт з магістрату 1/V 1726 р. свідчить, що Ів.Калаврез купив собі той дім у новомлинської жительки Марії Самойловичівни. Відповідач звертав увагу на те, що коли позовник пам’ятає суму грошей, за яку куплений батьківський дім, і свого вчителя, то повинен пам’ятати і все інше – і коли куплено дім, і рік вступу до школи, а коли цього не пам’ятає, то значиться він і не син Ів.Калавреза.

Відповідач доводив, що й інші показання позовника неправдиві, – або їх повірити “не по чому,” або вонит явно суперечать дійсності. Узяти хоча б його заяву про хрещення в Січі. (Семен про хрещення не казав, а тільки що був знов навернений до християнства). Але “крещенія такъ по христiанскимъ преданiямъ, такъ въ св. Отець правиламъ повторять запрещено и не должно, да и ежели бы онъ, истецъ, допряма въ Запорожской Сечи у турецкой веры миропомазанъ”, то він міг сказати, в якій парохвії й який священник це зробив. А як цього зовсім і не було, то значиться його показання і неправдиве, й голослівне. Не було, мабуть, і нападу розбійників, коли нема “письменного вида” з протесту, що він повинен був зробити у Смоленську.

Повірений позовника не міг представити ніяких документів, що їх доходив відповідач. Він оперував тільки на більш докладному оповіданні про життя Семена та покликався на свідків. Більшість з них вже названо, але їх не допитував суд. Звернено увагу тільки на двох, що могли підтвердити два важніші факти з “одисеї” Семена. Як треба було довести, що позовник не удаваний син Ів. Калавреза, то повірений наганув (?) хресну матір Семена, матір бургомистра Як. Мироновського, що тепер намісниця жіночого монастиря Алімпія Мироновська. З огляду на її сан, він міркував, що можна допитати її без присяги. Але вона показала на письмі, що дійсно років 40 тому або більше хрестила в “Каламареза” хлопчика, та імені його не пам’ятає і не знає, чи був ще другий син. Свідками ж захоплення Семена від драгунів він виставив кол. вчителя Брухонду, тепер священника, і вдову вмерлого райці Агафію Котляренко. О. Павел Федоров теж листовно засвідчив, що в бутність його дяком двох хлопців дійсно забрали драгуни, і що один був Семен Калаврез, а хто другий – забув, бо пройшло більш як 30 років. Щодо вдови Котляренкової, то її не запитали, мабуть тому, що згодилися з думкою відповідача, що “женскому полу свидетельствовать по силе прав нельзя”. Правда, відповідач відводив таким же посиланням на право і намісницю: “свидетельством одной персоны, а паче женска полу никакова річ доказана быть и она за дельну принята не может”. Проте її допитали.⁵

А з другого боку братський суд чомусь не використав вказівки відповідача, що позовник не посилається на Мих. Качановського, якого нібито драгуни схопили разом з ним і який досі жив. В цьому відповідач бачив новий доказ неправди речей Семена. Це замовчування Семена справді дивне, а ще дивніш, що братський суд не допитав Качановського: він один міг би вирішити усю справу. Здається хтось не хотів, щоб це вирішення було на користь Семенові...

Був у довіреного позовника ще один доказ: ”къ тому же, – казав він, – истцева и физиономія свидѣтельствуєть, яко истецъ настояще на сестерь своихъ Шарданку, найпаче на ответчикову жену схожъ, ибо и отецъ истцевъ такой же былъ физиономією.”

Але повірений відповідача висловився, що про це останньому “свидѣтельствовать не должно, для того о томъ физиономіі разборъ ответчиковъ оставляет на волю судящихъ”. Проте він не відмовляється, коли суд забажає доказів, “представитъ более трехъ свидѣтелей достойныхъ людей”, що небіжчик Іван не подібний до позовника...

Коли свідки у відповідача – “достойные люди,” то він виявив намагання згудити свідків противної сторони, то як баб, то як виставлених від Семена, якому вірити не можна ні в чому, бо всі його показання підставні, навіть фальшиві, а коли виявлено во всьому його неправду, то не можна покладатися на його совість, на яку він не раз посилався, згоджуючися не один раз присягою ствердити свої заяви.

Як ставилася сторона відповідача до свідків позовника, видно з того, що з багатьох допитали тільки двох; але їх показання вона вважала за сумнівні, бо ні Алімпія, ні о.Павел “не засвидѣтельствовали настояще того, что онъ, истецъ, сын его (Калавреза),” тим більше, що перша й імені його не пам’ятає. Це був і погляд самого суда братства. Пошкодило Семенові в очах останнього, – можна думати, і та обставина, що він не відразу після своєї появи в Ніжині почав клопотатися про свої права й дім. Це він зробив, на погляд Колоніти, не дурно: він “черезъ шесть месяцев не искаючи выпитывал в разныхъ нежинскихъ обывателей, кто былъ ответчиковъ тестъ Ів.Калаврезъ и какого рода жена”, і тільки після

такої “виборки” склав 20/VIII позов. А найбільш – смоленський паспорт з 13/I 1758 р. Семена, в якому його названо Федором Анастасієвим і сказано, що він за відсутністю документа “содержался въ Губернской канцелярії за приказомъ.” Хоч позовник і з’ясував, здавалось би добре, походження цього імені, але допустив плутанину в показаннях, і відповідач підкреслив, що цей паспорт є те єдине, на що можна у справі опертися, а все інше – голословні показання й вигадані марні речі “истца мнимого двоименнаго Калавреза.” Що ця обставина мала в рішенні справи судом грецького братства найбільше значення, про це свідчив через три роки в апеляційному доношенні Генеральному суду сам Семен... А рішення суда грецького братства було негативне для Семена і він відмовив йому в його претензії на дім Ів.Калавреза “за недоказательством его в точности”, що він син Ів.Калавреза, “и по другимъ сумнительстваъ”, і вирішив, щоб той дім залишився по старому за Колонією, згідно з купчими.

Таким рішенням Семен, розуміється, не задовольнився, але апелював до Генерального військового суду тільки через три роки, 5/XI 1761р. Скидається на те, що сам він був не певний в успіхові справи при тих обставинах, що склалися. Ледве чи можна припустити, що він був непевний в собі... А на таку думку могли б наводити ті розбіжності в оповіданні Семена про своє життя, які припущені раніш і знаходяться в апеляції. Він же пам’ятав, що захопили його “какъ бы на четвертомъ на десять году отъ его, Калавреза, рожденія.” Захопив капітан Брилкін своїми солдатами.⁶

Полк же був Тверський (спочатку Семен називав його Воронізьким). В полоні у татар він був чотири роки (а не два). До своєї віри татари (раніше турки) привели “сподизневоленія”. В Запорозькій Січі “исповеданіе православної вери и паки по церковному узаконенію принялъ”, але ім’я Федора дано йому “отъ священства” (яким чином приєднали його до церкви – і знов не сказав!). Так і звався в Сербському гусарському полку, де знаходився на послузі в офіцерів “по нужностямъ”, цебто за нуждою. У Пруському поході був поранений в час баталії. Сестри попереду його визнали, але як вони після смерті батька заволоділи багатим майном, грішми і двором, то не хтіли допустити його до спілки,

притому були настрашені чоловіком молодшої з них, то й “не начали признавать его за брата”. А як Колоніта крім майна заволодів батьківським домом і не допускав його до спадщини, то він, Семен, бив на нього чолом у грецькому братстві. Воно ж одмовило йому в позові через одне, що в Смоленському паспорті його з кривдою для нього написали Федором, а не Семеном. Між тим Федором звався і на Січі, а тепер Семен.

Докази його правдивості – спомин про батьківській дім, про школу, про хресну матір. І Колоніта ні в чому не виявив його неправду, крім паспорта. Тому неправдиво він позбавлений батьківського дома, до якого тепер, коли Колоніта вмер, його не допускають Колонітові епітропи (цебто душоприкажчики). Судом грецького братства Семен і тому незадоволений, що суд не допустив його до присяги, якою він хотів довести свою правдивість.

Невідомо, як би поставився Генеральний суд до цієї апеляції, коли б Семен не пред’явив через місяць випис з Полкової Ніжинської канцелярії. Ось його зміст: “Сего ноября 22 дня жительки нежинския Марія и Софія, дочери Калаврезовки, поданнымъ въ судъ полковій нежинскій доношеніемъ представили: въ греческомъ де нежинскомъ братстве имеющееся дело брата ихъ Семена, сына Калаврезова, о искательстве наследного отцевского его двора подъ владеніемъ умершого Юрия Колонити находившегося, решено и онимъ де решеніемъ въ томъ братстве его, Калаврезова, за брата ихъ не признавъ, отъ оногo отческого наследного ему двора отказано несправедливо. Кое дело, какъ имъ известно по апеляції его, брата ихъ, указомъ суда войскового Генерального велено перенести подъ разсмотреніе и решение в оній Генеральний судъ. Между жъ производствомъ оногo дела въ томъ греческомъ братстве за жизни оногo Юрия Колонити за приказъ ей, Софіи, яко онъ, Колонита, мужъ ей былъ, а оная Марія за страсть (цебто під засторогою) тую, что въ оногo Колонити имущество въ сундукахъ подъ сохраненіемъ его находилось, которое угрожая отдавать возвратно ей онъ, Колонита, не хотел. Да и за наговоромъ имъ отъ другихъ, его, Колонити, согласниковъ и приятелей-грековъ, его, Семена, за брата себе не признавать, принуждены были по спросу о томъ ихъ отъ греческого братства. А ныне де отъ

предпоказанной страсти за измертвиемъ оного Колонити імея свободу, а ведая совершенно по спросу ихъ в стороннихъ честныхъ города Нежина жителей, что онъ, Семень, рождень отъ отца ихъ и матери, но за малолетство ихъ и его въ прошедшіе давніе года, чему будетъ более тридцати летъ, онъ, Семень, отлучился з Нежина и не былъ в Россіи чрезъ те все года, настояще они его узнать не могли и потому они , Мария и Софія, ныне подлинно удостоверясь, его, Семена Іванова Калаврезова, за брата своего родного по отцу и матери своей признають и впредь по смерть ихъ отчуждаться съ нимъ отъ него не повинни и не будутъ. И просили они, Калаврезовки, тое ихъ признание въ книги урядовіе записать, а ему, брату ихъ, Семену Калаврезову для знания о семъ где надлежатиметь зъ того ихъ доношенія видать подлежащій аттестать. Того ради по определению полковой Нежинской канцеляріи, по прошенію Маріи и Софіи Калаврезовокъ тое ихъ доношеніе въ урядовіе книги под № 509 записано, а для знания о томъ ихъ признаніи вышеуказаннаго Семена Калаврезова за своего брата за руками присутствующихъ въ Полковой Нежинской канцеляріи и за печатію урядовою дана ему, Семену Іванову Калаврезову з полковой Нежинской канцеляріи выписка.”

Цей випис, що його представив Калаврез 10/ХІІ, очевидячки, й вирішив справу в бажаному для нього напрямку. Виходило тепер, що він справжній спадкоємець Ів. Калавреза і що іншого “більше правильного наследника неть”. Проте, за це, за висновками Генерального суду, і вся справа говорила. Навели й відповідні юридичні виправки (Стат., розд. ІІ, арт. 17 і розд. V, арт. 14), за якими батьківське нерухоме майно переходить тільки на синів і на близьких по мечу, цебто чоловіків – близьких родичів.⁷

Тому вирішено 14/ ХІІ 1761 р. і двір Колоніти передати Семену Калаврезу, про що й надіслати указ в Грецьке братство.

Але виконання цього вироку загаялося, хоч і здавалося, що після приєднання Семена з боку сестер у нього вже не було супротивника. Цей вирок опротестували як грецьке братство, так особливо епітропи небіжчика Сарей і Баладіма, що обстоювали інтереси, мабуть, його дітей (як вони були). Епітропи подали протест до Генерального суду, братство – до Генеральної Військової

канцелярії. Тоді усю справу передано на закінчення гетьману Розумовському. Він же вирішив: як “отъ сестеръ истцевыхъ признательное доношеніе въ полковую канцелярію самоперсонально подано,” то й закликати цих сестер в Генеральний суд непотрібно (мабуть, хто-небудь був такої думки; можливо, що братство, або епітропи запідозрили добровільність заяви сестер Семена), вирок Генерального суду справедливий і його виконати конечно.

Коли написано цю резолюцію – невідомо. 9/IV 1763 р. Семен Калаврез просив Генеральний суд про видачу йому “декрета на спокойное темъ дворомъ владеніе и для крепости”, і 23/IV йому дано такий декрет, цебто копію всієї справи вже з гетьманським вирокком. Цей документ мав для Калавреза значення уводчого листа. Принаймні, сам він уважав себе за володільця дому з цього дня. Продаючи його, він у купчій назвав цей двір спадковим, що дістався йому за позовом суду Генерального 23/IV 1763 р. Продав же він його 13/X 1765 р. жінці Ів. Андр. Дунін-Борковського Агафії за 2400 карб.

На тому й обриваються наші звістки про Семена Калавреза і його пригоди. Цікаві питання як склалися його взаємовідносини з сестрами і грецькою громадою, чим він жив і що робив до продажу батьківського дома й після його залишаються нерозв’язаними...

ПРИМІТКИ

¹ В купчій р. 1765 місце його так позначається: з одного боку – “съ приходу отъ базару по улице, прозиваемой Греческой”; з другого – “по межи жилыхъ дворовъ до валу бурмістра нежинскаго Як. Мироновскаго и пляцу церкви Троецкой, на которомъ здавна школа стояла, и грека Кирияка Бакалейщика”; з третього – “дорога поузь валь лежачая граничить, а съ четвертой стороны от главнаго тракту грека Антонія, жителя Нежинскаго, Сидора и цеховаго кравецкаго двора ж.”

² Справа Ніжинського округового архіву (без числа).

³ Але через п’ять років, коли Семен забажав у Генерального суду копії рішення, він казав, що батько був колись морського флоту капітаном.

⁴ Вище ми бачимо, що Семен запевняв у протилежному, – в полку, мовляв, звали Калаврезом. На жаль, ні сам Семен не сказав, під яким ім’ям

він значився в паспорті, який дістав від полковника Танського й з яким прибув з Січі до Малої Росії, ні процесова сторона не звернула на це уваги.

⁵ В Литовському статуті нема такого обмеження прав жінок на виступ в суді за свідків. Це особливість Магдебурського права, яка, проте, увійшла в “Права, по котрымъ судитя Малоросійській народъ,” Гл.VIII, арт. 16, п.1 (Вид. проф. А.Кистяковского. Ученя Записки Киевск.университета., 1875, сент., с. 176). Тут же взятий з магдебурського права п.2 про незначність свідцтва однієї людини, бо “голосъ единого – голос никакой.”

⁶ Такий вираз обумовлений колишнім докором повіреного Колоніти, що Семен у позові показав про захват Брилкіним, а на допиті – драгунами.

⁷ Литовського Статуту 1588 р., розд.V, арт. 14 : “спадки отчизные именовей лежачихъ скарбовъ и маетности рухомое толко на сыновъ и близкихъ по мечу приходити будутъ, такъ яко и на иншомъ меству ширей о томъ написано, где бы черезъ отца записаномъ, або тестаментомъ розправлено и розписано не было.” “Инше місце,” де теж є мова про “найблизшихъ по мечу” не зовсім до речі, бо не підкреслює так переведене право синів на спадщину після отців. Це розд.II, арт. 17 (Времен. Моск. общ. ист. и древн. Росс., кн. XIX, 204 і 59-60)

Ніжин, [жовтень 1929 р.]

Інститут Рукопису НБУ ім. Вернадського у м. Києві. Ф.Х, № 18350.

Протоіерей Олександр
Морозов, священник
Всіхсвятської церкви, історик

СПРАВА АКАДЕМІКА КОСТЯНТИНА ХАРЛАМПОВИЧА

До 130-річчя з дня народження історика

Фонди Ніжинської філії Державного архіву Чернігівської області містять чимало унікальних документів приватного походження, у тому числі – особисті архіви. На особливу увагу дослідників заслуговує фонд видатного історика, професора Казанського університету, доктора церковної історії Санкт-Петербурзької духовної академії, члена-кореспондента Російської Академії Наук, дійсного члена Всеукраїнської Академії Наук, людини складної, драматичної долі Костянтина Васильовича Харламповича (1870-1932).

Як історик К.В.Харлампович належав до старої наукової академічної школи. Хоча через драматичні обставини життя головна праця вченого так і залишилася незавершеною, ім'я К.В.Харламповича та його науковий доробок навіки вписані в українську історіографію, а його дослідження з історії Західно-Руської церкви (Київської митрополії) та шкільної освіти доби феодалізму на теренах України та Білорусі XVI-XVIII ст. досі не втратили своєї вагомості та актуальності.

Народився К.В.Харлампович 18 серпня 1870 року в селі Рогач Берестейського повіту Гродненської губернії (Білорусь) в родині православного парафіяльного священника. Початкову освіту отримав у духовних школах, навчався у Віленській духовній семінарії. Прагнення здобути вищу освіту привело юного семінариста до Санкт-Петербурзької духовної академії, курс якої він успішно закінчив у 1894 році.¹

Коло наукових зацікавлень молодого вченого визначилось досить рано. Як відзначав відомий український історик В.Біднов, “з часів студентства К.Харлампович цікавився переважно минулим України: стародавні її школи та освіта взагалі, культурне становище

українського народу були улюбленими предметами його досліджень”². За часів навчання в Академії ці інтереси вченого знайшли вагоме підґрунтя, стали набагато глибшими, адже в цей час тут складається оригінальна наукова школа, що займалася вивченням церковної старовини Західної Русі (України та Білорусі). У цьому напрямку працювали відомі санкт-петербурзькі вчені професори академії М.Коялович, І.Чистович, П.Николаєвський, П.Жукович та ін.³

Після закінчення академії К.В.Харлампович був направлений викладати латинську мову і “цивільну” історію в Казанську духовну семінарію. З 1900 року він додатково викладав церковну історію в Казанському університеті, де 1909 року отримав посаду виконуючого обов’язки екстраординарного, а згодом – ординарного професора.⁴

Вже у цей час молодий історик друкує численні статті та дослідження з церковної історії, з історії Казанської єпархії та шкільництва в ній, досліджує пам’ятки церковного письменства. У 1898 році в Казані виходить друком капітальна монографія вченого “Западно-Русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православия”, в основу якої К.В.Харлампович поклав власну дисертацію на ступінь магістра богослов’я, захищену на базі Санкт-Петербурзької духовної академії. Це було перше ґрунтовне дослідження, в якому детально і систематично розглядалася діяльність православних братств та братських шкіл на теренах України і Білорусі часів польського панування. Російська Академія Наук відзначила вихід цієї визначної праці, нагородивши її автора престижною “Уварівською” премією.⁵

Ще більшого успіху приніс автору виданий ним у 1914 році перший (і на жаль єдиний) том із замисленого тритомного дослідження “Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь”. Ця друга ґрунтовна праця історика стала його докторською дисертацією, за яку К.В.Харлампович отримав ступінь доктора церковної історії Санкт-Петербурзької духовної академії.⁶

Використовуючи ще не введений до наукового обігу архівний матеріал, К.В.Харлампович поставив собі за мету вивчити ту роль,

яку відіграли вихідці з України, у тому числі вихованці Києво-Могилянської академії, працюючи на культурно-просвітницькій ниві в Росії від середини XVI ст. до початку царювання Катерини II (1762 р.).

Відзначаючи важливість впливу українців на всі сфери культурного життя у Росії, К.В.Харлампович зауважував, що українці (“малороси”) як народність “більш культурна, більш витривала, більш, так би мовити, вперта і косна” повсюди переважали росіян (“великоросів”). Там, де українці переселялися на російські землі і колонізували їх, вони “переймали від великоросів мову, залишаючи їм водночас свої пісні, свої звичаї, побутові риси”. Незважаючи на певні негативні риси (це, на думку К.В.Харламповича, – фанатизм, аристократизм, зверхність до нижчих прошарків та запобігливість перед вищими, любов до розкошів, схильність до діалектичних дискусій, латинська мова та мертва схоластика у навчанні), устрій внутріцерковного життя в Україні відзначався позитивними тенденціями. Зокрема, тут зберігалися “виборність усіх церковно-ієрархічних посад та широка участь парафіян у справах церкви, що знайшло свою реалізацію в діяльності братств”. У той же час у Московській державі XVI-XVII ст. церковний устрій характеризувався “бюрократизмом, безправністю духовенства, повним підпорядкуванням його державній владі”.⁷

Працюючи над I-м томом “Малороссийского влияния”, автор зібрав чимало додаткового матеріалу і вже тоді задумав продовжити цю монографію. У II-му томі К.В.Харлампович планував подати огляд літературної та вченої діяльності українців, що працювали в галузі освіти, зокрема, таких визначних діячів, як Єпифаній Славінецький, Симеон Полоцький, Дмитрій Ростовський, Стефан Яворський, Феофан Прокопович та багатьох інших менш відомих їх співвітчизників. III-й том дослідження, за задумом автора, повинен був підбити підсумок всієї праці і присвячувався розгляду церковно-адміністративного, місіонерського, догматичного та наукового впливу українців на всі сфери культурного, освітнього та духовного життя в Росії.⁸ На превеликий жаль, світова війна, бурхливий

революційні події та лихоліття громадянської війни не дозволили вченому довести до кінця його надзвичайно важливу працю.

Перший том “Малороссийского влияния”, що побачив світ у 1914 році, знайшов схвальний відгук серед істориків і громадськості як Росії, так і України. К.В.Харламповича запрошують взяти участь у XVI Археологічному з’їзді у Пскові, а 24 квітня 1915 року Імператорське Товариство Історії та древностей Російських присудило автору премію імені Г.Ф.Карпова. У 1916 році К.В.Харлампович стає членом-кореспондентом Російської Академії Наук.

Вагомий внесок історика у вивчення української історії не лишився непоміченим і в Україні. 4 червня 1919 року новостворена Українська Академія Наук на спільному зібранні обрала К.В.Харламповича своїм дійсним членом по кафедрі Історії Української Церкви. Враховуючи важливість теми, яку розробляв історик, УАН доручила йому продовжувати цю роботу і водночас запросила К.В.Харламповича переїхати до Києва.⁹ Але отримавши це запрошення, історик так і не зміг своєчасно ним скористатись. В умовах тодішньої розрухи цей переїзд був дуже небезпечним і вимагав значних фізичних та матеріальних витрат для родини, що складалася з п’ятеро осіб – самого Костянтина Васильовича, його дружини Віри Петрівни та трьох дорослих дітей, що навчалися у казанських вузах.

В листі до неодмінного секретаря УАН академіка А.Ю.Кримського, датованому 3 серпня 1920 року, К.В.Харлампович пояснював затримку з переїздом складними військово-політичними обставинами, в яких перебувала в ті часи Україна і, зокрема Київ, що неодноразово переживав зміни влади та переходив “з рук в руки”. “Хоча я особисто вважаю, – писав К.Харлампович, – що тепер вже остаточно доля його визначилась, але обережні люди говорять, що й дотепер становище не є досить сталим. Приходиться ще чекати, тим більше, що Київ переживає труднощі і продовольчі, і паливні. Та ще й не легка дорога з Казані. Ось причини, через які я все ще не зважився переїхати в Україну”. У той самий час К.В.Харлампович не відмовлявся від роботи в Академії,

підтверджував, що готовий виконувати її завдання та співпрацювати в академічних виданнях.¹⁰

Революційні зміни в країні негативно позначилися на долях багатьох тисяч людей. Не могли обійти вони й відомого історика. Після скасування Казанської духовної семінарії та реформи навчання у Казанському університеті, професор церковної історії виявився нікому непотрібним. Але К.В.Харлампович і в цей важкий час не припиняє педагогічної діяльності. Перебиваючись мізерними заробітками, він викладає протягом 1921-1922 років математику в Казанській військовій школі та латину у фармацевтичному технікумі. 3-го січня 1921 року вчений змушений був подати до Наукового відділу Наркомосу клопотання про надання йому фінансової субсидії для продовження науково-дослідницької діяльності. Зокрема, він писав: “Декілька років тому я приступив до виконання величезної наукової роботи – з’ясування впливу малоросійської культури на великоруську. Праця, що була замислена в обсязі одного тому, виросла в процесі накопичення матеріалів до таких розмірів, що 1-й том її, котрий вийшов 1914 року, зайняв 878 стор. великого формату, окрім 24 сторінок передмови і 66 сторінок указателя... Але це тільки початок моєї роботи. Том II, для котрого вже зібрано величезний матеріал, чекає редакторської обробки та видання... Прийдеться ще раз побувати у Москві для доповнення його даними з рукописів, що заново надійшли до московських архівів, бібліотек та музеїв... Одночасно буде збиратися матеріал і для III тому дослідження... Це досить своєчасно і диктується нагальною потребою”.¹¹

Але для радянських чиновників тих часів дослідження церковної історії не вважалось актуальною проблемою. К.В.Харлампович не тільки не отримав грошової субсидії, але невдовзі навіть був репресований. 20 вересня 1924 року вченого заарештували, залишивши родину без жодних засобів до існування.¹² Відомого академіка двох Академій звинуватили у “зберіганні та розповсюдженні контрреволюційної літератури” (якою, на думку слідчих з ГПУ, були “Известия” Казанського товариства археології, історії та етнографії) та “приховуванні церковного майна”. Пізніше, в одному з листів до керівництва Російської Академії Наук,

К.В.Харлампович так пояснював причини свого арешту: “у моїй справі немає рішуче нічого політичного, її побудовано на науковому, так би мовити, фундаменті. Я постраждав як голова Товариства археології, історії та етнографії при Казанському університеті, моє керівництво яким декому не сподобалось. Причепилися до видань Товариства, і, перетлумачивши їх загальний характер, піддали мене покаранню за запідозрені наукові переконання, навіть не мої, а інших членів Товариства, у статтях яких побачили мало готовності проводити точку зору історичного матеріалізму... Наскільки німецький той ґрунт, на якому побудовано звинувачення, видно з того, що неофіційно мені тепер приписують зовсім інший злочин – участь у приховуванні церковного майна... Я особистої участі в цій операції не брав, хоча й був головою Казанського відділу у справах музеїв, але весь час пролежав у сипному тифу”. Після арешту вчений вимагав, щоб його справу передали до суду, але побоюючись виправдального вироку, ГПУ вирішило розправитися з ним адміністративним шляхом: без суду і слідства К.В.Харламповича відправили на заслання до Киргизії строком на три роки. Незважаючи на свавілля влади, Костянтин Васильович виявив неабияку мужність та стійкість, не визнавши за собою провини. З обуренням він писав: “Я розумію, що престиж влади вимагає наполягати на виконанні того вироку, що був мені винесений колегією ОГПУ. Але я не бачу, який є державний сенс в усуненні мене, члена двох Академій Наук, від наукової діяльності і в тривалому розлученні мене з родиною, опіки якої я, людина вже немолода, так потребую.”¹³

Місцем відбування покарання для вченого визначили далеке киргизьке містечко Тургай Актюбинської губернії, де К.В.Харламповича за жалюгідну платню примусили працювати рахівником у повітовому виконкомі.

Неодноразові звернення К.В.Харламповича, і особливо його дружини Віри Петрівни до різних урядових інстанцій, наукових установ і товариств, громадської правозахисної організації “Допомога політичним в’язням”, очолюваної дружиною письменника М.Горького К.М.Пешковою, фактично нічого не дали. В листі до “всесоюзного старости” М.І.Калініна Віра Петрівна

Харлампович так змальовувала тяжке становище свого репресованого чоловіка: “засланий тепер у таку далечінь і в такий пункт, де немає можливості ні наукою займатись, ні отримати служби, він перебуває в стані людини, яка позбавлена в Радянській Росії громадянських прав і можливості утримувати себе і родину протягом довгих трьох років, не рахуючи попереднього п’ятимісячного сидіння у казанських тюрмах та підвалах. Пляма політичної неблагоннадійності, у якій він тільки запідозрений, але не міг бути звинувачений (бо тоді справу було б передано до суду), лежить тепер не тільки на ньому, але й на усій його родині”. Стурбованість долею вченого висловили його колеги по Російській та Українській Академіям Наук, але й їхні клопотання мало чим полегшили становище К.В.Харламповича. Так, наприклад, клопотання ВУАН радянські репресивні органи витлумачили однозначно: заступник начальника Казанського ГПУ прямо заявив арештанту, що той просто хоче “втікти на Україну”.¹⁴

Особливе занепокоєння долею К.В.Харламповича виявив академік ВУАН Михайло Сергійович Грушевський, який щойно 1924 року повернувся з еміграції до Радянської України. Повернення всевітньо відомого історика, колишнього голови Української Центральної Ради та першого Президента УНР, а також обрання його на академіка радянська влада використала, у першу чергу, для покращення свого міжнародного авторитету. Користуючись своїм “особливим становищем”, Михайло Сергійович розгорнув не тільки наукову, але й енергійну правозахисну діяльність, рятуючи від репресій своїх колег вчених. З К.В.Харламповичем його зв’язували давні приятельські взаємини. Обидва історики близько познайомилися ще в Казані, де з осені 1916 року запідозрений в “австрофільстві” М.С.Грушевський разом із сім’єю відбував адміністративне заслання під наглядом російської поліції. Спочатку заарештованому у Києві М.С.Грушевському визначили місцем заслання далекий Симбірськ, але згодом, завдяки клопотанню Російської Академії Наук, історику дозволили переїхати до університетського міста Казані, де Михайло Сергійович нарешті зміг продовжити наукову роботу. У Казані М.С.Грушевський провів близько року. Тут доля і звела його з родиною К.В.Харламповича.¹⁵

Згодом ці дружні стосунки поміж двома академіками знайшли несподіване продовження.

Дізнавшись про біду, що трапилася з К.В.Харламповичем 1924 року, М.С.Грушевський став клопотатися про дозвіл репресованому вченому переїхати в Україну. Саме з ініціативи Михайла Сергійовича К.В.Харламповича включили до складу відразу двох комісій ВУАН – Старої історії України та Археографічної. Це дозволило не тільки залучити опального історика до наукової роботи, головним чином у вигляді наукових публікацій та рецензій в академічних виданнях, але й підтримати його та родину матеріально. Надзвичайно важливою була й моральна підтримка, яку надавав М.С.Грушевський. Про це свідчить, зокрема, лист К.В.Харламповича до рідних в Казань, надісланий з Тургаю 9 липня 1925 року. “У 3-ій книжці “України”, – писав К.В.Харлампович, – знайшов свою замітку про книгу Пічети, але так скорочена, що зайняла лише три сторінки без малого. Скорочення здійснене так вміло, що майже не можу згадати, що випущено... Повністю моє прізвище, а в оглаві книги з титулом “академік”. З цим же титулом надрукована “Малоросійська пісня” 1791 року (запозичена мною з Молостовського збірника, що нині належить Товариству археології, історії та етнографії). У передмові я говорю: цю пісню “я подаю (до друку) не можучи в нинішніх обставинах мого життя зробити розвідки, чи вона була кому-небудь уже звісна та згадувана в друку”. Мене здивувала і навіть кинула у піт звістка у “Хроніці”, де, у замітці про діяльність Археографічної комісії ВУАН після згадки, чим займались окремі члени комісії акад. Грушевський, Василенко, Перетц, надруковано буквально наступне: “Акад. К.В.Харлампович готовив до друку українські літературні пам’ятки XVIII ст. ” Але потім здогадався, що тут мається на увазі видання мною відомого листування козаків з султаном та “Малоросійська пісня”. В усякому випадку, дякувати М.С. (Грушевському – О.М.) за таке заохочення моїх праць – після казанської “оцінки”.¹⁶

За час перебування на засланні К.В.Харлампович написав чимало повідомлень та рецензій, котрі були надруковані у часописі “Україна” та інших академічних виданнях, а також самостійно вивчив українську мову, якою до цього часу не володів. Весь цей час

М.С.Грушевський листувався з К.В.Харламповичем, повідомляючи про стан справ в Академії та керуючи його науковою роботою. Водночас Михайло Сергійович не залишав спроб матеріально полегшити життя репресованого вченого, клопотався за нього перед Особливою нарадою при Раднаркомі СРСР, керівництвом Головнауки у Харкові, намагався використати для цього й особисті зв'язки. За його дорученням справою К.В.Харламповича у Москві займався аспірант В.Юркевич.¹⁷ Але усі ці зусилля не мали жодного успіху. До того ж становище самого Грушевського було дуже непевним: він сам перебував під пильним наглядом ГПУ. Академіка оточували таємні інформатори і провокатори, його листування регулярно перлюструвалося. Як видно з опублікованих останнім часом таємних документів з архіву ГПУ-НКВД, під контролем державної політичної поліції було й листування М.С.Грушевського з К.В.Харламповичем. Не сприяла зміцненню становища М.С.Грушевського і постійна ворожнеча з віце-президентом ВУАН С.Єфремовим та її неодмінним секретарем А.Кримським. Рішучий злам в становищі Академії та особисто М.С.Грушевського відбувся з приходом на посаду Наркома освіти М.О.Скрипника. 31 березня 1927 року останній особисто відвідав Академію і провів спільне зібрання академіків. Скориставшись нагодою, на зібранні виступив М.С.Грушевський, і, зокрема, знову порушив питання про повернення із заслання К.В.Харламповича. Відповідь Скрипника була дуже різкою і вразила навіть недобррозичливців Грушевського. Так, С.Єфремов у щоденнику писав, що М.С.Грушевський мусив вислухати “начальницького покрику, мов школяр, пійманий на шкоді”. “ Я не знаю справи Харламповича, – промовив розгніваний нарком, – але за щось же його покарано, були, напевне, якісь до того підстави... Я обіцяв, що зроблю все, щоб полегшити роботу академікам... Коли ж вони робили заяви проти радянської влади або друкували пасквілі за кордоном, то, звичайно, ні на які пільги чи сприяння сподіватись вони не можуть. З ворогами ми поводитимось як з ворогами”.¹⁸

Але М.Скрипник на цьому не зупинився і невдовзі домігся перегляду особового складу академіків ВУАН. 9 березня 1928 року розширена колегія Наркомосу УСРР розглянула питання про

затвердження дійсних членів ВУАН. Стосовно двох академіків по кафедрі історії церкви, К.Харламповича та Ф.Міщенка, прийнято рішення “визнати неможливим затвердити таких осіб з політичного та ідеологічного боку та у зв’язку з недостатньою їх кваліфікацією”. Підставою для цього твердження стало те, що ці вчені свого часу були професорами духовних навчальних закладів. Ця подія викликала велике незадоволення в академічних колах і, за висловом академіка М.Василенка, була розцінена як початок “ломки Академії”.¹⁹

Виключення зі складу академіків болоче вдарило 58-річного Костянтина Васильовича Харламповича. Тим більше для нього це було серйозним ударом, що 1927 року нарешті скінчився термін його заслання. Але переїхати до Києва науковцю не дозволили, і він змушений був добувати ще два роки заслання, на цей раз у Ніжині, куди Харлампович приїхав на початку 1928 року. 25 травня 1928 року вже згадуваний нами С.Єфремов робить у щоденнику наступний запис: “Приїхав Харлампович – найгіршої для себе години, коли його... викинуто з академії. Одбув своє заслання в Тургаї і думав, що врешті матиме святий спокій коло наукової роботи в Києві. Сталося інакше. До того ж і жити йому в Києві не дозволено – мусив оселитися в Ніжині... Складає враження серйозної і порядної людини”.²⁰

Оселився вчений у будинку Івана Григоровича Турцевича, професора стародавньої історії Ніжинського історико-філологічного Інституту. Тоді ж до нього змогла приїхати і дружина Віра Петрівна. Але нещастя продовжували переслідувати родину Харламповичів. Після перенесених поневірянь Віра Петрівна тяжко захворіла і радість зустрічі була короткою: невдовзі вона передчасно померла...²¹

Перебуваючи у Ніжині, К.В.Харлампович, здоров’я якого теж було суттєво підірване важкими умовами життя на засланні, не схилився перед ударами долі і не облишив серйозної наукової роботи. Співпрацюючи у бібліографічному відділі часопису “Україна” та Педагогічній комісії Історико-філологічної секції ВУАН, Історик продовжував друкувати статті та рецензії в різних академічних виданнях. У цей час з ініціативи М.С.Грушевського в Ніжині створюється науковий осередок, до складу якого увійшли як

старі наукові кадри, так і молоді викладачі Ніжинського Інституту Народної Освіти Д.І.Абрамович, К.Ф.Штепа, А.Г.Єршов, І.Г.Турцевич, М.Н.Петровський, О.І.Покровський, Є.А.Рихлик, В.І.Резанов, М.М.Бережков та інші. До цього гурту визначних істориків та філологів прилучився і К.В.Харлампович. Одночасно історик досліджував місцеві архіви, зокрема архів Ніжинського грецького братства та магістрату, що містив унікальні документи XVIII-XIX ст. Результатом його кропіткої праці стала публікація 1928 р. у часописі “Архівна справа” нарису “Архівна спадщина ніжинських греків”. А в наступному 1929р. побачила світ перша частина його фундаментального дослідження – “Нариси з історії грецької колонії в Ніжині XVII-XVIII ст. ” У передмові до “Нарисів” К.В.Харлампович, згадуючи своїх попередників у вивченні історії ніжинських греків, писав: “Щодо мене, то я, випадковий гість у Ніжині, теж зробив спробу вивчити грецькі архівні справи... Відсутність багатьох справ у Ніжинському архіві – з одного боку, з другого – неможливість для мене, через умови мого життя, використати архіви харківські, московські, тощо, примусили мене відмовитися од думки скласти історію ніжинської грецької колонії. Я поставив собі обмежену мету: дати кілька нарисів з історичного життя грецької общини, поповнюючи й спростовуючи те, що вже друкувалося про греків”. Незважаючи на таку скромну оцінку автором своєї праці, до останнього часу це дослідження лишається найповнішою науковою розвідкою про ніжинських греків.²²

За задумом К.В.Харламповича його праця про грецьку колонію в Ніжині XVII-XVIII ст. складалася з 6 великих нарисів, загальним обсягом 383 сторінки, кожний з яких висвітлював окремих бік життя ніжинських греків. Нарис I називався “Загальний огляд історії ніженських греків – зростання їхніх привілеїв і боротьба за них з іншими станами та урядами”. Наступні п’ять розділів мали такі заголовки: “Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані”, “Права, за якими судились ніженські греки”, “Ніженські греки і місцева промисловість”, “Ніженські греки і торгівля”, “Просвітня діяльність Ніженської грецької громади. Заходи соціальної допомоги”. Незважаючи на велику кількість

документального матеріалу (понад 10 тисяч грецьких справ у Ніжинському округовому архіві), праця К.В.Харламповича була написана дуже швидко і передана до друку в історико-філологічний відділ ВУАН. Але, як вже зазначалось, побачила світ у 24 номері “Записок іст.-філ. відділу ВУАН” за 1929 рік лише перша частина цієї праці. Незважаючи на ряд схвальних рецензій, подальше видання дослідження загальмували, можливо з причин ідеологічного характеру. На жаль значна частина цієї фундаментальної праці про ніжинських греків на сьогодні вважається втраченою. Лише у 1999 році Є.К.Чернухін, відомий історик і філолог, визнаний фахівець з історії грецьких громад в Україні, видав за віднайденими рукописами п’ятий розділ “Нарисів” у III-й книзі “Записок історико-філологічного товариства Андрія Білецького”. Зараз до друку підготовлений шостий і фрагмент другого розділів праці, віднайдених в архівах Києва та Ніжина.²³

Дослідження з історії ніжинських греків стало останньою фундаментальною працею історика. Здоров’я К.В.Харламповича було серйозно підірване. 6 червня 1930 року Костянтин Васильович нарешті отримав повідомлення про те, що йому дозволене “вільне проживання”, і почав клопотатися про переїзд до Києва. У цьому сприяв його ніжинський колега, молодий талановитий історик, і у той же час, як з’ясувалось тепер, таємний агент ГПУ, К.Ф.Штепа, якому вдалося залучити К.Харламповича до роботи у створеній 1 лютого 1930 року у Києві Комісії для досліджень з історії Близького Сходу та Візантії. 30 вересня 1931 року К.В.Харлампович нарешті виїхав до Києва, залишивши бібліотеку та деякі особисті речі своєму ніжинському колезі І.Г.Турцевичу.²⁴

Про останні місяці життя видатного історика, на жаль, ми знаємо дуже мало. Можливо, що попрацювати на новому місці вченому так вже і не пощастило. Не додали йому здоров’я і драматичні події, що у цей час відбувалися у Києві. Гучна справа так званої “Спілки визволення України”, з якої розпочався давно запланований радянськими репресивними органами розгром Всеукраїнської Академії Наук, арешт та депортація у Москву академіка М.С.Грушевського навесні 1931 року, гучна кампанія цькування в партійній пресі його “буржуазно-націоналістичних”

концепцій та арешти колишніх соратників, загальна атмосфера безвиході – усе це призвело до загострення старих хвороб. Після переїзду до Києва, К.В.Харлампович поселився у свого колишнього колеги К.Ф.Штепи і змушений був заробляти на життя, вичитуючи в “Держвидав” коректури журналів “Економіст-марксист” та “Історик-марксист”. Одночасно вчений намагався знайти собі житло і будь-яку роботу, зокрема в Інституті соціального виховання, де йому обіцяли місце бібліотекаря. Посильну допомогу Харламповичу надавали його друзі і знайомі по Ніжину, зокрема випускниця Ніжинського ІНО Євгенія Юрієвна Спаська та вдова колишнього професора Ніжинського історико-філологічного інституту В.К.Піскорського Зінаїда Захарівна Піскорська. До останніх днів життя Костянтин Васильович продовжував листування з ніжинським колегою Миколою Михайловичем Бережковим. В листі до нього від 18 лютого 1932 року, змальовуючи задушливу атмосферу у Києві, К.Харлампович описував, яким нападкам і цькуванням піддавалися з боку партійних органів і офіційної преси академіки Кримський, Воблій, Яснопольський: “Хвиля критики і самокритики захопила ледь не всіх працівників просвітницького фронту. Одні каються, інших викривають. Викрили тепер в усяких ухилах та невігластві Камишана (“мідний лоб”, “професор” у лапках). У “Пролетарській правді” він надрукував покайного листа. Нещодавно в Археографічній комісії Академії Наук висвітлювався в особливій доповіді буржуазний характер роботи та видань комісії до 1931 року. Знайшли, що доповідь треба деталізувати і назвати в ній не тільки Грушевського, головуючого, але й усіх членів, а потім винести на широке обговорення”²⁵

Не помилимось дуже, якщо зазначимо, що передчасна смерть вченого 23 березня 1932 року врятувала його від чергової розправи радянських репресивних органів: слідчі з ГПУ готували К.В.Харламповичу чільне місце серед діячів ніжинського відділу вигаданого ними “Національного центру”, яким буцім-то керував сам М.С.Грушевський...

У коротенькому анонімному некролозі, вміщеному в збірнику праць Інституту слов’янознавства АН СРСР у Ленінграді сухо повідомлялось про смерть “відомого історика, колишнього

академіка ВУАН” Костянтина Харламповича і відзначалось, що більшість праць вченого була присвячена різноманітним питанням церковної історії та історії народної освіти докапіталістичної доби і стосувалась України та Білорусі. Тут же наводився далеко неповний перелік друкованих праць вченого. Так драматична доля історика уклалась всього в декілька абзаців друкованого тексту...²⁶

Пропонуємо до уваги читачів публікацію низки документів з архіву К.В.Харламповича, що проливають світло на тернистий життєвий шлях вченого, драматичні обставини його перебування в Ніжині, зв'язки з ВУАН, її окремими членами та особисто з академіком Михайлом Сергійовичем Грушевським, з яким він мав давні приятельські взаємини.

Ці матеріали становлять досить незначну, хоча і дуже цікаву, частину науково нерозробленого і неопублікованого особистого архіву К.В.Харламповича, що зберігається нині у Ніжині (Ніжинська філія Державного Історичного архіву Чернігівської області, Фонд Р-6214). Декілька документів виявлено нами в особистому архіві І.Г.Турцевича (фонд Р-5847). Автором публікації відібрані найбільш цікаві документи, що стосуються біографії та наукої діяльності історика, серед яких – листи академіка М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в Тургай та Ніжин, до дружини історика Віри Петрівни в Казань, окремі листи самого К.В.Харламповича до М.С.Грушевського, до рідних і близьких, листи до нього інших посадових осіб ВУАН. Ці унікальні документи хронологічно охоплюють період 1925-1929 років і проливають світло не лише на особисті взаємини та драматичні долі двох вчених – К.В.Харламповича та М.С.Грушевського, але й змальовують становище Академії Наук у радянській Україні, відбивають процес поступового нищення більшовиками української історичної науки.

Документи у публікації подаються у хронологічному порядку. Повністю збережено авторський стиль. Скорочення, там де це можливо, розкрито і вміщено у квадратних дужках.

*№1 – 1925, травня 17. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
В.П.Харлампович²⁷ в Казань.*

16/V.1925.

Многоуважаемая Вера Петровна!

Пишу Вам потому, что не знаю, где сейчас К[остантин] В[асильевич]. Я только что вернулся из Хар[ь]кова, где в пятницу, [по]завчера, говорил о К.В. с Ряппо, зам. наркома просвещения. Оказалось, что он ничего до сих пор не слышал о деле К.В. (хотя наши академ[ические] правители уверяли, что они несколько раз писали в Наркомат). Я подробно изложил дело К.В., и он обещал им заняться, и записал себе. Т.Ряппо человек серьезный и не обещающий зря, а он пообещал, если за К.В. не окажется серьезных обвинений, добиваться пересмотра его дела в смысле разрешения переезда его в Киев. Это было бы очень кстати, так как с 1. X обещают больше жалования и больше научно-материальных средств Академии, так что К.В. легче было бы и переехать, и тут устроиться. Будем надеяться. Напишу ему. Через 3 1/2 недели я, вероятно, буду опять в Харькове, – наведу справки. Искренний привет Вам от всех нас.

Ваш М.Грушевский.

Ф. Р-5847. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.8–9.

*№2 – 1925, вересня 16. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.*

16/IX.1925.

Дорогий Константин Василевич!

Я одержав Вашу “апологию”, а тепер листа з 1. IX; В[іра] П[етрівна] прислала мені листа і “Малорос[сийское] впливие”. Тому що вона не написала, скільки їй коштувала книга, я післав 7 р. (як на обгортці) + 1 р. на пересилку. Не обидьтесь, бо я не хотів би Вас експлуатувати в В[ашім] теперішнім труднім положенні. Один примірник Ви мені свого часу подарували і він згорів з моїм домом;²⁸ просячи відшукати другий, я розумів, що Вам прийдеється його купити. Довге се об’ясненне з боязні, щоб лише зерно

неприємності не впало до наших приятних відносин. Але Ви пишете, що необхідні, bonum est.²⁹ Я теж в відносинах з людьми, в шире відношення котрих до мене вірю, теж не обидчив. І будьте певні, що коли щось впаде від мене для Вас прикре, то тільки через невідповідний, неловкий вислів.

Ви в головнім добре зрозуміли академ[ічну] ситуацію. Додам: “ізолюваність” сталась на ґрунті особистих користей. Люде, котрі розділили між собою академічний пирог, возбоялись при моім повороті, що їм прийдеться дечим відмовитись, і щоб забезпечити собі більшість проти мене, пустились во вся тяжкія, в самих ріжнородних напрямках. Кінець кінцем се владилось, і відносини розірвані. Подобиці – колись при побаченні.

Поки що пишу коротко. Збираюсь до Харкова, вернувшись напишу. Поки що хочу вияснити, що Ви працювали і працюєте в ВУАН, зовсім не погордили її вибором і Ваша присутність в Києві потрібна для роботи. На найближчій засід[анні] Археогр[афічної] Ком[ісії] я вставив плян занять і видань Археогр[афічної] Ком[ісії] – котрої Ви есте членом, докінчити II і III т[оми] “Малорос[сийского] впливня” (плян робиться на огляд років!) і буду старатись при першій можливості, щоб для уможливлення сеї праці, виклопотати грошову підмогу. Я перевів переписку з Сер. Ів. Порф.,³⁰ в справі наук[ового] доручення для нього, щоб він став на роботу для нас в Москві як архивист, маю його згоду і буду обробляти фінансову сторону справи. Коли він здійсниться, то Сер. Ів. зможе робити потрібне і для покінчення Вашої праці.

Оригінал В[ашої] статті про Жуковича,³¹ як виявилось, не був посланий моїми помічниками. Я його бачив. Я сказав розпитати про фотографію П.Н.³² – чи її Вам післали назад. Як ні, то щоб післали на адрес В[іри] П[етрівни] те і друге.

Так само посилав устроїти висилку VI т[ома] “Записок” Вам і дружині П.Н., і Ваші відбитки. Видавництво ВУАН – се сфера зовсім інша, але я доручив свому співробітникові допильнувати сього.

У виданнях Білорус[ького] Унів[ерситету] була стаття [про] “Уніатські школи”; ми постараємось дістати і Вам прислати.

* так в оригіналі (О.М.)

Будемо рахувати за Вами працю про “Західне-Українське школярство XVI-XIX вв. ”, не обмежуючи Вас терміном виконання.

Щирі привіти від усіх нас!

Ваш М.Г[рушевський]

P.S. Ще мушу пояснити психологію мого листа з 6. VIII. Оден з акад[емічних] істориків торік був скомпромітований в політ[ичному] процесі і засуджений до в'язниці. Родичи його робили заходи, щоб його визволити. Але правляща Академією компанія не дуже охоча була клопотатись за політично скомпромітованим – “как де посмотрят”. Рідня тоді до мене: такий і сякий, оден можеш що небудь зробити etc.³³ Я понапруживсь, і дійсно його не тільки випустили, але вповні возстановили, без висилки з Київa, котра була йому призначена.³⁴ Тоді, коли вже він перестав бути небезпечним, правляща компанія виявила полну готовість прийняти його в свою протекцію. Се, очевидно, було рівнозначно з тим, щоб повернути лицем до неї, спиною до мене. І сей добродій дійсно став близьким приятелем правлящої компанії. Правда, він не від того був, щоб і до мене обертатись “лицем ослабленим”. Але з хвилею, коли він став другом і повірником їх, я з обережности мусів уникати розмов з ним – щоб просто і ненароком з моїх розмов не перейшло щось до правлящих і було обернено в небажаний мені бік. Се сталось як раз літом. І під впливом сього, як тепер се мені стало ясно, коли я читав В[ашого] листа, я написав се Вам. Але, як бачите, в листі я висловив надію, що між нами – з Вами – се не повториться. Те, що Ви мені написали, потверджує се.

Ф. Р – 6214. – Оп. 1, Спр. 1. – Арк. 158-160.

23/IX.1925.

Дорогий Константин Василевич!

Вчора я вернувся з Харкова. Нарком освіти і його зам. були на відпустці, заступав їх голова Головнауки т. Ряппо. Я мав з ним розмову в суботу, 19. IX. Зачав від того, що ви мені писали – що Вас з Ленінгр[аду] повідомили, що Головнаука Укр[аїни] відмовилась виступити з клопотанням за Вас, бо Ви злегковажили собі вибір акад[еміком] і не брали участі в її заняттях. На се т. Ряппо відповів, що Академія про Вас перед Нарком[ом] Освіти Укр[аїни] клопотання не здіймала. По докладу про моє клопотання за Вас Нарком освіти дав резолюцію, що коли ОГПУ запитає, то дасться відповідь, а брати ініціативу Наркомові не годиться – але такої відповіді, як Вам писали, Головнаука не давала.

Коли я став поясняти, що тут тільки питання доцільності: треба було Вас видалити з Казані, тому і зробили, а замість того, щоб Вам сидіти счотоводом в Тургайську, краще в інтересах культ[урного] будівництва використати Вашу працю в Києві по спеціальності. Аргументи мої зробили враження – спитано мене, які роботи Вам доручено, і в понеділок, 21. IX., т. Ряппо сказав уже досить категорично, що переговорить про Вас, і щоб я прислав записку про роботи, які були Вам доручені, і вони тоді піchnуть клопотання. Так що я побрав надії. Завтра я їду до Києва, і сподіваюся в п'ятницю післати записку, котрої копію вишлю Вам.

Проф. Савича про зап[адно]-рус[ькі] школи ми вже дістали, вишлемо сими днями разом з IV кн[ижкою] “Укр[аїни]” (сьогодня мусять бути перші екземпляри). Про Ванчуру можете написати довше – сторінки на 3-4.³⁵

Ваш М.Г[рушевський]

Вірі Петровні пишу одночасно.

Ф. Р – 6214. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 157, 157 (зв).

*№ 4 – 1925, вересня 23. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
В.П.Харлампович в м. Казань.*

23/IX.1925.

Многоуважаемая Вера Петровна!

Я получил Ваше печальное письмо и сейчас же передал Президии Академии. Она обязана повести сейчас же хлопоты в разных направлениях. Кто бы мог предвидеть, что К[онстантина] В[асильевича] постигнет то, что пришлось пережить мне, когда мы встретились.³⁶

Деньги должны были уже быть высланы, я наведу справку и настою, чтобы их выслали, если ещё не послали.

К высылке в Оренбург был назначен отсюда ак. Василенко, но удалось выпросить. Относительно К.В. это труднее, очевидно; кто в конце концов решил это дело и от кого зависит отмена? Разузнайте возможно точно и напишите – и как формулирована причина, – за что?

Наши искренние приветы К.В.

Ваш М.Грушевский.

Ф. Р – 6214. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 52, 52 (зв).

*№5 – 1925, вересня 25. – Київ. – Службова записка
М.С.Грушевського до Наркома Освіти України (Копія рукою
К.В.Харламповича)*

Наркому просвещения Украины

Действ[ительный] член ВУАН и член-корр[еспондент] Рос[сийской] А[кадемии] Н[аук] Конст[антин] Вас[ильевич] Х[арлампович], автор капитальных работ по культ[урной] истории Украины (Зап[адно]-Рус[ские] школы XVI и нач. XVII в., 1898, LXXV – 524; Малор[оссийское] влияние на великор[усскую] д[уховную] жизнь, 1, 1914, стр. XC – 898) с марта нын[ешнего] года находится в админ[истративной] ссылке, в данный момент в

Тургае, Актюб[инской] губ[ернии] (Киргизская республика), и для своего существования зарабатывает как счетовод местного учреждения, по 20 р. ежемесячно. Позволю себе обратить внимание на такое непроизводительное использование этого высококвалифицированного человека, который является одним из немногих специалистов с такой подготовкой в сфере истории Украины. Насколько мне удалось познакомиться с его делом, акад[емик] Хар[лампович] был арестован в Казани, где он был “головой” (председателем) местного исторического общества, в августе (“вересні”)³⁷ 1924 г. по обвинению в стт. 72 и 73, и так как следствие не подтвердило этих обвинений, ОГПУ назначило ему трехлетнюю высылку из Казани – сначала в Оренбург, потом в Акт[юбинск], наконец в Тургай. Как близкий товарищ его по кафедре, я считаю своей обязанностью, независимо от хлопот по линии административной, что предпринимала ВУАН в целях разрешения ак[адемику] Х[арлампови]чу переехать в Киев, – обратить внимание Наркомпроса Украины на научную сторону вопроса.

Ак[адемик] Х[арлампович], избранный членом ВУАН в 1920 г, готовил свой переезд из Казани в Киев, и по этому делу по моем возвращении в Киев, несколько раз писал мне касательно перевозки в Киев своей библиотеки, перевода детей в киевские вузы и т. п. Переезд был назначен на декабрь 1924 г., и я употребил все возможные старания, чт[обы] помочь ему выхлопотать какое-нибудь пособие на переезд. Тем временем он прислал небольшие работы для академических изданий. Так, в “Записках ист[орико]-фил[ологического] отдела” Академии, т. IV и VI, и в “Украине” 1925, №3, было напечатано несколько его статей, а кое-какие имеются в редактор[ском] портфеле. Все они имели значение продолжения его прежних работ. Ему было поручено историч[еской] секцией, в связи с планом организации специальной Комиссии для истории Зап[адной] Украины, пересмотреть в виду новых работ и материалов, опубликованных в последние четверть века, его старый труд о Зап[адно]-Рус[ском] школьном просвещении (это было первое и единственное научное исследование данного вопроса, и теперь еще не замененное

никаким другим, но оно требует освежения и продолжения, пот[ому] что в издании 1898 г. доведено только до 1630-х годов). Другое поручение акад[емику] Х[арлампови]чу было дано по продолжению “Мал[ороссийского] влияния”, которое он, поделил на 3 тома, и в I т. дал только возможно полный каталог украинцев, которые перешли в Московскую Русь, и выяснение тех обстоятельств, в каких совершались эти переходы. В т. II автор задумал дать возможно полный перечень всех печатных и писанных работ, данных украинцами-эмигрантами Великороссии, в т. III – дать подитожение тому, что внесли они в Великороссию в сфере науки, школьного просвещения, искусства и т. д. Эти томы II и III автором подготовлены в значительной мере, но должны быть произведены кое-какие выписки из источников, использована новейшая литература и т. п.

В 3-х, намечалась помощь ак[адемика] Х[арламповича] при издании актов по истории Украины от 1679 г. (там, где остановилось капитальное издание Костомарова), постановленном Археогр[афической] Комиссией ВУАН. Сношение по этому вопросу было с ним сделано, Арх[еографическая] Комиссия ВУАН постановила 10/VIII 24 г. включить ак[адемика] Х[арлампови]ча в число своих членов.

Бываючи в Москве и Ленинграде, я в августе и октябре 1924 г. выяснил, между прочим, конкретные условия продолжения моей и моего товарища ак[адемика] Х[арламповича] работы в указанных направлениях, когда узнал про его арест. Когда его выпустили, мы возобновили переговоры о сделанных поручениях, послали ему литературу, ч[то]бы поддержать в нем рабочую энергию, но ясно, что в таких условиях не может быть и речи про полное использование его для наших научных планов. Как историк, близко заинтересованный в реализации указанных выше планов, я обращаюсь в Наркомпрос с ходатайством: не признает ли он возможным просить ОГПУ о разрешении ак[адемику] Х[арлампови]чу переехать из Киргизии в Киев для названных научных занятий.

25/IX.1925.

Ак[адемик] М.Г[рушевский]

Ф. Р – 6214. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 138, 138 (зв), 21, 21 (зв).

**№ 6 – 1925, жовтня 17. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.**

Дорогий Константин Васильович!

Не знаю, чи дістали Ви останнього листа, з 7. X, з копією моєї записки, а також книгу Ванчури і IV [том] іст[орії] літ[ератури]? Я від Вас не маю давненько, тільки від В[іри] П[етрівни]. Сими днями був тут учений секретар Головнауки, я питав його про В[ашу] справу; він казав, що Головнаука по одержанню моєї записки ухвалила розпочати клопотання в В[ашій] справі, і йому доручено виготовити доклад. Я просив його не відкладати, і він обіцяв по приїзді зараз написати. Я помітив, між нами кажучи, доволі сильне упередження до В[ашої] справи, але він запевняв мене, що з огляду на резони, винесені в моїй записці, він випише її як сильніше.

Я буду слідити, щоб він не занедбав сього.

Вичитав я, що Ванчура крім сеї книги видав в своїм перекладі (уринок?) Вашої недрукованої праці про польські впливи на зах[ідно]-рус[ьку] школу. Я післав замовлення, як одержу, то пришлю Вам.³⁸ Новий бюджет і штати Академії ще не затверджені, і не будуть до кінця сього місяця. Се відтягає мій експеримент – видобути для Вас трохи грошей. Діло в тім, що бюджет ще раз урізали в Москві, здається, вже третій раз; всіх так се нервує, що я вже не вірю і не заговорюю – треба вичекати.

Від усіх нас привіт!

Щиро Вам відданий М.Грушевський.

17. X.1925.

Ф. Р–6214. – Оп.1. – Спр.1– Арк.166, 166 (зв)

**№7 – 1925, жовтня 6. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.
“Україна”**

Науковий трьохмісячник
Українознавства 6. X.1925
м. Київ, вулиця Короленка, Ч.35

Дорогий Константин Василевич!

Посилаю Вам копію записки, що я післав спішною поштою до Наркомату Укр[аїни] 25. IX. Якщо дістанете дозвіл на виїзд, раджу Вам їхати невідкладаючи до Києва. Поміщу Вас в своїм кабінеті в будинку ВУАН, і все інше будемо тут на місці налагоджувати. Я хочу Вам добути платню співробітника 65 крб. (як дістає ака[демік] Перетц в Ленінграді) на кілька місяців, щоб се дало Вам змогу переїхати і протриматись, поки вийде в життя платня академіка для Вас. Вера Петровна зможе переїхати потім, все се далеко легше буде зробити, коли Ви будете тут. Вам же не гаючись ні трохи треба їхати сюди, як тільки Вам дозволять. Така моя гадка.

Вам щиро відданий М.Г[рушевський].

Чи дістали книгу Ванчури й “Іст[орію] Укр[аїнської] літ[ератури]” кн. IV?

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1– Арк.168, 168 (зв).

**№ 8 – 1925, грудня 21. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Тургай, Актюбинської губернії.**

Дорогий Константин Васильович!

Тільки що вернувся я з Харкова. Вияснилось, що секретар Укр. Голов. Науки, котрому було доручено вислати записку в В[ашій] справі, досі не вислав її тому, що Комісар Нар[одної]

освіти весь час був відсутній, а без нього він не важився її вислати. Коли я сказав се Зам. Нар. Кому т. Ряппо, він був дуже здивований, що записка не післана, і обіцяв наказати її вислати. Крім того, я був у Голови Главнауки в В[ашій] справі, і він обіцяв від себе просити за Вас (секретаря Москов[ського] ЦИК й ін[ших]). Може се зсуне Вашу справу з мертвої точки (“не здіймала” – не вчинала)!³⁹

Ми всі тут дуже засмучені й збентежені кризою Держ[авного] Видавництва. Сподівались, що воно восени розторгується підручниками і вийде на чисту воду, а виявилось, що не так, – замутилось воно ще гірше, бо надрукувало більше ніж уторгувало, а дотації не дістало. Видавати “України” не відмовляється, але грошей платити не обіцяє. Вчора ми радились і рішили таки видавати.

Нові посади відкриваються тільки з 1.1. З сим зв’язаний мій плян дістати для Вас трохи грошенят.

Вам щірий М.Г[рушевський]

21. XII 1925

Ф. Р–5847. –Оп.1. –Спр.54. –Арк. 22, 22 (зв).

№ 9 – 1925, грудня 25. – Київ. – Записка М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.

Гроші треба одержувати з каси по довіреності. Ак[адемік] Перетц виписує кілька бланкетів з своїм підписом, і по них виплачують, а довірених посилає. Коли Ви не маєте близького чоловіка в Києві, то надішліть на моє ім’я 3-4 довіреності такого змісту:

“Довіреність

Отсим довіряю співробітникові Всеукр[аїнської] Академії Наук Іванові Івановичі Щітківському ³⁶ одержати (порожнє місце, доволі велике).

Академік К.Харлампович”.

Ні часу, ні місця не треба означати.

Ів[ан] Ів[анович] Щітківський завідує матеріальною і фінансовою частию нашої секції і катедри, і одержує та висилає гроші іногороднім.

Ваш М.Г[рушевський]

Платня місячна буде, мабуть, 65 карб., але точно не звісно.

25. XII.1925.

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр. I. Арк. 42,42 (зв).

№ 10 – 1925, грудень 25. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.

З святами і Новим Роком, дорогий Константин Василевич!

Давно збирався я Вам написати – коли ж так ніколи, що страх! Рецензію Вашу й листа дістав, рецензія вже перекладена і здана в переписку, як будемо живі, піде в “Україні”, 1926, [т.I].

Вчора провів я постанову про призначення Вам, з огляду на дані доручення від Археогр[афічної] Комісії і Комісії Зах[ідної] України, платні наукового співробітника на 4 місяці від хвили, коли відкриється платня для нових посад (або від 1. XI.1925, або від 1. I.1926 – ще не відомо). Такий прецедент був досі з ак[адеміком] Перетцом,⁴¹ що фактично будучи членом Пет[роградської] Акад[емії] дістає від Київської платню наукового співробітника “за виконання спеціальних доручень Академії”; тепер се буде і з Вами. Я думаю, що се Вам буде не тільки матеріальною підмогою, яка улекшить Ваш поворот до наукової праці, але і морально буде приємно – як скріплення В[ашого] фактичного зв’язку з академією. Фактично я тим чином відступив Вам одну з новоутворених посад моїх співробітників. Опозиції не було. Коли лише пройнуть 4 місяці, а Вас ще не відпустять з заслання, я буду старатись продовжити платню. Тільки, мабуть, не можна буде се зробити без деякого антракту. Але буду сподіватись, що сього вже не треба буде Вам!

Правда, що справа йде дуже поволі! Я запитував недавно Харків, чи післано папірець про Вас з Укрнауки. Відповідь: XYZ

дякує за пригадку, дійсно був забув. Не знаю, чи після пригадки післав. Запитаю сими днями знов.

Щирий привіт від усіх нас!

М.Г[рушевський]

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.152,152 (зв).

***№ 11 – 1926, січня 15. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Тургай, Актюбинської губернії.***

Дорогий Константин Василевич!

Одержав Вашого листа і Ваш реферат про мою схему, дуже дякую! Рец[ензія] Ваша на Ванчуру перекладена, передрукована на машинці і чекає своєї черги в 1-й кн[изі] “Укр[аїни]” [за] 1926 [рік]. Книжку можете поки що затримати у себе, але вона “карточная”: виписана була з-за кордону Катедрою Історії Укр[аїни] і значиться в інвентарі її. Чи цікаві були б бачити й його видання Вашого реф[ерату] про польський вплив? Ми теж виписали її.

З приводу галицької університетської справи в харків[ському] “Комуністі” з’явився фейлетон, що звертає увагу на різні гріхи декотрих членів У[країнської] Акад[емії] Наук, і між ін[шим] приштампа Вам така латка: “він висланий з Казані, де протягом багатьох років займався обрусительством татарського населення”. Не знаю, чи звернула увагу ся замітка, але може схочете, щоб на всяк випадок була у мене справка про се, наскільки се справедливо, то пришлете – чи Ви коли-небудь учили татарську молодіж?

З 22 до 26.1 має в Києві засідати пленум Укрнауки, може він дещо принесе до прояснення різних справ, в тім і Вашої. Переходить до Києва Держ[авне] Видавництво України, але воно тепер в такім критичнім стані, що не знати, чи се наближенне принесе нам що-небудь. Як пам’ятаєте, ми міркували, чи варто продовжувати видання, коли не платитимуть гонорара; рішили продовжувати, але тепер виглядає так, що й друкувати мабуть не будуть, будем спочивать.

Наш щирий привіт!

Ваш М.Г[рушевський]
15. I.1926
Ф. Р-6214. – Оп. I.– Спр. I.– Арк.167, 167 (зв).

**№ 12 – 1926, лютого 21. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.
21.II.1926.**

Дорогий Константин Василевич!

2 листи Ваші і книгу Ванчури дістав, дякую. Вам посилаю брошюру Ванчури і курс соціології. Примірник брошюри Ванчурі при нагоді вишлемо! Квітки на гроші одержав, але грошей ще нема: досі на новоутворені посади гроші ще не прийшли, кажуть, що ждуть з кінцем місяця. Одержавши вишлемо Вірі Петровні. Що гроші будуть, се певно.

Сумні історії з Вашим обвинуваченням; будемо шукати нагоди якось їх “опровергнути”. Так і сказано було під час київської сесії Главнауки: бачили в газеті? – “треба опровергнути”. Але не легко знайти для цього *modus*.⁴²

“Україна” потрохи лізе. Десь тижнів за два, майже одночасно вийдуть: “Укр[аїна]” 1925, VI, “Наук[овий] зб[ірник]” за 1925 і “Київ та його околиця”. Буде поки що сунутись далі, але йде се так тяжко, що коли не покращають обставини, видавництво застрягне серед року. Не тільки гонорарів не одержуємо, але й усякі труднощі технічного характеру мусимо переборювати.

Щиро вітаю Вас! Вибачте, що не пишу більше – дуже зайнятий.

Ваш. М.Грушевський.
Ф. Р-6214. – Оп. I.– Спр. I.– Арк.164, 164 (зв).

**№ 13 – 1926, березня 15. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.**

Дорогий Константин Василевич!

Думаю, що вже тепер напевно можна сказати, що сими днями (за кілька день) підуть гроші Вірі Петровні – насамперед 140 крб., а потім частками ще 140, протягом місяця березня і квітня. Потім буду старатись про продовження. Не знаю, чи післані Вам книги, буду в бібліотеці, то справлюсь.

Було б добре, як би Ви з огляду на сі гроші (що посилаються як платному співробітникові Археогр[афічної] Ком[ісії], що виконує її доручення) змогли прислати “сообщение” про Ваші заняття по обробленню матеріалів з сфери II та III т[ому] “Малорус[ького] впливня” для зачитання в Археогр[афічній] Ком[ісії].

Взагалі у нас сіро. Наук[ові] пляни розвалюються через видавничу кризу і хронічну урізку кредитів. Робота, розуміється, йде, навіть добре – але се зовсім яких 30-50% поставленого плану, і се нервує і знеохочує людей.

Як Ви живете? Коли починається у Вас весна?

Ваш М.Г[рушевський]

15. III.1926.

Ф. Р-6214. – Оп. 1. – Спр.1. – Арк. 154, 154 (зв).

**№ 14. – 1926, березня 23. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.
23. III.1926.**

Дорогий Константин Василевич!

Одержавши В[ашого] листа, почав я “действовать”, і результати поки що такі: в суботу, 20. III, Президія Акад[емії] постановила клопотатись перед Петровим.⁴³ Кримський⁴⁴ заявив, що він крім того напише до нього як до особисто знайомого. Вчора спільне зібр[ання] Акад[емії] ухвалило ручатись за Вас і якнайтепліше просити П[етро]ва за Вас. Вчора лист Президії мав бути вже післаний; що в нім і що напише Кр[имськ]ий, Аллах відає, але копію листа Академії просив мені дати, і я хочу на всяк случай окремо, від істор[ичної] Секції, післати теж листа до П[етро]ва з сею копією; то вже будемо знати. Копію пошлемо Вам. На сім тижні обіцяли виплачувати гроші новим співробітникам, і з

них Щітківський має дістати Ваші і післати В[ірі] П[етровні].
Зубами, що називається, вигриз, щоб виїмково ухвалені Вам гроші
були виплачені від 1. І., обіцяли се зробити.

Післано Вам кілька книг. Савича стаття була тільки в 2-х
книгах, і на неї прошу написати окрему рецензійку, а окремо
взагалі про сі “Труди” Білор[уського] університету. Крім того на
брошюру Студ[инського] про Духновича⁴⁵ і не пам’ятаю ще якусь
львівську – окремі короткі рецензійки.

Щиро Вас вітаємо! Крим[ський] дуже виявляв велику
готовість – се може бути і добрим, і лихим знаком. Але
сподіваємось, що П[етро]в, коли обіцяв, то щось зробить.

Ваш М.Г[рушевський]

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр. I. – Арк. 165, 165 (зв).

*№ 15 – 1926, квітня 6. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.
6. IV.1926*

Дорогий Константин Василевич!

Посилаю Вам те, що ми, окрім того, що мала зробити
Академія від себе, окремо післали від Іст[оричної] Секції Петрову:
копію листу Академії і лист від Секції. Вірі Петровні на
попереднім тижні післано 210 крб.

Сьогодні екстренно виїзжаю до Харкова: викликав мене
Нар[одний] Коміс[ар] Освіти для вияснення [в] академічних
справах. Як буде що касаємо Вас, то по приїзді напишу, але я
думаю від себе не порушувати справи – почекаємо наслідків від
Петрова.

Ваш М.Грушевський.

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.161.

*№ 16 – 1926, травня 28. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.
28. V.1926.*

Дорогий Константин Василевич!

Вибачте, що так нескоро і рідко Вам відписую. Дуже мене обсіли всякі діла, великі й малі, і обплутали по руках і ногах. Вибрався на кілька день до Китаїва на дачу, сиджу на самоті і між іншим – відписую на листи.

Дістав Ваші 4 рец[ензії] і замітку на Ванчуру; як бути з останньою – ще не рішив: не знаю, як підписати, а у нас взагалі під рец[ензіями] прийнято давати повний підпис. Рецензії передав до перекладу і буду їх пропускати в “Укр[аїні]”. За книги не журіться, будемо Вам посилати, тільки що “за недосугом” я не зовсім своєчасно вибираю цікаву Вам літературу, а тепер ще бібліотекарка – хора на груди – поїхала на відпустку.

Пришліть ще кілька клаптиків паперу з Вашим підписом (для Ів. Ів. Щітківського), тільки не ставте його підпису на самому низу, а по середині, бо під ним треба ще дати завірюючу надпись. Я почав робити заходи, щоб до Вас перейшла спорожнена платня пок[ійного] академіка Біляшівського, і може бути, що при моїй упертості, що-небудь і вдасться осягнути – хоч не зараз і не відразу повну платню. Те, що Ви тим часом одержуєте – се платня “наукового співробітника” Археографічної комісії – фактично його функції виконує інший, поки що се платня – що починається від 1 січня, – продовжена до кінця липня (юля), до того часу може буде видніше, що буде з Вами і з платнею пок[ійного] Біляшівського.⁴⁶

З Москви, від Петрова, поки що нічого не чути. Порушувати в Харкові після кількох неудач я не вважав більше потрібним (останню відмову я почув на Пленумі Укрнауки в кінці січня). Почекаємо до гідної хвили, а Ви поки що – терпіть, і прощайте та присилайте звітження, про котре пишете.

Я бачу з усього, що Вам треба перейти на українське писання. На початок “задаю Вам задачу” – написати мені листа по-українськи, я ж його сам поправлю і поверну Вам назад з поправками, так що ніхто його не буде бачити.

Академія сидить і чекає реформ, се вже 1,5 року; тепер казали, що до кінця мая неодмінно – але не знати.

Вітаємо щиро Вас усі!

Щиро відданий Вам М.Г[рушевський]

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.156, 156 (зв).

№ 17 – 1925, грудень 25. – Київ. – Лист К.В.Харламповича до М.С.Грушевського в Київ.

12. VI.1926. Тургай.

Дорогий Михайл Сергеевич.

Листа Вашого від 15 травня одержав я 3 червня. Задали Ви мені [поклали Ви на мене]* великий тягар – писати до Вас по-українськи. Важко писати, коли не вмієш добре балакати. Але що треба, то треба. Сам я, коли читав “Курса українського язика” Іваници і перекладав руський текст [фрази] на українську мову, то хтів відправляти до Вас свою працю з проханням виправити як треба. Але сього не зробив, бо знаю, що не маєте для того досить часу. Тільки одного разу прохав М.І.Корн-ча, щоб він поміг мені в труд[них] питаннях граматичного змісту, що він і зробив за допомогою шановного Олександра Сергієвича.

Пишу як вмію, але мені не соромно, що в свої [мої] літа вчуся по-українськи.

Моя замітка на видання п. Ванчури може послужити кому-небудь як матеріал для його рецензії. А можна підписати і мої ініціали, змінивши де-що. Але робіть, як самі вважаєте за ліпше.

Відсилаючи до Вас з довіренності на ім'я п. Щитківського з моїм йому поклоном, я ще раз щиро дякую Вам за все, що Ви робите для мене.

Напишіть мені, від якої хвороби вмер акад. Билящівський. Коли і як вмер проф. Яцимирський?⁴⁷

Коли і тепер Петров не pomoже, то прийдеться провести тут життя ще років півтора чи два. На Харків ніякої надії немає, і Ви добре зробили, що не торкались знову цього діла.

Віра Петровна, з огляду на небезпечність відправи з поштою, ще не надіслала мені мої матеріали, але я рішуче наказав їй як скоріше це зробити.

* тут і далі курсивом в дужках виділено поправки, зроблені рукою М.С.Грушевського (О.М.)

Чи був Шевченко висланий до Форту Олександровського, що на Каспійському морі, чи ні? Ніби-то ні. [на Аральським, мені здається].

Етнографічні знімки [знімки] з Гродненської губ[ернії] чи мають який науковий інтерес, чи ні?

Хто написав поезію “Эльдорадо”:

Десь далеко, кажуть люде,

Є країна пишна, горда.

Каждий там живе щасливо.

...Держиморда, Держиморда. [В.Самійленко]

Тут з насмішкою [глузливо, іронічно] малюється гарне життя в царській Росії.

Щиро вітаю Вашу дружину і дочку.

Вдячний К.Х[арлампович]

P.S. Помилки виправляйте червонилем [червоним чорнилом].

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.119.

№ 18 – 1926, червня 29. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії. 29. VI.1926.

Дорогий Константин Василевич!

Повертаю Вам з поправками (фіолетом, бо червоного не маю) В[ашого] першого листа. Ви пишете настільки добре, що не повинні більше писати до мене рос[ійською] мовою, і редакції я б радив Вам тепер уже по українські писати. Скажу Вам, що ми дістаємо до “України” писання часом ще гірше писані. А у Вас се перший початок і за місяць Ви будете писати так, що ну. Тільки не закидайте, напишіть тепер – як не маєте теми для редакції – якимось довгого листа на наукову тему. Та тільки не прогнівайтесь, що беру на себе роль Вашого гувернера!

Вчора відбулось останнє спільне зібрання Академії, сьогодні – послідує засід[ання] дослідчої Катедри Історії; народ уже на половину роз’їхався – аж до кінця вересня буде тепер тривати сонне царство, де нікого не піймаєш, і нічого не полагодиш, і ніде грошей не дістанеш.⁴⁸

Книжки, котрі Вам посилаємо, можете держати 2-3 тижні. От зберемо знов; вибачте, що я не так акуратен, як би хотів, коли так ніколи, що хоч плач.

Обіцяли, що з 1. X опорожниться плата Біляшевського – для Вас, а поки що я попросив продовжити виплату платні співробітника Археографічної Комісії до 1. X. Біляшів[ський] був хорий на серце, астма, і взагалі се був дуже хоропитий чоловік; про Яцімір[ського] нічого не міг довідатися, він був, здається, проф[есором] Ростов[ського] універс[итету], виїздив кудись під час тамош[ніх] передряг, і десь згинув – питав Перетца, його приятеля, – не знає.

16. VI мало бути торжество реформи Академії, Риков⁴⁹ мав приїхати і привезти титул “всесоюзного значіння”, але відложено: не поспів новий статут, тільки ще з Комісією законодавчих проєктів пішов до Рад. Нар. Ком-у. А от Інст[итут] Білорус[ької] культури перетворюється теж в Академію.

Щиро Вас обіймаю! Вірі Петровні привіт!

Ваш М.Г[рушевський]

Се я сам розпечатав листа, щоб вложити Вашого.

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 169, 169 (зв).

№ 19 – 1926, серпня 16. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.

16. VIII.1926.

Не ображайтесь, дорогий Константин Василевич, що рідко Вам пишу – так ніколи, що й сказати трудно. Пам’ятаю про Вас завжди, і що можу роблю. Маю нагоду в іншій справі писати до нашого Нар[одного] Ком[ісара] юстиції – приточив і Вашу справу, може заінтересується. Книжок одну посилку Вам післали з тиждень тому, і ще пішлють за кілька день. Вакації, у всім зупинка. Я використовую сі місяці, щоб посунути свою спинену наукову працю, се майже одинокий час, що можна щось зробити; живу в б верстах від трамваю, і раз на тиждень приходжу до редакції.

Що Ви написали на повідомленню, може краще було й не писати. Не проявляйте строптивости, дорогий, аби не при хорі⁵⁰

згадуючи, не вийшло чогось неприємного. Може то був наслідок якоїсь просьби Петрова⁵¹ з Главнауки!

Реорганізація Академії теж ніби проходить свою законодавчу дорогу і в осені нібито стане реальністю, але в яких саме формах, не звісно. Як будете писати щось для “України”, пишiть читкіш, бо часом перекладчики не розбирають. А по-українськи Ви пишете вже досить добре! Посилаю Вам з замітками Ваші “вправи” (Поруч цей допускається сей, я пишу так, як писав в Галиччині – сей).⁵²

Нема дня, щоб я вас не згадував, і дуже Вас потрібую тут; сподіваюсь, що таки не доседите своїх трьох літ сповна!

Родина моя Вас щиро витає й бажає скоршого приїзду.

Якщо будете писати до Жуковичевої,⁵³ спитайте, чи не зісталось комплектів “Сеймової боротьби” (основний том і 6 випусків додаткових), спитайте від себе, а якщо єсть, то устройте, щоб я міг купити (даром я не хочу!). Бо тут ні в одній бібліотеці не нахожу комплекта. А я тепер – в “Історії укр[аїнської] літератури”, т. VI – ще раз переходжу сі часи. Перегортаю пильно і Ваші “Школи”⁵⁴!

Вам щиро відданий М.Г[рушевський]

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 153, 153 (зв).

№ 20 – 1926, вересня 13. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.

Дорогий Константин Василевич!

Сердечно дякую за привіт! Як часто підчас святкування згадував я Вас і відчував Вашу неприсутність. Привіт Луначарського⁵⁵ (з котрим мені не доводилось досі стрічатись) я хочу використати, щоб пробувати ще його попросити в Вашій справі. Взагалі не перестану! (Скрипник, нар. ком. юст., не відповів). З Галичини приїхав на свято Студинський і Свенціцький⁵⁶; згадували Вас.

Студ[инський], я думаю, буде наїздити сюди частіш.

Наскільки Вас інтересує “Черв[оний] Шлях” і взагалі журнали загальнішого характеру – чи більше бажані наукові

тільки? Що Ви розумієте під “Старою Україною”? Журнал під сею назвою виходив (замість “Київ[ської] старовини”) в 1907, потім під мою редакцією в 1914 і, як знаєте, це кілька книжок? Все се тепер рідкість! Але, як цікавить Вас, пришлем неодмінно. Взагалі – “прикажуть”. У Ів. Ів. Щітківського⁵⁷ вичерпався запас Ваших доверенностей на одержання платні, пришліть більше! Реорганізація десь “посувається”, дуже поволі. Була в Наркомюсті, тепер, здається, вступила до Рад. Нар. Кому. Але я нічого від неї не сподіваюсь.

Вибачте, що пишу так розхристано – сказано нема часу.
Ваш щирий М.Грушевський.
Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 40, 40 (зв).

***№ 21 – [1926, грудень.] – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.***

З Новим Роком, дорогі Кость Василевич
і Віра Петровна!

Бажаю Вам всього доброго, а перед усім – зібратись разом і переїхати до Києва.

Телеграму до Москви післано, да вже й сам я почав зневірятися в тих усіх обіцянках. Може нарешті Ваш власний термін, 18. І, принесе Вам визволеннє. Але треба б Вам про нього згадати. Як бачите – навіть так і не вдалося нам дізнатися, яка саме установа Вами відає.

Так чи інак, сподіваюсь, що Ви скоро приїдете до Києва і на місці розглянетеся в тих відносинах, про котрі згадуєте в останньому листі, – висловлюючи сумнів в вірності моїх слів про напружені відносини в Академії. Я більше не хочу про них писати. Радив би Вам тільки не спішити з висновками, бо попадете в гарячу кашу. Бачу, що з тим, як наближається час Вашого приїзду до Києва, наші верховоди роблять приємні міни в Ваш бік і запевняють в своїй прихильності, і мабуть зроблять все, щоб посварити Вас зі мною і з ак[адеміком] Студинським на пункті Вашої платні. Я свого часу писав Вам, як було віддано платню

Біляшівського (що призначалася Вам) М.Перетцу⁵⁸ – проти моїх протестів. Тепер Укрнаука призначила дві нові платні нашому відділові – що могло бути Вам і Студинському. Але Президія відділу відступила одну платню III відділові і тепер ставить питання: або Студинський, або Харлампович. Я добачаю в тім злий замисл. Але полишаю Вам на місці рішити, хто Вам приятель, і кого Вам треба держатись. Бажаю тільки, щоб Ви як найскоріше сюди прибули. Вибачте, що пишу так стисло – я цілком знемоцнів.

Ваш М.Г[рушевський]

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.83, 83 (зв).

№ 22 – 1927, травня 19. – Київ. – Лист К.В.Харламповича до дружини В.П.Харлампович у Казань.

19. V.1927.

Сейчас получил две книжки изданий Укр[аинской] Ак[адемии] Нау172 к – подмокшие. Не знаю, где купались – под ливень ли попали. или в реке искупались. Через час – письмо М.С. [Грушевского], что я с 1 мая меняю положение в Киеве: по поручению 1 отдела А[кадемии] Н[аук] я должен оканчивать свою диссертацию о “Малороссийском влиянии” в Москве. Вознаграждение позже. В арх[еографической] комиссии я буду работать над тем же делом по нагрузке [...]⁵⁹. Хотят прислать мне для рецензии рукописную работу Савича⁶⁰ (по-видимому, об униатских школах), принятую для напечатания в академ[ических] изданиях. Немецкий язык, значит, пока по боку.

Целую, не унывай.

[без підпису]

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.20.

№ 23 – 1927, жовтня 20. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в м. Тургай Актюбинської губернії.

Дорогий Кость Василевич (так тут тепер говорять і пишуть!) Рецензії на білорус[ькі] книги дістав, хочу в VI кн[изі] дещо дати. Рец[ензія] на Grodecki etc⁶¹ пішла в кн[изі]. V. Буду чекати на

рецензію Archeion кн. I⁶² [...] ⁶³ дам обидві разом мабуть в 1928 [№]1.

Коли б уже скорше Вас побачити! Рецензію Вашу на Савича заслухано, Єфремов⁶⁴ при тім сказав, що Вам уже написав, рукопис одержав. Сказав Вам післати новий археоло[гічний] збірник білоруський – напишіть рецензію.

Коли приїдете, треба буде заснувати для Вас “Комісію укр[аїнсько] –білоруських зв’язків”, або щось в тім роді, се дуже підійде Вам. Рецензії пишуть чоткіш, розбірніш, а то дечого не вчитують.

Перешліть щирий привіт Вашій дружині і дітям.

Ваш М.Г[рушевський] // 20. X.1927

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.76

№ 24 – 1927, грудня 14. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до К.В.Харламовича в м. Тургай Актюбинської губернії.

Дорогий Костантин Василевич!

Вибайте, що не писав Вам досі, але колись довідаєтесь, що я переживав і переживаю, і не будете дивуватись.

Передучора приїхав мій співроб[ітник] з Москви, що ходив у ваших справах. Поки що в Кремлі його запевнили, що ви обов’язково підійдете під амністію. Вчора дістав перший лист від приятеля, що поїхав туди з кінцем жовтня; він пише, що вже зайнявся Вашою справою на випадок, коли б чому-небудь, через недогляд, Ви не попали автоматично в списки амністованих. Тепер я чекатиму нетерпеливо вісти від Вас. Розоріться на телеграму: чи маєте вже повідомленне, що Вам вільно їхати до Києва, чи ні – в останнім разі я зараз напишу до Москви, щоб клопотались.

Вам щір[о] відданий М.Г[рушевський]

14. XI 1927.

Притис рукою К.В.Харламовича: “Разрешения выехать пока нет. Пришлите денег”.

Ф. Р-5847. – Оп.1. – Спр 56. – Арк. 22.

*№ 25 – 1927, грудня 27. – Київ. – Службова записка секретаря
Іст.-Філ. відділу ВУАН М.Левченка⁶⁵ до К.В.Харламовича в м.
Тургай.*

Завідувач видавництва
Української Академії Наук.
27. XII.1927 р.
Службова записка

Високоповажний Кость Васильовичу!

З великою втіхою перечитав я Вашу листівку, і якось любо пригадалось мені колишнє наше листування і наші зв'язки, що їх раптом перервали життєві обставини може, й не без участі “добрих людей”. Думаю, мені не треба Вас і запевнювати, що моя висока пошана і прихильність до Вас увесь цей довгий час залишалися однаковими. Коли-б мої послуги були потрібні Вам і тепер, хоч в якійсь мірі, я завсігди готовий виконати всяке Ваше бажання.

Все, пропущене в Вашій біографії, я вміщу в найближчому покажчикові за 1927 р. (покажчик за 1926 р. уже надруковано). А коли б у Вас виникли ще якісь потреби в справі друку Ваших праць, дуже прохаю мені написати, і, будьте певні, Академія Наук уживе всіх заходів, щоб їх задовольнити.

Тепер дозвольте мені покинути розмову про мою незначну особу і виконати доручення, яке мені дали Голова Історично-Філологічного Відділу УАН (Неодмінний Секретар) акад. А.Є.Кримський та Секретар Іст. Філ. Відділу – акад. С.О.Єфремов (Голова Управи). У нас панує переконання, що вже незабаром Вам буде дано повну амністію із дозволом покинути Тургай і їхати куди завгодно. Академія Наук, вибираючи Вас 1919 року, уже й тоді прохала Вас приїхати до Києва. І тепер вона дуже бажала б, щоб Ви, здобувши волю, переїхали не куди, як таки до нас, у Київ. Акад. А.Є.Кримський і С.О.Єфремов виклопотали у влади додаткову посаду штатного академіка Історично-Філологічного Відділу (оплата 180 крб. місячно) (Примітка: – Але в Комісаріатах іде розмова, щоб підвищити місячну платню академікам аж до 300 крб.). Претендентів на цю посаду, звичайно, знайдеться не один;

але, коли б Академія мала Вашу заяву, що Ви їдете до Києва, то Іст.-Філ. Відділ і Президія негайно могли б закріпити штатну ординатуру не за ким, як за Вами. Найбільше прав на ординатуру маєте тільки Ви і своїми науковими заслугами, і давністю вибора на академіка.

Але коли б Ви забарилися із своєю заявою про переїзд до Києва, то єсть велика небезпека, що згадану ординатуру довелось б нам передати на Відділ Природничий або Соціально-Економічний, і це була б для Іст.-Філ. Відділу явна втрата і шкода. Так от же, будь ласка, поспішіть дати офіційне повідомлення про свою згоду переїхати до Києва. Дуже добре було б, щоб Ви про це повідомили телеграфом.

З свого боку я дозволяю собі дати Вам гарячу пораду переїхати до нас. Здоров'я Ваше в Тургаї, напевно, розхиталося, і м'який київський клімат буде для Вас справжнім порятунком. Та безперечно Ви себе і морально почуватимете тут краще серед прихильної до Вас обстановки, ніж у Казані, що так несправедливо поставилася до Вас. Академики А.Є.Кримський, С.О.Єфремов, В.М.Перетц, Д.І.Багалій, А.М.Лобода, Ф.І.Мищенко, О.П.Новицький⁶⁶ – всі засилають до Вас свої гарячі побажання і доручають мені паки і паки підкреслити своє прихильне відношення до Вас.

Коли б акад. А.Є.Кримський не слабував тяжко на очі (одне око він уже втратив через катаракту, а друге – під загрозою), він би і власноручно про це до Вас написав. На жаль, його недуга приневолює його не писати листів власною рукою, а диктувати їх, або, як у даному разі, доручати їх писання науковому секретареві своєї катедри, себ-то мені.

Щиро відданий Вам М.Левченко.

P.S. На знак високої до Вас пошани дозволяю собі надіслати Вам свою останню книжечку.

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 46, 46 (зв).

*№ 26 – 1928, червня 10. – Київ. – Записка М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в Ніжин.*

Чому ж, дорогий, все даєте не по-українськи? Про публікації ІНО і Наук[ових] тов[ариств] пишть, хоч би в них і не було суто історичного матеріалу. “Україна” не суто історичний журнал. (Тому треба говорити і про статті іншого змісту! І означайте число сторін[ок] в книжках!). Про висилку грошей Вам треба нагадувати на адресу Григ[орія] Антоновича Іванця, Академія. Але тим часом ми вишлемо.

Ваш М.Г[рушевський] 10. VI.1928

До побачення!

В липні я буватиму з вечера четвера до 5 год[ини] п'ятниці – крім свят.

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.60, 60 (зв).

*№ 27 – 1928, липня 16. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до К.В.
Харламповича в Ніжин.*

26. VII.1928.

Дорогий Кость Василевич!

Витаємо Віру Петровну з приїздом, бажаємо їй якнайскоріше прийти до здоров'я і відпочити по всім перенесенім. Привіт також і Вашій доньці. Ми тепер теж усі в зборі – в Китаїві. Всі Вас витаємо!

Про ніжинських греків – благопотребно. Крипякевич⁶⁷ писав, що готує студію про греків в укр[аїнській] службі – тема багата. Греки відиграли визначну ролю в Гетьманщині, і з сього треба трактувати в Вашу “Історію Ніжинської колонії”⁶⁸ – і побут київського подвор'я (Св. Катерини). Що до Ваших занять взагалі – коли дебатовались інші справи в Відділі, Крим[ський] сказав: К.В. [Харлампович] буде працювати далі у Вас, а рахуватися при Педагогічній Ком[сії]. Тому не дуже зважайте на те, що Вам доручає Пед-ком[ісія] і працюйте над тим, до чого Вас тягне. Як Ви знаєте, була ухвалена Комісія іст[орії] Освіти, в [...] ⁶⁹ істор[ичних]

установ,⁷⁰ і Вас намічали керівником, а тільки тимчасом рішили зарахувати Вас до Пед[агогічної] Ком[ісії].

При нагоді напишіть, як угрупувати Ваші звідомлення про видання інститутів, як їх поділити – на 2 або 3 книги.

Від усіх щирі привіти.

[Без підпису].

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.59.

*№ 28 – 1928, серпня 20. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Ніжин.*

20. VIII.1928.

Дорогий Кость Василевич!

Дістав В[ашого] листа і рец[ензію] на Ленінгр[адський] Наук[овий] Зб[ірник]. Прошу Вас взяти участь в організації рецензійного відділу “Укр[аїни]” взагалі, разом з Дм[итром] Ів[ановичем]⁷¹, Мик[олою] Неон[овичем]⁷², Олекс[ою] Ів[ановичем]⁷³, Анат[олієм] Григ[оровичем]⁷⁴, Конст[антином] Теодосієвичем⁷⁵, а може й іншими, як проф[есор] Рихлик, Турцевич⁷⁶ і ін[ші].

В жовтні може зберемо тут конференцію в сій справі, але тим часом прошу приступити до діла, а саме – разом з тими, що я називав, – зложити приблизний список статей, книг і журналів, котрі Ви би уважали за потрібне, щоб їх зрецензовано в “Україні” – укр[аїнські], рос[ійські], поль[ські] й інші, починаючи як [...] ⁷⁷ від 1925 р. (розуміючи головню історію, іст[орію] літ[ератури], етногр[афію], мистецтво, мову, археол[огію], право, краєзнавство), але часом беручи і раніші – та означити, що з того взялися б рецензувати ніжинські наукові сили. Чим скоріше Ви се зробите, тим краще, пришлють нові, тут доповнимо і повернемо (одмічайте, які книги etc. єсть на місці). Посилаю на Вашу адресу 60 карб. для Вас – аванс з “України”, а 60 для Дм[итра] Ів[ановича]⁷⁸ – аванс академ[іка], щоб прислав квіт за сим взірцем. Коли запряжеться в реценз[ування] і ін[шу] роботу, будемо старатись йому посилати щомісячно. Видання Арх[еографічної] Ком[ісії], які єсть, можете одержати задурно як член, напишіть заяву і що саме хочете.

В Наук[овому] зб[ірнику] за р. 1929 будемо держати для Вас 3 арк[уші], але доки? Не далі квітня 1929.

Сердечно вітаємо Віру Петровну і бажаємо скорого видужання. Кат[ерина] М[ихайлівна]⁷⁹ поправила значно, але вимагає великої обережності, так само і М[арія] Сильв[естровна]⁸⁰. Вони щиро витають Вас.

Ваш М.Г[рушевський]

Огієнка т.2 велів я Вам післати.⁸¹

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 55, 55 (зв).

***№ 29. – [1928, серпень, вересень?] – Київ. – Лист
М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в м. Ніжин.***

Дорогий Кость Василевич!

Дістав В[ашого] листа, дякую за щирю охоту попрацювати Вам і всім, хто до того береться. Але може Ви не завважили того, що я просив зробити – списати, що ніжин[ські] співробітники вважають вартим обговорення. Найкраще почати від опису журналів, які отримуються в Ніжині, нових книг, які отримані там; в другу чергу – чого нема, але варто б по гадці їх обговорити. І тоді означити, що з того могли б обговорити ніжинці (нехай би на карточках написали заголовки журналів, книг і статей, котрі признають вартими обговорення, і потім сі карточки зложити разом).

Важно зложити невеликий, але охочий гурток людей, готових прийняти на себе обговорення кожного видання, що потрібно обговорити відповідно загальному планові. Такий гурток зложився у Львові, як я організував “Записки”⁸² в 1890-х рр., і їх бібліогр[афічний] відділ був найкращим, що було коли-небудь на Україні. Я сподіваюсь, що в Києві сеї осени таких буде кілька, але багато покладаюсь на ніжинців (також на одеситів). Коли буде хоч 2-3 чоловіки, котрим можна буде доручити все, що буде потрібно, се буде велика поміч. Сам я вже не можу брати на себе того, що проробив в 1890-х рр. Але сподіваюсь, що гурток мене замінить.

14. Х хочемо зібрати робочу нараду співроб[ітників] “України” й істор[ичної] секції (в програмі – організація

бібліографії, досліду старої України й укр[аїнсько]-молдав[ських] відносин в історії, фольклорі etc⁸³. Секція заплатить дорогу. Сподіваюсь, що приїде і кілька ніжинців. Там обговоримо детальніш.

Щирий привіт від усіх нас Вашій дружині і Вам.

Ваш М.Г[рушевський]

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 58, 58 (зв).

**№ 30 – [1928] – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламовича в Ніжин.**

Дорогий Кость Василевич!

Прикро мені, що Ви нервуєтесь, не дістаючи відповіді, але я Вам уже писав, що абсолютно не мало зиску листуватись. Та що більше писати, то більше непорозуміння, як показує те, що Ви пишете з приводу того, про що я писав Ол. Івановичу⁸⁴.

Різні питання, котрі Ви ставите, будуть розв'язані на бібл[іографічній] нараді. Тепер важкий такий час, що ніхто нічого не знає, і я в тім числі. Перспективи виясняться тільки в листопаді-грудні.

Поки що прошу:

- 1) Рец[ензію] на юбіл[ейний] збірник Полівки (викл.)
- 2) Про 20-ий річник “Narodop. vestn [...]”⁸⁵ з коротким оглядом його за весь час, але все се не більше, як на 4 стор. друку.
- 3) “Красний архів” за весь час існування, не більше як на 2 1/2 стор. друку.
- 4) “Життя і революція” – 3 стор. maximum
- 5) “Червоний шлях” – 4 стор., теж
- 6) “Печать і революція” – 2 стор.
- 7) Записки Тов[ариства ім.] Шевченка” почати від 144, що вийшло, [...]”⁸⁶ разом (можуть спільно Абр[амович] і Петров[ський]).

Але огляди сі не повинні бути простим реєстром статей (кожну й не можна докладно перерахувати), а дійсно огляди, характеристики.

Зроблений Д[митром] І[вановиче]м огляд “Slavia”⁸⁷ має дві хиби:

а) він занадто довгий; б) обмежується перерахуванням без оцінки. Коли пишеться ширше, а не переказується зміст в 2-х словах, то мусить бути характеристика, оцінка.

Тип щорічних оглядів журналів буде вироблений нарадою.

Одночасно прошу Ів. Ів.⁸⁸ вислати Вам 60 карб. на рах[унок] “Укр[аїни] і 10 на проїзд до Київа, – підгоніть Ваш приїзд до лікаря так, щоб бути на ній. Точно день Вам напишеться (середина жовтня).

Я все сподівався, що Ви переїхавши до Київа, візьмете бібл[іографічний] відділ на себе. Тепер прийдеться доручити комусь. Я не маю змоги.

Привіт Вірі Петровні!

Дуже прикре, що Ви пишете про своє життє!

Ваш М.Грушевський.

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.55.

***№ 31 – [1928] – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Ніжин.***

Дорогий Кость Василевич!

На часованню пишу кілька слів в доповнення до сказаного К.Ф.⁸⁹ 50 карб. післано Вам авансом з ред[акції] “України”, під гонорар.

Коли не примушу Академію до висилки Вам грошей (по 70 карб місячно, від січня, – се формально нібито в моє розпорядження – для Вас фактично) то вишлемо ще аванс під гонорар.

На Ніжин[ський] “Сборник” пишеть – почавши від першого українізованого тому. Я буду просити взагалі на українські наукові видання: ІНО і наукових товариств.

І-а величина Київа в інтернистиці – акад. Яновський, потім – проф. Стражеско і проф. Свенсен⁹⁰. У Стражеско позачергова авдієнція 10 карб. Цілую Вас, до скорого побачення!

Ваш Грушевський.
Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 50-50 (зв).

**№ 32. – 1928, вересня 19. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до
К.В.Харламповича в м. Ніжин.**

Дорогий Кость Василевич!

Сьогодні переглянув у коректі “Укр[аїну”, том] IV. 4 Ваші рец[ензії] (ІНО Ніжин (2), Житом[ір] і Миколаїв), дещо дописав, чого може Ви не знали або не завважили. Позвольте завважити:

1)при титулах книг обов’язково додавати число сторін[ок].

2)коли якусь статтю “Збірника” хочете обговорити трохи ширше, виділяйте її під осібну рецензію, в рамках же загального обговорення не давати більше 10 рядків!

3)не треба такого підходу, що читачам “України” цікава перед усім історія України. “Укр[аїна]” – орган українознавства, всіх галузей, і не цурається також і аналогій загальних і тем ⁹¹ з неукраїн[ського] обсягу. Тому я й просив Вас, оглядаючи видання ІНО і наук[ових] товариств хоч би згадувати статті на інші, не тільки історичні теми.

Тепер от ще: рецензії можуть бути написані на:

1)Праці істор[ичної] Секції Академії, себто “Записки іст[орико]-філ[ологічного] відділу, т.6, 11 і 17 разом.

2)на “Збірник” Істор[ично]-Географ[ічної] ком[ісії], т.1 і 2.

3)Праці Комісії до вивчення зах[ідно]-рус[ького] права, всі томи.

4)“Записки”соціал[ьно]-екон[омічного] відділу Акад[емії] – теж.

Можете розділити між Ніжин[ськими] співробітниками.

Студію про гайдамаків пришліть, постараюсь надрукувати як скорше.⁹² Завтра буду в місті, постараюсь нагадати Іванцеві про Вашу платню, може се pomoже. Сподіваюсь, що редакція ухвалить в додаток до гонорару щось за Ваші труди коло організ[ації] бібліогр[афічного] відділу, і коло 1-го постараюсь щось вислати.

Нараду бібліогр[афічну] визначено на 12/Х, о год. 12, постарайтесь підігнати Ваш черговий приїзд до лікаря, щоб бути на ній.

Як здоров'є Віри Петровни? Привіти наші їй і Вам.

Ваш М. Г[рушевський]

19. IX.1928.

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 53,53 (зв).

№ 33. – 1928, жовтня 1. – Китаєво. – Лист М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в м. Ніжин.

Дорогий Кость Василевич!

Я Вам визначив вірно час бібліогр[афічної] наради: в п'ятницю 12. Х о год[ині] 12. Нарада буде в невеликім числі присутніх – ширшу зроблю зимою. Крім Вас запрошуємо ще тільки Петровського. З різних причин не вважаємо можливим робити тепер ширшої конференції.

Ми ще в Китаїві, хоч уже холодіє й ідуть дощі, але в місті мешкати нам так тісно і недоцільно, що я по можливості хочу дотягти до 20. Х.

Щирий привіт від усіх нас Вірі Петровні.

Ваш М.Грушевський.

1. X.1928.

Прошу передати М.Н.П[етровсько]му, що разом з отсим посилаю офіційного листа ректорові, щоб дав йому відпустку.

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.57.

№ 34. – 1928, грудня 17. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в м. Ніжин.

Дорогий Кость Василевич!

Давненько я не писав Вам: був нездоров і привалений всякою роботою, а ще більше – біжучою “вермішелью”, що не дає і вгору глянути! Спасибі Вам за фотографію! Як живете? Як здоровле Віри Петровни?

На 26 хочем зробити засідання з іногородніми і ради б були бачити Вас, коли б можна було Вам приїхати. Статтю Д.І.Абрамовича одержав. При okazji передайте йому сю записочку. Щирі привіти наші Вірі Петровні.

Ваш М.Грушевський.
17. XII.1928.

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 51.

№ 35. – 1929, лютого 21. – Київ. – Лист М.С.Грушевського до К.В.Харламповича в м. Ніжин.

21. II.1929.

Дорогий Кость Василевич!

Повертаю Вам листа Дурдуковського⁹³; він не зовсім відповідає реальній ситуації. Не знаю, чи Д[урдуковський] не в курсі, чи він свідомо представляє се песимістично. На мій погляд, Ви маєте не менше 80 шансів на посаду, коли Педаг[огічна] Ком[ісія] не має взагалі якогось іншого кандидата. Але справа тягнеться, і Д[урдуковський] її не може прискіпити. Але при охоті Пед[агогічна] Ком[ісія] могла б підтримувати Вас з операційних.⁹⁴ Правда, що вони не великі!

Але се між нами. Коли щось буде конкретне, сповіщу.

Про “Чорних Клобуків”=“Кара-Калпаків”= ”Каратулів” я писав в II т[омі] “Історії Укр[аїни-Руси]”, 2 вид[ання], с. 548-550. Книгу сю їх установа може виписати з Книгарні Шевч[енка]. Я, як знаєте, не маю тут. Степняками займається тепер Пархоменко Волод[имир] Олександр[ович] – Дніпропетровськ, ІНО⁹⁵.

Треба б Вам приїхати – особливо як нові штати будуть затверджені.

Ваш М.Грушевський.

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 54.

№ 36. – 1929, квітня 12. – Ніжин. – Автобіографія К.В.Харламповича (чернетка).

До неодмінного Секретаря У.А.Н.

Маючи бажання взяти участь в конкурсі на вакантну посаду наукового співробітника Педагогічної Комісії, прохаю Вас дати хід цій моїй заяві, до якої подаю потрібні відомості про себе.

Уроженець с. Рогач Берестейського повіту Городенської губернії. Я народився в сім'ї священника 18/VIII р. 1870; учився в духовних школах. Вищу освіту одержав в С.-Петербурзькій дух[овній] Академії, яку скінчив р. 1894. Потім був за навчителя латинської мови й "громадянської" історії в Казанській семінарії (до 1909 р.) і одночасно, з 1900 р. за приват-доцента церковної історії в Казанському університеті. Р. 1909 одержав посаду вик[онуючого] обов[язки] екстраорд[инарного] професора, а р. 1914 – ординарного. Займав цю катедру до початку р. 1922, коли її скасовано в зв'язку [з] ліквідацією історико-філологічного факультету. Р. 1921-22 викладав математику в Казанській військовій школі, а 1921-1924 рр. латинську мову в фармацевтичному технікумі. РР. 1925-1927 був за рахівника в Тургайському повітовому виконкомі. [З] 31/V.1928 в І[сторико]-ф[ілологічному] відділі ВУАН на посаді постійного керівничого секції Науково-Педагогічної Комісії УАН. [Посвідчення 2/V.1928 №4002].

В грудні 1916 р. обрано за члена-кореспондента Рос[ійської] Акад[емії] Наук, 1919 – за дійсного академіка УАН. Обрано в члени (дійсні, почесні або кореспонденти) різних наукових товариств: Общества Арх[еологии], ист[ории] и др[евностей] (1913), Общества люб[ителей] др[евней] письм[енности] (1914), Рос[ийской] уч[еной] архивной ком[иссии] (1914), Моск[овского] архивного инст[итута] (1918), Моск[овского] Арх[еологического] Общ[ества] (1920), Общ[ества] изуч[ения] местного края Чув[ашской] Авт[ономной] обл[асти] (1922), Центр[ального] бюро краеведения (1923).⁹⁶

По-українському читаю й пишу. Знаю мови класичні, французьку, німецьку, польську, білоруську, російську.

Спис педагогічних праць, зокрема з історії освіти, переважно української, прикладаю. Примірників їх не маю. Важні інші роботи, дві дисертації, розійшлися. Але, вважаю, що в Укр[аїнській]

Ак[адемії] Наук їх знайти можна. Останні мої історичні роботи, не менш ста, для вирішення питання про мою значність, мабуть, для даної посади не мають значіння, тому й не перелічую їх. Можу додати, що за порозумінням з Науково-Педагогічною Комісією, якій надіслав програму моїх занять з історії укр[аїнської] освіти за XVII-XVIII ст., я вже почав збирати матеріали на цю тему, а також про Грещьку школу в Ніжині в XVII-XVIII ст.

[без підпису]

12. /IV.1929.

Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 112-113.

П Р И М І Т К И:

- ¹ Філія Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі НФ ДАЧО), Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 112.
- ² Власовський І. Нарис Історії Української Православної Церкви. – К., 1998. – Т. III. – С. 306.
- ³ Там само. – С. 305.
- ⁴ НФ ДАЧО, Ф. Р-6214. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 112.
- ⁵ Харлампович К. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века. – Казань, 1908.; Власовський І. Вказ. праця. – Т. III. – С. 305-306; Дорошенко Д. Нарис української історіографії. – К., 1996. – С. 160.
- ⁶ Власовський І. Вказ. праця. – С. 306; Харлампович К. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. 1; Дорошенко Д. Вказ. праця. – С. 207-208.
- ⁷ Харлампович К. Малороссийское влияние ... – СС. V – XV, 5, 161.
- ⁸ НФ ДАЧО. – Там само. – Спр. 3. – Арк. 11, 11 (зв).
- ⁹ Чернухін Є. Кость Харлампович та його нариси з історії ніжинських греків // Записки іст. – філологічного товариства ім. О. Білецького. – К., 1999 – кн. III. – с. 160; НФ ДАЧО. – Там само. – Спр. 1. – Арк. 112-113; Спр. 3. – Арк. 1-5.
- ¹⁰ Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук. Нарис історії. – К., 1993. – с. 32, 401; НФ ДАЧО. – Там само. – Спр. 1. – Арк. 112-113; Історія Академії Наук України. 1918-1923. Документи і матеріали. – К., 1993. – С. 245-246.
- ¹¹ НФ ДАЧО. – Там само. – Спр. 3. – Арк. 11, 11 (зв); Спр. 1, АРК. 112, 113.
- ¹² НФ ДАЧО. – Там само. – Спр. 1. – Арк. 141 (зв).
- ¹³ НФ ДАЧО. – Там само. – Спр. 1. – Арк. 115, 116 (зв).
- ¹⁴ НФ ДАЧО. – Там само. – Спр. 1. – Арк. 150, 151 (зв); 113, 115, 116 (зв).

15. Верстюк В., Пиріг Р. Михайло Сергійович Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. – К., 1996. – СС. 72-74; Дивись також док. № 4 нашої публікації.
16. НФ ДАЧО. –Ф. Р – 6214, – Оп. 1 – Спр. 1. – Арк.22.
17. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – К., 1996. – СС. 190 (док. №40), 195-196 (док. №№43,44).
18. Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. – С. 53; Пристайко В., Шаповал Ю. Вказ. праця. – СС. 66, 69-70; Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. –К., 1997. – с. 488.
19. Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. – с. 53, 119-120, 403.
20. Єфремов С. Щоденники, 1923-1929. –К., 1997. – с. 638.
21. Лист К.В.Харламповича до М.М.Бережкова у Ніжин від 5.1.1932р. – Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі ІР НБУВ) – Ф.ІІІ – од. зб. 55994 – арк.1.
22. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжені XVII-XVIII ст. //Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1929. – Кн. 24; Чернухін Є. Кость Харлампович та його нариси з історії ніжинських греків // Записки іст. – філологічного товариства ім. О. Білецького. –К., 1999 – кн. ІІІ.– с. 161;
23. Харлампович К. До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжені (XVII-XVIII ст.). Нарис V. Ніженські греки й торгівля //Записки історико-філологічного товариства ім. О.Білецького. – К., 1999. – кн. ІІІ – с.87- 174.
24. НФ ДАЧО. – Там само. – Спр. 1, Арк.41; Верба І. Кость Штеппа //Український історичний журнал. – 1999. – №3. – СС. 104-105.
25. Листи К.В.Харламповича до М.М.Бережкова у Ніжин від 5.10.1931, 5.01. та 18.02.1932 рр. // ІР НБУВ – Ф. ІІІ. – од. зб. 5592, 5593, 5594, 5596; Камишан О.М. – вчений-секретар І відділу ВУАН. Засланий 1934 року.
26. Труды института славяноведения АН СССР – Ленинград, 1932. – Т. 1. – СС. 425-426.
27. Віра Петровна Харлампович – дружина історика.
28. Йдеться про пожежу будинку М.С.Грушевського під час обстрілу Києва червоногвардійськими військами Муравйова у лютому 1918 р.
29. Добрі (доброзичливі) – лат.
30. Особа невідома.
31. Жукович П.М. (1857-1919) – російський історик, дослідник релігійного життя в Україні, професор Санкт-Петербурзької Духовної Академії.
32. Йдеться про П.М.Жуковича.
33. І так далі – лат.
34. Йдеться про арешт 1924 р. академіка М.Василенка у справі “Центру дій”. За сприянням М.С.Грушевського М.Василенка не тільки звільнили, але й поновили на роботі в УАН.
35. К.Харлампович писав для “України” рецензії на праці істориків – білоруського А.Савича та польського А.Ванчури.
36. Йдеться про знайомство М.Грушевського з К. Харламповичем у Казані 1915 р.

- ³⁷ Так в оригіналі.
- ³⁸ 1916 р. польський історик А.Ванчура перебував на засланні у Казані, де зустрівся з К.Харламповичем і отримав від нього згадуваний рукопис.
- ³⁹ Тут М.С.Грушевський пояснює К.В.Харламповичу незрозумілу тому українську термінологію.
- ⁴⁰ Щітківський І.І. – співробітник М.Грушевського по ВУАН, секретар Комісії дослідження Києва. “Вичищений” з Академії 1930 р.
- ⁴¹ Перетц В.М. (1870-1935) – історик укр. літератури, академік Петербурзької Академії Наук, академік ВУАН з 1919 р. Засланий 1934 р. Помер на засланні.
- ⁴² Засіб – лат.
- ⁴³ Петров Ф.М. (1876-1973) – радянський партійний функціонер, у 1923-1927 рр. голова Головнауки СРСР.
- ⁴⁴ Кримський А.Ю. (1871-1942) – укр. філолог, сходознавець, історик, письменник, академік та неодмінний секретар ВУАН. Заарештований і розстріляний.
- ⁴⁵ Студинський К.Й. (1868-1941) – укр. філолог, проф. Львівського університету, дійсний член ВУАН з 1928 р. Виключений 1934р. Депортований 1941 р. Тут – йдеться про працю К.Студинського “Олександр Духнович і Галичина” (Львів, 1924).
- ⁴⁶ Біляшевський М.Ф. (1867-1926) – дійсний член ВУАН, археолог, мистецтвознавець, етнограф.
- ⁴⁷ Яцимирський А.І. – російський історик, автор праць з історії Православної церкви.
- ⁴⁸ Підкреслено М.Грушевським.
- ⁴⁹ Риков О.І (1881-1938) – радянський партійний функціонер, у 1924 – 1930рр. голова Раднаркому СРСР. Репресований.
- ⁵⁰ Не при хворобі.
- ⁵¹ Див. примітку № 43.
- ⁵² Підкреслено М.Грушевським.
- ⁵³ Йдеться про дружину історика П.М.Жуковича. М.С.Грушевський просив К.В.Харламповича придбати для нього книгу цього автора “Сеймовая борьба православного западно-русского духовенства с церковной унией” (СПб, ТТ. I-VI, 1901-1912). Див. також примітку № 31.
- ⁵⁴ Див. примітку № 5.
- ⁵⁵ Луначарський А.В. (1875-1933) – радянський партійний функціонер, з 1917 по 1929 рр. – Нарком Освіти СРСР.
- ⁵⁶ Див. примітку № 45. Свенцицький І.С. (1876-1957) – історик, музеєзнавець, співробітник ВУАН у Львові, приятель М.Грушевського.
- ⁵⁷ Див. примітку № 40.
- ⁵⁸ Див. примітку № 41.
- ⁵⁹ Слово нерозбірливе.
- ⁶⁰ Див. примітку № 35.
- ⁶¹ К.Харлампович писав рецензію на праці польських істориків Р.Гродецького, С. Загоровського та ін. (Див. “Україна”, 1925, кн. 5).

62. “Archeion” – наукове видання Центральної управи над архівами Польщі. К.Харлампович готував рецензії на окремі томи цього видання.
63. Нерозбірливо
64. Єфремов С.О. (1876-1939) – український історик, літературознавець, Голова Управи ВУАН, Секретар I-го Відділу (1919-1928 рр.). Давній опонент М.С.Грушевського. Засуджений у справі “СВУ”, помер у в’язниці.
65. Левченко М.З. (1900-1934) – етнограф, фольклорист, літературознавець. Директор видавництва УАН. Учень, особистий секретар і прийомний син А.Ю.Кримського. Засуджений у справі “СВУ”, психічно захворів та наклав на себе руки.
66. Кримський А.Ю. – див. примітку № 44. Перетц В.М. – див. примітку № 41. Багалій Д.І. (1857-1932) – укр. історик, академік, один з засновників ВУАН. З 1929 р. – голова іст. – філ. Відділу ВУАН; Лобода А.М. (1871-1931) – етнограф, фольклорист, дійсний член ВУАН з 1922 р.; Міщенко Ф.І. (1874-1929?) – історик, візантолог, професор церковного права Київської Духовної Академії. Дійсний член ВУАН. Виключений з Академії 1928 р.; Новицький О.П. (1862-1934) – історик, мистецтвознавець, академік ВУАН, у 1928-1929 рр. секретар іст. – філ. відділу.
67. Крипякевич І.П. (1886-1967) – історик, учень М.Грушевського, Голова Львівської філії інституту історії України. З 1958 р. – академік АН СРСР.
68. Йдеться про працю К.Харламповича “Нариси історії грецької колонії в Ніжені XVII-XVIII ст. ” (Записки іст. – філ. відділу ВУАН, К., 1929, Кн. 24).
69. Нерозбірливо.
70. Історичні установи – структурний підрозділ I Відділу ВУАН, створений за ініціативою М.С.Грушевського для вивчення історії України.
71. Абрамович Д.І. (1873-?) – петроградський вчений, літературознавець, історик давньої укр. літератури. Репресований у 1920-х рр. Після визволення – професор Ніжинського ІНО, співробітник Історичних Установ УАН.
72. Петровський М.Н. (1894-1951) – історик, проф. Ніжинського ІНО, наук. співробітник катедри історії України та Комісії Лівобережної України I Відділу ВУАН. Звільнений 1934 року за націоналізм.
73. Покровський О.І. (помер 1929 р.) – історик, фахівець з античної історії та культури. З 1922 р. – проф. Ніжинського ІНО, дійсний член Київської філії Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців УАН.
74. Єршов А.Г. (1897 –?) – історик, професор Ніжинського ІНО. Згодом – співробітник Харківського інституту історії української культури. Наук. співробітник комісії Лівобережної України I Відділу ВУАН. Репресований у 1930-х рр. Загинув у таборах.
75. Штепа (Штеппа) К.Ф. (1895-1958) – випускник Ніжинського іст. – філ. інституту, з 1924 р. – проф. стародавньої історії Ніжинського ІНО, співробітник Культурно-історичної комісії УАН. Таємний агент ГПУ. Арештований 1938 р., згодом звільнений. З 1943 р. на еміграції.
76. Рихлик Є.А. (1888-1938) – укр. філолог, проф. укр. мови та літератури Ніжинського ІНО (з 1926 р.). Член етнографічної комісії заходознавства ВУАН. Репресований 1931 р., загинув у таборі; Турцевич І.Г. (1856-1938) –

- історик, проф. стародавньої історії Ніжинського іст. – філ. інституту (з 1892 р.). У 1921-1926 рр. професор Ніжинського ІНО.
77. Нерозбірливо.
 78. Йдеться про Д.І.Абрамовича.
 79. Грушевська Катерина Михайлівна – донька М.С.Грушевського.
 80. Грушевська Марія Сильвестрівна – дружина М.С.Грушевського.
 81. Йдеться про книгу проф. І.Огієнка “Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність” (Ч. II, Варшава, 1928), яку рецензував К.Харлампович.
 82. Йдеться про “Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка”.
 83. І так далі – лат.
 84. Йдеться про О.І.Покровського. Ймовірно, М.Грушевський пише К.Харламповичу про його листування з керівництвом Академії у зв’язку з виключенням зі складу академіків.
 85. Нерозбірливо.
 86. Нерозбірливо.
 87. Йдеться про написану Д.І.Абрамовичем рецензію на часопис української філології “Slavia”, що видавався у Празі.
 88. Йдеться про І.І.Щітківського.
 89. Йдеться про К.Ф.Штепу.
 90. Яновський Т.Г., Стражеско Н.Д., проф. Свенсен – відомі київські лікарі-терапевти; інтерністика – галузь медицини, що займається внутрішніми хворобами.
 91. Підкреслено М.Грушевським.
 92. Йдеться про статтю К. Харламповича “Як судили гайдамаків в Ніжині 1751р.” (Україна, 1929, кн. 33, с. 38-46).
 93. Дурдуковський А.Ф. (1874-1937) – вчений, педагог, співробітник ВУАН. Заарештований 1929 р., засланий. Вдруге заарештований і розстріляний 1937 р.
 94. Операційні кошти – оперативний грошовий фонд Комісії.
 95. Пархоменко В.О. – історик, професор Дніпропетровського ІНО, співробітник історичних установ ВУАН. Репресований 1929 р. і засланий.
 96. Так в оригіналі.

ХРИСТОС ЛАСКАРИДИС

м. Яніна

**НОВІ МАТЕРІАЛИ ПРО ВНУТРІШНЄ ЖИТТЯ
НІЖИНСЬКОГО ГРЕЦЬКОГО БРАТСТВА**

Поява греків у Північному Причорномор'ї і їхнє постійне проживання там починаючи з 7 століття до н.е, сприяло тому, що ця місцевість стала не тільки колыскою демократичних інститутів суспільства, але і центром найбільш важливих суспільно-культурних перетворень, одним із яких виявилось прийняття і поширення Християнства.

У наступні епохи просвітительська діяльність і культура вихідців з Візантії і їхній вплив на формування державності Київської Русі значно поглиблюється. Таке положення зберігалось і після 1453 року, коли вплив греків став одним з вирішальних факторів економічного і культурного розвитку України.

Це сприяло тому, що з середини 17-го століття Ніжин стає центром торгових шляхів між Грецією, країнами Європи й Азії. Таке становище закріпилось в 1657 році, коли грекам були надані такі привілеї і податкові пільги, якими не користувалися ніякі інші групи населення.

В останні роки відзначається підвищений інтерес з боку дослідників до історії Ніжинського Грецького Братства, і це не випадково. Разом з тим, незважаючи на публікацію деяких даних про уклад ніжинських греків і наявність збережених багатих архівних матеріалів, повна історія цієї колонії ще не опублікована.

Загальновідомо, що в період з 1744-го по 1773 роки загострились протиріччя між греками, що постійно проживали в Ніжині, й в інших місцевостях, і ця обставина призвела до розпаду братства.

У 1885 році Дмитрієвський опублікував 30 статей зі Статуту Братства, що висвітлювали в основному питання релігійного життя громади. Це сформувало думку про те, що вся

діяльність Братства зводилася в основному до відправлення релігійних обрядів. Однак це не зовсім вірно.

Як відомо, послідовники засновника Братства і будівельники храмів отця Христодула продовжували намічену ним мету і розробили єдиний Статут, що носив релігійний характер. Разом з тим, багато зі статей цього Статуту не були втілені в життя, а деякі передбачені ним посади практично не функціонували.

У зв'язку з цим у 1773 році, після 24 років бездіяльності, для подолання кризової ситуації греки прийняли ряд важливих рішень щодо розпорядку внутрішнього життя Братства і виправили Статут відповідно до “потреб нових часів”.

Слід зазначити, що причиною внутрішніх протиріч і навіть ворожнечі між гілками влади став розподіл адміністративних посад між представниками греків, що проживали в Ніжині й в інших місцевостях.

На користь цього свідчить аналіз характеру тих змін, що були відзначені в 1773 році ревізійною комісією. У її короткому висновку в числі інших причин зокрема відзначається, що: по-перше, “Братство Ромеїв Ніжина в цей період складається з обраних суддями з числа всього Братства наших шести братів Ромеїв, з яких три є проживаючими в Ніжині греками, і три з числа іногородніх”¹.

З цього видно, що, оскільки грецькі судді зосереджують у своїх руках величезну владу, найбільш важливою умовою примирення було встановлення рівноваги між проживаючими в Ніжині й іногородніми греками у питаннях судочинства. Саме тому в результаті тривалого процесу переговорів і обміну грамотами між обома конфліктуючими сторонами судова влада була порівну розділена між ними.

Відповідно до договору, грецькі судді:

1) “На підставі великих жалуваних грамот” здійснюють судочинство у ставленні до греків, а також їхньої челяді “на основі грецького закону, нашої мови і наших звичаїв;”

¹ Національна бібліотека, рукопис грецький 813, л. 44 об.; Хр. Λασκαρίδης, Το Καταστατικό της ελληνικής εμπορικής Κοινότητας στη Νίζνα της Ουκρανίας, Ιωάννινα 1997, σ. 46, 210(Κείμενο 11).

2) На підставі жалуваних грамот захищають честь, чистоту і права греків-купців;

3) Захищають будинки і нерухоме майно греків від недоброзичливих зазіхань місцевої влади.

По-друге, цим договором передбачалося також, що, виходячи з обставин, тільки грецькі судді визначають не тільки збори 12 грецьких старост чи 24 старійшин Братства, але і загальні сходки. Жодне зібрання Братства не вважалось законним, якщо в його роботі не брали участь грецькі судді.

По-третє, 6 членів грецького суду приносять присягу на святому Євангелії, а також присягу, текст якої був направлений Братству Малоросійською генеральною Канцелярією. Грецькі судді, що обиралися на два роки, повинні були з однаковою вірністю виконувати свій обов'язок, як стосовно імператора, так і Братства.

По-четверте, замість обрання дванадцяти членів Братства, як це передбачалося першим Статутом, члени Братства стали вибирати чотирьох старостів, а також головного церковного діловода-скарбника, функції якого поширювалися на сферу діяльності обох церков.

Як відомо, тривалі суперечки серед греків щодо того, яка зі сторін має право вибирати суддів, привели Братство до розколу. Подією, що збудила совість греків і почуття провини серед них, стало руйнування храму Всіх Святих.

У 1773 році греки, переконавшись, що не все споруджене і залишене їм предками після 1744 року було збережене, вирішили повернутися до колишніх норм.

Історія відновлення Всіхсвятського храму нагадує історію будівництва ланцюгового мосту в місті Артї, який щоденно будували, а ночами він руйнувався.

13 вересня 1758 року 59 купців запропонували знести храм для того, щоб навесні наступного року почати будівництво нового. Однак распрі між двома ворогуючими сторонами призвели до того, що справа була кинута на сваволю долі. Однак, як би там не було, на зборах 1 жовтня 1760 року кожен купець Братства був обкладений податком у розмірі полушки з кожного карбованця прибутку.

За результатами цих зборів 1760 року, коли було визначено, хто і скільки повинен був платити в загальний фонд, можна судити про масштаби діяльності греків у різних сферах життя російського й українського суспільства.

Одне поза всяким сумнівом: протягом усього 18-ого століття найбільш важливою подією в житті греків стало підписання 1 травня 1773 року угоди про мир і згоду між греками, що проживали в Ніжині, і іногородніми членами Братства. Ця подія символізувала єднання греків і їхній оптимістичний погляд у майбутнє.

Негативні наслідки цих протиріч були дуже чисельні, оскільки вони призвели не тільки до бездіяльності і виходу з Братства його членів, але й до невиконання основних завдань, що стояли перед Братством. Так, відповідно до першого Статуту 1696-1699 рр., ставилося завдання: крім створення “початкової школи” створити і “школу науки”, у якій повинно було здійснюватися навчання старогрецькій і новогрецькій мовам, поезії, риторичі, філософії і, за можливістю, богослов'ю. Саме з цією метою ще з 70-х років 17-ого століття греки стали збирати рукописи і рідкісні книги, створивши в такий спосіб дуже багату бібліотеку.

У числі інших умов, у Статуті “школи науки” передбачалось:

- 1) Тривалість навчання повинна була складати 8 років;
- 2) Учні повинні були бути православними греками не тільки за походженням, але і за вихованням;
- 3) Вступники повинні були мати не більше 14 років;
- 4) Братство відбирає і направляє на навчання 6 учнів з бідних родин;
- 5) Братство бере на себе усі витрати по навчанню цих учнів;
- 6) Батьки, що направляли своїх дітей для навчання в “школі науки”, повинні були платити щомісячно мінімум: 2 гроші за харчування, 6 грошів за навчання граматики, 12 грошів за навчання поезії, 24 гроша - риторичі і філософії і 50 грошів - богослов'ю².

² Рукопис грецький 813, л. 21 об. глава 44· Рукопис грецький 812, гл. 7· Хр. Λασκαρίδης, Το Καταστατικόν, ο.π. σ. 89, 191.

Ревізійна комісія, визнаючи важливість і необхідність освіти, у 1773 році не тільки не скасувала відповідний пункт Статуту, але і зобов'язала членів Братства після завершення будівництва Всіхвятської церкви виконати заповіти своїх предків, організувавши в Ніжині вищу освіту³.

Греки врешті-решт усвідомили, що відповідно до жалуваних грамот гетьманів і царів, вони рівні між собою, і тому ухвалили, що повинні спільно розв'язувати такі питання:

По-перше, надалі при зверненні до уряду чи яких-небудь державних структур з проханнями, навіть якщо справа стосується тільки проживаючих у Ніжині чи тільки іногородніх греків, до складу делегації варто включати повноважних представників від обох сторін.

По-друге, до складу суду повинні входити по три представники від греків Ніжина і по три – від іногородніх, а склад церковних старостів повинен обиратися по дві людини від кожної сторони. Крім цього, було визнано за необхідне повернутися до положень колишнього Статуту щодо наділення перевагами старших.

По-третє, було встановлено, що усі витрати Братства несуть порівну всі греки: які живуть як у Ніжині, так і в інших місцевостях, як присутні, так і відсутні.

По-четверте, засоби для відновлення Всіхвятського храму повинні вноситися всіма відповідно до наявних можливостей.

Наприкінці цієї постанови ліворуч поставлені підписи 60 греків, що проживали в Ніжині, і праворуч – 63 підписи іногородніх греків⁴.

Тут я коротенько зупинився тільки на найбільш важливих подіях 1773 року з внутрішнього життя Ніжинського грецького братства.

З урахуванням сумного кінця діяльності Братства, а також усіх причин, що визначили його занепад і асиміляцію греків (які, звичайно, можна пояснити), все ж хотів би ще раз підкреслити, що

³ Рукопис грецький 813, л. 41 об; Хр. Ласкарідης, Το Καταστατικόν, о.л. с. 90, 193.

⁴ Рукопис грецький 813, л. 48 об; Хр. Ласкарідης, Το Καταστατικόν, о.л. с. 49, 191-193, 220-225.

справжня історія цієї старої колонії, що забезпечила грецьких купців правами місцевого самоврядування і гідним положенням у суспільстві, і котра, як ніяка інша з усіх грецьких колоній зробила найбільш вагомий внесок у справу культурного й економічного розвитку України і Росії, все ще залишається невідомою навіть для багатьох дослідників.

Причини такого положення дуже численні. Я зупинюся тільки на двох з них. Насамперед, це розкомплектування і розбазарювання багатого архіву купецької грецької колонії.

Першим став на цей шлях у 1884 Олексій Дмитрієвський, а слідом за ним пішли і багато інших, причому таке становище має місце і сьогодні.

У розкомплектуванні і розбазарюванні архіву найбільша частка відповідальності лежить на самих греках, які не забезпечили його схоронності. Крім цього, значна частина відповідальності покладається на Ніжинській магістрат, який після розформування в 1870 році грецького магістрату не забезпечив належної схоронності архіву.

Крім того, причиною замовчування історії може бути і поведінка самого Дмитрієвського, який не тільки привласнив найбільш важливу частину грецького архіву, але й протягом тривалого часу тримав його в себе. Це завдало величезної шкоди дослідженням, оскільки цей матеріал побачив світло тільки недавно, через 112 років, тобто в 1997 році.

Однак слід зазначити, що в останні роки дослідники стали виявляти велику цікавість до купецької грецької колонії в Ніжині. І це вселяє надію, що на підставі даних свого архіву ми зможемо відтворити не тільки повну історію Ніжинського Грецького Братства, але і внесок самого Ніжина в сферу торгівлі.

ΛΑΣΚΑΡΙΔΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ
Ιωάννινα

ΝΕΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΖΩΗ ΤΗΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗ ΝΙΖΝΑ ΤΗΣ
ΟΥΚΡΑΝΙΑΣ

Έλληνες και Ευξείνος Πόντος

Η παρουσία του Έλληνα και η ακμή του ελληνικού πολιτισμού στα βόρεια παράλια του Ευξείνου Πόντου, που χωρίς διακοπή χρονολογείται από τα μέσα του 7^{ου} π.Χ. αιώνα, συνετέλεσε ώστε ο χώρος αυτός να γίνει όχι μόνο ένα νέο λίκνο δημοκρατικών θεσμών και καταφύγιο φιλοσοφικών ιδεών, αλλά και παράγοντας κοσμοϊστορικών γεγονότων, όπως η εδραίωση και η εξάπλωση του Χριστιανισμού.

Στη συνέχεια η επίδραση της παιδείας και της τέχνης των Βυζαντινών στην όλη δομή του *Κράτους της Ρωσίας του Κιέβου* είναι καταλυτική, γι' αυτό και η παράδοση αυτή με τον ίδιο ρυθμό συνεχίζεται και μετά το 1453, καθώς ο Έλληνας και πάλι γίνεται βασικός παράγοντας στην οικονομική και πολιτιστική ανάπτυξη της Ουκρανίας και της Ρωσίας.

Αυτός είναι και ένας από τους λόγους που λίγο μετά τα μέσα του 17^{ου} αι. η Νίζνα καθίσταται από τους Έλληνες διαμετακομιστικό κέντρο ασιατικών και ευρωπαϊκών προϊόντων. Κυρίως από το 1657 παραχωρούνται στους Έλληνες εμπόρους τέτοια προνόμια που παρόμοια δεν χορηγήθηκαν ποτέ σε κανένα.

Τα τελευταία χρόνια το ενδιαφέρον των μελετητών για την ιστορία της Κοινότητας είναι έντονο και αυτό δεν είναι τυχαίο.

Δεν είναι λίγοι οι ερευνητές που ασχολήθηκαν με τους Έλληνες της Νίζνας, αλλά η ιστορία της Κοινότητας με βάσει το πλούσιο κάποτε αρχείο της ακόμη δεν είδε το φως της δημοσιότητας.

«Εγκάτικοι» και «Εισερχόμενοι» σε διάσταση

Σε όλους είναι γνωστό ότι κατά τα έτη 1744-1773 η διαμάχη ανάμεσα σε «Εγκάτοικους» και «Εισερχόμενους» δημιούργησε ένταση και κάποιες πολύ θλιβερές καταστάσεις που οδήγησαν την Κοινότητα στο χείλος του γκρεμού και της αυτοκαταστροφής.

Στα 1885 ο Δημητρίεβσκι δημοσίευσε 30 άρθρα από το Καταστατικό του οποίου ο έντονος θρησκευτικός χαρακτήρας είναι διάχυτος και όλοι λίγο-πολύ πιστέψαμε πως και η όλη πορεία της

Κοινότητας βάδισε σ' αυτά τα αγνάρια χωρίς παρέκκλιση. Αυτό είναι ένα μεγάλο λάθος.

Είναι αλήθεια πως οι διάδοχοι του ιδρυτή των εκκλησιών και του Αδελφάτου παπά Χριστόδουλου κινήθηκαν στη σκιά του και συνέταξαν ένα Καταστατικό με θρησκευτικό χαρακτήρα, όμως όχι μόνο τα περισσότερα άρθρα αυτού του Καταστατικού έμειναν ανενεργά, αλλά και πολλά από τα οφίκια δεν βρήκαν καμία ανταπόκριση, ούτε πρακτική εφαρμογή.

Στα 1773, λοιπόν, ύστερα από μία απραξία 24 χρόνων οι Έλληνες για να ξεπεράσουν την κρίση κάνουν κάποιες τομές στα εσωτερικά τους πράγματα και προσαρμόζουν το Καταστατικό τους στις «απαιτήσεις των νέων καιρών».

Χωρίς περιστροφές θα πω ότι τα αίτια της διχόνοιας και αυτής της έχθρας που αναπτύχθηκε ήταν το μοίρασμα των θέσεων εξουσίας μεταξύ «Εγκατοίκων» και «Εισερχομένων» και αυτό διαφαίνεται ακόμη και από την περίληψη των βασικών σημείων από 10 άρθρα που στα 1773 δίνει η Αναθεωρητική Επιτροπή.

Σ' αυτό, λοιπόν, το σύντομο κείμενο αμέσως επισημαίνεται:

Πρώτο, ότι το «*Αδελφάτον των Ρωμαίων Νίζνης κατά τους νυν καιρούς συνίσταται: από τους εξ αδελφούς οπού εκλέγονται από όλην την Κοινότην των Αδελφών ημών Ρωμαίων δια κριταί, και είναι τρεις Εγκάτοικοι και τρεις Εισερχόμενοι*»⁵.

Είναι, λοιπόν, σαφές πως βασική προϋπόθεση της συμφιλίωσης είναι η ισορροπία δυνάμεων στην άσκηση του αξιώματος του κριτή, γιατί, ύστερα από διαπραγματεύσεις και συμφωνητικά γράμματα με υπογραφές που ανταλλάσσονται μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων πλευρών, η εξουσία ισότιμα μοιράζεται ανάμεσα σε «Εγκάτοικους» και «Εισερχόμενους», καθώς οι κριτές συγκεντρώνουν στα χέρια τους τεράστια δύναμη, αφού αυτοί:

α) «*Κατά τα ύψιστα χρυσόβουλα γράμματα*» κρίνουν τις διαφορές μεταξύ των μελών καθώς και των δούλων «*με τους ρωμαϊκούς νόμους και με την διάλεκτόν μας και τάξαις μας*»,

⁵ Національна бібліотека Петербурга, рукопис грецький 813, л. 44 об.· Χρ. Λασκαρίδης, Το Καταστατικό της ελληνικής εμπορικής Κοινότητας στη Νίζνα της Ουκρανίας, Ιωάννινα 1997, σ. 46, 210 (Κείμενο 11).

- β) Με βάση τα χρυσόβουλα προστατεύουν την τιμή, την ακεραιότητα και τα δικαιώματα των Ελλήνων εμπόρων, και
- γ) Προστατεύουν τα σπίτια και τη λοιπή ακίνητη περιουσία των Ελλήνων από τις κακόβουλες διαθέσεις των τοπικών αρχών.

Δεύτερο, στην περίληψη αυτή ακόμη επισημαίνεται ότι το Κριτήριο είναι αυτό που ανάλογα με τις ανάγκες ορίζει τη σύγκληση των 12 προεστών ή των 24 δημογερόντων καθώς και τη σύγκληση της Ολομέλειας. Καμία από τις Συνάξεις αυτές δεν είναι νόμιμη αν δεν συμμετέχουν οι κριτές.

Τρίτο, τα 6 μέλη, που εκλέγονται ως κριτές, ορκίζονται επί του ιερού Ευαγγελίου και δίνουν τον νόμιμο όρκο, τον οποίο έχει στείλει το Υπουργείο Εξωτερικών της Μικρής Ρωσίας.

Οι κριτές εκλέγονται για δύο χρόνια και όλο αυτό το διάστημα οφείλουν να επιτελούν το καθήκον τους προς τον αυτοκράτορα και προς την Κοινότητα με πλήρη αφοσίωση.

Για τις ανάγκες και τη λειτουργία του Κριτηρίου οι ίδιοι οι κριτές εκλέγουν δύο γραμματείς, έναν Έλληνα και ένα Ρώσο, καθώς και έναν αντιγραφέα και τρεις δικαστικούς κλητήρες. Όλοι αυτοί, όταν δεν ανταποκρίνονται στα καθήκοντα και στις υποχρεώσεις τους, παύονται από τους κριτές.

Τέταρτο, στη θέση των 12 επιτρόπων, που προέβλεπε το πρώτο Καταστατικό, οι έμποροι εκλέγουν 6 κριτές, 4 επιτρόπους και επιπλέον τον *Μέγα γραμματικό του μπάγκου*.

Ας σημειωθεί ότι οι επίτροποι δεν ορκίζονται, γιατί το έργο τους περιορίζεται στην εύρυθμη λειτουργία των ναών.

Έτσι η διακυβέρνηση της Κοινότητας βρίσκεται αποκλειστικά στα χέρια των 6 κριτών, των 4 επιτρόπων και του γραμματέα που όλοι μαζί ανέρχονται στους 11.

Τα καθήκοντα του καθενός είναι σαφή και συγκεκριμένα. Όταν όμως προκύψει κάτι το εξαιρετικό, όπως ανέγερση κτιρίου, έκδοση κάποιου διατάγματος κ.ά., τότε συγκαλούν τους *«γεροντώτερους, πρακτικούς και συνετούς αδελφούς 13 δια να γεμίση ο αριθμός των 24 αδελφών»*, όπως ορίζει το Καταστατικό.

Πέμπτο, Οι 4 επίτροποι έχουν την αποκλειστική ευθύνη της διακυβέρνησης των δύο ναών. Βέβαια το φορτίο τώρα γι' αυτούς, καθώς

επωμίστηκαν τα καθήκοντα των 12 επιτρόπων, που όριζε το πρώτο Καταστατικό, είναι μεγάλο. Αυτός όμως είναι και ο λόγος που σ' αυτούς τους 4 προστέθηκε και ο γραμματέας, ο οποίος αποκαλείται *Μέγας γραμματικός του μπάγκου*.

Έκτο, Οι 4 επίτροποι και ο *Μέγας γραμματικός του μπάγκου* εκλέγονται όπως οι εφημέριοι και οι κριτές για δύο χρόνια. Καταβάλλεται προσπάθεια η εκλογή κριτών και επιτρόπων να συμπίπτει, γιατί με την αλλαγή κριτών και επιτρόπων γίνεται στην Κοινότητα και γενική απογραφή.

Έβδομο, Σε κάθε νέο επίτροπο παραδίδεται μία κατάσταση με όλη την κινητή και ακίνητη περιουσία των εκκλησιών, καθώς και τα κεφάλαια ή το χρέος που έχει η Κοινότητα.

Αντίγραφο του νέου Καταστατικού οφείλουν να έχουν στα χέρια τους τόσο οι κριτές όσο και οι επίτροποι και να ενεργούν σύμφωνα με τις εντολές του.

Το πρωτότυπο φυλάσσεται πάντοτε στο μεγάλο σεντούκι μαζί με τα χρυσόβουλα ουνιβερσάλια των γετμάνων και τα ευεργετικά γράμματα των αρχιερέων. Τέλος στο άρθρο αυτό γίνεται λόγος για την ανάγκη στενής συνεργασίας των κριτών και των επιτρόπων για τη χρηστή διακυβέρνηση της Κοινότητας.

Το όγδοο άρθρο της περίληψης των μεταρρυθμίσεων αφορά τους εφημέριους και τον ιεροδιάκονο, οι οποίοι μόλις εκλεγούν οφείλουν να λάβουν αντίγραφο του τμήματος του Καταστατικού που αναφέρεται στα καθήκοντα, την αμοιβή και τα τυχερά τους, για να μπορούν να ανταποκριθούν καλύτερα στο αγιαστικό τους έργο.

Το αυτό προβλέπεται και για τους ψάλτες, δεξιό και αριστερό.

Ένατο, Το άρθρο αυτό αναφέρεται στις υποχρεώσεις που έχει ο κλειδούχος, ο οποίος πλέον είναι υπάλληλος και πως με την ανάληψη των καθηκόντων του πρέπει να παραλάβει από τους κριτές και τους επιτρόπους, ένα Κατάστιχο, αριθμημένο και σφραγισμένο.

Δέκατο, Το δέκατο άρθρο αναφέρεται στον καντηλανάφτη (παλαμάρη), ο οποίος πρέπει να ενημερωθεί για τις υποχρεώσεις που έχει, καθώς και για την αμοιβή του.

Ναός των Αγίων Πάντων⁶

Η έντονη διαμάχη για το ποια τελικά από τα μέλη είχαν το δικαίωμα να καταλάβουν το αξίωμα του κριτή, οδήγησε την Κοινότητα στο χείλος της αυτοκαταστροφής. Ωστόσο αυτό που την τελευταία στιγμή όχι μόνο αφύπνισε τη συνείδηση των εμπόρων, αλλά και τους δημιούργησε τύψεις και αισθήματα ενοχής ήταν η θέα του γκρεμισμένου ναού των αγίων Πάντων. Γι' αυτό στα 1773 οι Έλληνες κάνοντας μία αναδρομή διαπιστώνουν ότι αυτό που οι πρόγονοί τους με θυσίες και στερήσεις δημιούργησαν και τους παρέδωσαν, αυτοί από το 1744 και μετά όχι μόνο δεν το αύξησαν, όχι μόνο δεν το διαφύλαξαν, αλλά και το αφάνισαν⁷.

Η ανοικοδόμηση του ναού των αγίων Πάντων από τα θεμέλια θυμίζει το γεφύρι της Άρτας που τη μέρα το χτίζανε και τη νύχτα γκρεμιζόταν. Στις 13 Σεπτεμβρίου 1758 59 έμποροι με αναφορά τους προτείνουν την κατεδάφιση του ναού για την Άνοιξη του 1759 και ζητούν από τους επιτρόπους να δείξουν ζήλο, ώστε με τα υπάρχοντα εισοδήματα της εκκλησίας, αλλά και με τη συγκέντρωση πλούσιας ελεημοσύνης να συγκεντρώσουν τη χρειώδη ύλη για την ανοικοδόμηση του ναού. Στο τέλος του εγγράφου ακολουθούν οι 59 υπογραφές⁸.

Όμως η έχθρα και τα μίσση ανάμεσα στις δυο πλευρές άφησαν το έργο στη μέση. Και μόνο στα 1767 με την προσέγγιση των δύο μερών συνεχίστηκε η ανέγερση κάτω από την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Αντώνιου Καρτασόβ από το Τσερνίγκοβ και η εσωτερική διακόσμηση ολοκληρώθηκε μόνο στα 1805.

Βέβαια στα 1773 το ενδιαφέρον των εμπόρων για την ολοκλήρωση του έργου είναι έκδηλο, γι' αυτό και στα φύλλα 46-48⁹ του Καταστατικού έχουμε όλες τις λεπτομέρειες αυτής της οδύσσειας.

⁶ 813, ο. π., φ. 46-46 π. ο.: Χρ. Λασκαρίδης, Το Καταστατικό, ο.π., σ. 48, 214(Κείμενο 12).

⁷ 813, ο. π., φ. 29 π.ο.- 30· Χ. Λασκαρίδης, Το Καταστατικό, ο.π., σ. 44, 120(Κείμενο 8).

⁸ 813, ο. π., φ. 46-46 π. ο.: Χρ. Λασκαρίδης, Το Καταστατικό, ο.π., σ. 48, 214(Κείμενο 12).

⁹ 813, ο. π., φ. 46-48· Χρ. Λασκαρίδης, Το Καταστατικό, ο.π., σ. 48, 214, 216(Κείμενο 12-13).

Η καθιέρωση της παλούσκα¹⁰

Αφού την Άνοιξη του 1759 κατεδαφίστηκε ο ναός, την 1 Οκτωβρίου 1760 «*Εγκάτοικοι*» και «*Εισερχόμενοι*» με 114 υπογραφές κάνουν γνωστό στην Ολομέλεια ότι τον Σεπτέμβριο του προηγούμενου έτους οι επίτροποι της Κοινότητας ανέφεραν εγγράφως πως το έργο της ανέγερσης του ναού δεν μπορεί να συνεχιστεί με την προαιρετική μόνο εισφορά και προτείνουν να καθιερωθεί ο φόρος της παλούσκα¹¹, δηλαδή ο έμπορος να δίνει από τα έσοδά του μία παλούσκα στο κάθε ρούβλι.

Προς τον σκοπό αυτό συγκροτείται ειδική Επιτροπή που αποτελείται από τους εμπόρους: Αθανάσιο Ιωάννου Αρτηνό, Μήτηρο Νικολάου, Δούκα Ιωάννου και Ιωάννη Μαυροδή και φορολογεί:

- 1.) Όλα τα εμπορεύματα που οι έμποροι της Κοινότητας εισάγουν στη Ρωσία από την Τουρκία και από άλλες χώρες, καθώς και όλα τα εμπορεύματα τα οποία εξάγουν από τη Ρωσία προς τις διάφορες χώρες.
- 2.) Όλους τους εμπόρους οι οποίοι από τη Μόσχα, τη Σιβηρία και από όλα τα άλλα μέρη της Μικρής και Μεγάλης Ρωσίας φέρνουν στη Νίζνα κάθε λογής εμπορεύματα που δεν τα εξάγουν, αλλά τα διαθέτουν στη Νίζνα.
- 3.) Όλους τους μεταπράτες, οι οποίοι ούτε στη Ρωσία ούτε στο εξωτερικό ταξιδεύουν, αλλά διαμένουν στη Νίζνα και ασχολούνται με αγοραπωλησίες.
- 4.) Όλους όσους δεν εμπορεύονται, αλλά τοκίζουν χρήματα. Εξαιρούνται όσοι δίνουν γιόλ μπόρτζι, χωρίς τόκο.
- 5.) Οι μεσίτες από κάθε μεσιτεία θα πληρώνουν το 1/10. Αυτό θα το κρατάει ο έμπορος και θα το αποδίδει στην Επιτροπή¹².

Από όλα αυτά τα εμπορεύματα οι υπεύθυνοι οφείλουν να λαμβάνουν από μία παλούσκα στο κάθε ρούβλι.

¹⁰ 813, ο. π., φ. 46 π. ο.-48· Χρ. Λασκαρίδης, Το Καταστατικό, ο.π., σ. 49, 216(Κείμενο 13).

¹¹ Μία παλούσκα ισοδυναμεί με 1/4 του καπικιού.

¹² Και η απλή αυτή απαρίθμηση των μορφών φορολόγησης που γίνεται από τους ίδιους τους εμπορευόμενους δείχνει και το εύρος της δραστηριότητας των Ελλήνων εμπόρων.

Τέλος Ολομέλεια αποφασίζει πως όποιος θελήσει να αποκρύψει τα πραγματικά του έσοδα και αποκαλυφθεί, αυτός θα πληρώνει το τετραπλάσιο και όποιος δεν αποκαλυφθεί θα έχει να κάνει με τη συνείδησή του. Την απόφαση υπογράφουν 114 έμποροι.

Το Σύμφωνο ειρήνης και αγάπης¹³

Πρόκειται για μία μεγάλη απόφαση, γιατί 24 χρόνια μετά από μία περίοδο αλληλοσπαραγμού «*Εγκάτοικοι*» και «*Εισερχόμενοι*» δίνουν επιτέλους τα χέρια και ατενίζουν το μέλλον με αισιοδοξία.

Οι Έλληνες έμποροι έπρεπε να περάσουν μία τέτοια δοκιμασία για να καταλάβουν ότι σύμφωνα με τα χρυσόβουλα των γετμάνων και των τσάρων είναι ίσοι. Έτσι οι αποφάσεις που παίρνουν είναι:

Πρώτο, στο μέλλον όποιο και αν είναι το αίτημά τους προς την κυβέρνηση ή προς οποιονδήποτε άλλο κρατικό φορέα, και ανεξάρτητα αν αυτό αφορά μόνο τους «*Εγκάτοικους*» ή τους «*Εισερχόμενους*», να στέλνουν άξιους και τίμιους εκπροσώπους και από τις δύο πλευρές.

Δεύτερο, το σώμα των κριτών να το αποτελούν 3 «*Εγκάτοικοι*» και 3 «*Εισερχόμενοι*» και οι επίτροποι από κάθε πλευρά να είναι 2. Ακόμη να επανέλθει η παλαιά συνήθεια του Καταστατικού, όπου το προβάδισμα πάντα το έχουν οι γεροντότεροι.

Τρίτο, Όλα τα έξοδα της Κοινότητας χωρίς διάκριση βαρύνουν όλους εξίσου, «*Εισερχόμενους* και «*Εγκάτοικους*», παρόντες και απόντες.

Τέταρτο, για την ανοικοδόμηση της εκκλησίας οφείλουν να συνεισφέρουν όλοι ανάλογα με τις δυνατότητές τους.

Στο τέλος του γράμματος αριστερά υπάρχουν 60 υπογραφές των «*Εγκατοίκων*» και στα δεξιά 63 των «*Εισερχόμενων*».

Το σχολείο των επιστημών¹⁴

¹³ 813, ο. π. φ. 48 π. ο.-51· Χρ. Λασκαρίδης, Το Καταστατικό, ο.π., σ. 49, 220(Κείμενο 14).

¹⁴ 813, ο. π. φ. 21 π. ο., κεφ. μδ'· 812, ο. π., κεφ. ζ· Χρ. Λασκαρίδης, Το Καταστατικό, ο.π., σ. 89, 191-193(Κείμενο 10).

Όμως η δυσάρεστη αυτή παρένθεση είχε μεγάλες επιπτώσεις στις επιδιώξεις και στους στόχους της Κοινότητας. Οι Έλληνες με το Καταστατικό του 1696-1699 δεν αρκέστηκαν μόνο στη δημιουργία κατώτερης παιδείας, αλλά δεσμεύτηκαν και για τη δημιουργία ανώτερης, όπου θα διδάσκονταν εκτός της αρχαίας και νέας ελληνικής γλώσσας, ποιητική, ρητορική, φιλοσοφία και -αν υπήρχε δυνατότητα- θεολογία. Γι' αυτό ακριβώς τον σκοπό ήδη από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα άρχισαν να συγκεντρώνουν χειρόγραφα και σπάνια βιβλία και δημιούργησαν μία πλούσια βιβλιοθήκη.

Οι διατάξεις του πρώτου Καταστατικού για το σχολείο των επιστημών περιελάμβαναν τα ακόλουθα άρθρα:

- 1.) Η εκκλησία να έχει ένα διδάσκαλο Ρωμαίο ο οποίος θα διδάσκει γράμματα ρωμαϊκά και ελληνικά, δηλαδή γραμματική, ποιητική, ρητορική και φιλοσοφία και αν υπάρχει δυνατότητα και θεολογία.
- 2.) Οι μαθητές να είναι χριστιανοί ορθόδοξοι και Έλληνες όχι μόνο στην καταγωγή, αλλά και στην ανατροφή. Τα παιδιά αυτά, μόνο 6 τον αριθμό, να προέρχονται από τις πιο πτωχές οικογένειες.
- 3.) Η αμοιβή του διδασκάλου είναι 60 γρόσια και αυτά να προέρχονται από τους τόκους των άσπρων με τα οποία οι αδελφοί προίκισαν την εκκλησία όταν γράφτηκαν στον *Κώδικα των Αφιερωμάτων*.
- 4.) Το ίδιο και τα έξοδα των μαθητών να καλύπτονται από τους τόκους των αυτών άσπρων.
- 5.) Ομοίως και τα έξοδα για την ενδυμασία τους να καλύπτονται από την ίδια πηγή. Η στολή των μαθητών, προς ένδειξη σεμνότητας, να είναι ένα μακρύ μαύρο ένδυμα.
- 6.) Οι μαθητές να μην έχουν το ελεύθερο να βγαίνουν μόνοι τους από το σχολείο, παρά μόνο με τη συνοδεία του διδασκάλου τους και αυτό μόνο για να παρακολουθήσουν τον εσπερινό, τον όρθρο και τη λειτουργία στην εκκλησία.
- 7.) Χωρίς την άδεια του διδασκάλου δεν επιτρέπεται ούτε και σ' αυτούς τους γονείς να συνομιλήσουν με τους μαθητές.
- 8.) Οι μαθητές να μην κοιμούνται όλοι μαζί, αλλά ο καθένας χωριστά.
- 9.) Η διδασκαλία γίνεται δύο φορές την ημέρα, νωρίς το πρωί και αργά το απόγευμα.

- 10.) Όταν εκκλησιάζονται να βρίσκονται κοντά στον διδάσκαλό τους.
- 11.) Αν ο διδάσκαλός κάποια εορτή τους επιτρέπει να κάνουν ένα περίπατο, τότε να πηγαίνουν όλοι μαζί, συνοδευόμενοι από τον ίδιο ή από τον επιστάτη του σχολείου.
- 12.) Να έχουν δυο ηλικιωμένους υπηρέτες, άνδρες ή γυναίκες για να τους φροντίζουν και να τους μαγειρεύουν.
- 13.) Οι μαθητές αυτοί να εκλέγονται, όπως και οι ιερείς, με τις μπάλες¹⁵.
- 14.) Οι σπουδές τους διαρκούν 8 χρόνια.
- 15.) Να μην είναι μεγαλύτεροι από 14 χρόνων.
- 16.) Αν κάποιος θελήσει το παιδί του να φοιτήσει στο σχολείο των επιστημών, έχει το ελεύθερο, αλλά πρέπει να δίνει 2 γρόσια τον μήνα για τα έξοδα διατροφής. Η τολή του μαθητή και αυτή επιβαρύνει τον πατέρα.
- 17.) Τα δίδακτρα για κάθε μάθημα είναι: α) διδασκαλία της γραμματικής 6 γρόσια, β) διδασκαλία της ποιητικής 12 γρόσια, γ) διδασκαλία της ρητορικής και της φιλοσοφίας 24 γρόσια, δ) διδασκαλία της θεολογίας 50 γρόσια. Ο πατέρας του παιδιού είναι ελεύθερος να δίνει κάτι περισσότερο.

Στα 1773 οι Έλληνες, διαπιστώνοντας ότι το μεγάλο χρέος της εκκλησίας, η εκ θεμελίων ανοικοδόμηση του ετοιμόρροπου ναού των Αγίων Πάντων, και η ανέγερση άλλων κτιρίων έφεραν το θέμα της παιδείας πίσω, επισημαίνουν και πάλι την ανάγκη ανώτερης παιδείας και μέσω του νέου Καταστατικού δεσμεύουν τα μέλη αμέσως με την αποπεράτωση του ναού να προχωρήσουν στη δημιουργία της¹⁶.

Η ιστορία αυτής της εμπορικής Κοινότητας, μίας Κοινότητας που εξασφάλισε στους Έλληνες το δικαίωμα της τοπικής αυτοδιοίκησης, κοινωνική καταξίωση και ευρύτατα εμπορικά προνόμια που ποτέ δεν παραχωρήθηκαν σε καμιά άλλη παροικία, μίας Κοινότητας που συνέβαλε ουσιαστικά στην πολιτιστική και οικονομική ανάπτυξη της Ουκρανίας και της Ρωσίας, εξακολουθεί να παραμένει άγνωστη ακόμη και σε πολλούς ερευνητές.

Πολλά τα αίτια αυτής της παράλειψης. Εδώ θα περιοριστώ μόνο σε δύο.

¹⁵ 813, ο. π., φ. 8-8 π. ο. · Χρ. Λασκαρίδης, Το Καταστατικό, ο.π., σ. 55,127-128 (Κείμενο 10).

¹⁶ 813, ο. π., φ. 41 π. ο. · Χρ. Λασκαρίδης, Το Καταστατικό, ο.π., σ. 193(Κείμενο 10).

Αρχικά είναι η διαρπαγή και η διασπορά του πλούσιου αρχείου της Αδελφότητας. Επίσημα την καταλήστευση αυτή άρχισε στα 1884 ο Ακαδημαϊκός και καθηγητής Αλέξιος Δημητρίεβσκι¹⁷ που στη συνέχεια πάρα πολλοί τον μιμήθηκαν μέχρι σήμερα.

Τη μεγαλύτερη ευθύνη της διαρπαγής του αρχείου την έχουν οι ίδιοι οι Έλληνες, γιατί δεν φρόντισαν να προστατέψουν και να διαφυλάξουν αυτή την πολύτιμη κληρονομιά. Ακόμη μετά τη συγχώνευση στα 1870 της Ελληνικής Δημοτικής Αρχής με τη Δημοτική Αρχή της Νίζνας ένα μέρος της ευθύνης φέρουν και οι Αρχές της πόλης, καθώς και αυτές με τη σειρά τους αδιαφόρησαν για την τύχη αυτού του αρχείου.

Κατόπιν έχουμε την αχαρακτήριστη στάση του Δημητρίεβσκι, ο οποίος, αφού οικειοποιήθηκε το σημαντικότερο τμήμα του αρχείου, ζηλότυπα στη συνέχεια το κράτησε για τον εαυτό του, χωρίς να το αξιοποιήσει και να το γνωστοποιήσει¹⁸, όπως θα όφειλε.

Το πλήγμα για την έρευνα ήταν μεγάλο, γιατί το υλικό αυτό δημοσιεύτηκε μόλις στα 1997, δηλαδή μετά παρέλευση 112 χρόνων από τη διαρπαγή του¹⁹.

Τα τελευταία χρόνια -όπως είναι γνωστό- οι μελετητές δείχνουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την τύχη της Ελληνικής Εμπορικής αυτής Κοινότητας και αυτό ήδη είναι ένα καλό σημάδι, για να γραφεί επιτέλους όχι μόνο η πραγματική ιστορία αυτής της ελληνικής παροικίας που συνέβαλε στην πολιτιστική και οικονομική ανάπτυξη της Ουκρανίας, αλλά και η μεγάλη συμβολή της Νίζνας στην άνθηση του διαμετακομιστικού εμπορίου.

¹⁷ А. А. Дмитрієвський, Грецькі Ніжинські храми та їх капітальний внесок в Церковно-Археологічний Музей при Київській Духовній Академії. *Православне Обозрение*(1885), σ. 371-384. Στον ίδιο *Опис рукописів і книг, що надійшли до Церковно-Археологічного музею при Київській Академії із грецької ніжинської Михайло-Архангельської церкви*, σ. 1-5. Χρ. Λασκαρίδης, Το Καταστατικό, ο.π., σ. XXVII-XXXVII. Στον ίδιο, Η Συμβολή των Ελλήνων της Νίζνας στην πολιτιστική και οικονομική ανάπτυξη της Ουκρανίας. Ανάτυπο από την “Δωδώνη” τόμος ΚΣΤ’ τεύχος 1 (1997) Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων[Ιωάννινα 1999], σ. 432-435.

¹⁸ Χρ. Λασκαρίδης, Το Καταστατικό, ο.π., σ. XXXV-XXXVII.

¹⁹ Χρ. Λασκαρίδης, Το Καταστατικό, ο.π., σ. 4-230.

Ольга Ростовська, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Ніжинського державного педуніверситету імені Миколи Гоголя

ОСОБЛИВОСТІ ГРЕЦЬКОЇ ГРОМАДИ В НІЖИНІ ТА ЇЇ КУЛЬТУРНО - ОСВІТНЄ ЖИТТЯ В ХІХ СТОЛІТТІ

Ніжин, тисячолітнє місто Київської Русі, входить до нової системи координат міжнародних відносин незалежної України. Історична доля поєднала Ніжин з Грецією, як у минулому, так і нині.

Започаткувала ці стосунки доба, коли церковні і культурні взаємини Південно-Західного регіону Київської Русі сприяли появі в Україні грецьких купців. Торговельними пільгами підтримував рух греків на українські землі польсько-литовський уряд. Оселенню греків сприяли і часті подорожі грецького духовництва в XVI-XVIII ст. В умовах виборювання державності України гетьмани пов'язували з греками надії на розвиток української торгівлі і промислів. У середині XVII століття, рятуючись від турецьких завойовників, греки заснували в Ніжині свою колонію.

Більш як 200-літнє існування в Ніжині грецької общини привертало і привертає увагу багатьох дослідників. Зокрема, відомий історик Харлампович К.В. так визначив її місце: "Грецька колонія в Ніжині - це є видатне явище в історії не тільки України, а й усїєї колишньої Російської імперії"(12,с.1). Грецьким містом назвав Ніжин мандруючий по Малоросії володимирський губернатор князь І.М.Долгорукий, хоч і включив до нащадків древніх еллінів євреїв і вірмен (1,с.12). Дослідник XIX ст. Шафонський А.Ф. зауважив, що "Нежин особливо торгом греками производимым знаменит, без которых он, может быть, и не был бы в том состоянии, в каком он действительно есть" (15,с.467). Завдяки грецьким купцям Ніжин мав торговельні зв'язки з Грецією, Росією, Польщею, Австрією, Німеччиною, Італією, Туреччиною, Румунією, Угорщиною, Голландією.

Історія грецької общини в Ніжині має значну історіографію. Проблемам виникнення і діяльності грецької общини присвятили

свої дослідження історики минулого Бантиш-Каменський Д.Н., Дмитрієвський А.А., Ейнгорн В.О., Лазаревський О.М., Плохинський М.М., Сторожевський Н.К., А. І. Савва, Харлампович К.В., Федотов-Чеховський А.А., Шафонський А.Ф., та сучасні ніжинські краєзнавці Костенко І.П. Самойленко Г.В., Симоненко В.І., Морозов О.С., Пилипенко О.В., Любченко В.Г. та інші. Однак збереглися ще численні архівні матеріали, які розширюють наші уявлення про суспільно-економічне і духовно-культурне життя греків у Ніжині.

Історичною особливістю грецької громади в Ніжині, що виділяє її серед інших, є давність і тривалість існування поселення греків у Ніжині: з 40-50 років XVII ст., коли Богдан Хмельницький своїми універсалами дарував їм привілеї, до 1872 року, коли Сенатом Російської імперії було закрито грецький магістрат, хоч греки ще залишалися жителями міста. (14, с.)

Б.Хмельницький, виборюючи і шануючи право на свободу українського народу, з такою ж повагою ставився й до інших народностей: "...аби, яко звичай єсть в чужих краях, сами межі собою в справах купецких вшелякие sprawy розсужали" (8,с.48).

Поступовий процес розпаду грецької громади зокрема, був викликаний заснуванням нових торговельних центрів на півдні України (Таганрог, Одеса, Очаків, Херсон), куди переселялися греки, та обмеженням російським абсолютизмом органів місцевого самоврядування. У 20-х роках XIX ст. закони Російської імперії почали обмежувати торговельні права греків і говорити про недоцільність грецького магістрату, як органу самоуправління. Тому в 50-х роках XIX ст. в Ніжині почала переважати дрібна торгівля, оскільки заможніші купці почали перебиратися до Одеси, Кишинєва, Таганрога, Петербурга.

Наступною особливістю є абсолютна і відносна чисельність ніжинської колонії порівняно з іншими грецькими колоніями Росії. Припливу греків до Ніжина на постійне проживання сприяв універсал гетьмана І.Мазепи від 1687 року, який був першим законодавчим актом, що закріпив права, надані попередніми гетьманами чужоземним купцям, і затвердив привілеї за ніжинськими греками. Якщо в попередні роки до Ніжина прибувало

1-2 чоловіки, то в 1696 році - 10 (12,с.18). У 1846 році греків налічувалося 1800 чоловік і вони становили 7% жителів міста. Особливо виділялася ніжинська община правами і привілеями, які були надані їй гетьманами України і підтверджені царським урядом Росії: власний суд, звільнення від оподаткування й виконання державних повинностей, самоврядування (10, спр.267,арк.26). Причому юрисдикція їх власного уряду (братство, компромісний суд, суд грецького братства, грецький магістрат) поширювалася не лише на греків, що оселялися в інших містах, але й на волохів, сербів, болгар, охрещених турків, євреїв, які визнавали грецьку культуру, віру й мову.

Про підлеглість церкви і пресвітера ніжинської грецької общини безпосередньо Київському митрополиту засвідчує другий Універсал І.Мазепи від 19 жовтня 1696 року (12, с.18). З'являється і новий момент у стосунках греків з місцевим населенням. І.Мазепа наголошує на взаємоповазі, а при невирішенні спірних питань дозволяє апелювати безпосередньо до гетьмана.

Грецька громада ревно відстоювала даровані їй свободи. Так, 29 жовтня 1774 року до російської цариці Катерини звернулася депутація ніжинських греків з нагадуванням про їх особливі права і вольності: "... бывшие малороссийские гетьманы, считая от Б.Хмельницкого до И.Скоропадского, человеколюбием и единоверием будучи побужденными, предусматривая от того приращение своим доходам, а людям выгоду, заохотили предков переселиться в г. Нежин, дав им вольности..., освобождая их от всех податей, постоев и снабдив их на те права и вольности универсалами". Зіслалися греки також на укази Петра I і його наступників від 1710, 1734, 1742, 1769 років та ордер Рум'янцева. Катерина II видала царську грамоту з 5-ти пунктів прав і привілеїв та нову печатку з гербом і написом: "Печать Ея Императорского Величества Греческого Нежинского Магистрата". За цю царську милість греки гречно вітали Катерину II, коли вона, подорожуючи до Криму, заїхала в січні 1787 року до Ніжина. Ще двічі царі Павло I і Олександр I затверджували свободолюбиві інтереси грецької общини м. Ніжина (12,с.64, 65, 184, 185)

Досвід грецької громади в Ніжині не був застосований в інших містах Російської імперії. Зокрема, коли в Одесі в 1797 році заснувався міський магістрат, то місцеві греки мали право обиратися в судді, але "не по примеру нежинского, который имеет собственные древние привилегии, кои жителям Одессы присвоены быть не могут" (12,с.1)

Значний вплив мала грецька община на духовно-освітнє життя Ніжина: популяризація й поширення православ'я, науки та освіти через відкриття церков, першої в Ніжині школи, училища; книговидавнича діяльність братів Зосимів, поповнення бібліотек і шкіл церковними та науковими книгами, культурно-освітня діяльність греків та вихідців з грецької общини, взаємозв'язок з освітніми закладами міста.

Ще з часу свого поселення в Ніжині греки за дозволом Вселенського патріарха Іакова побудували дві власні церкви, які стали духовним центром общини. Київський митрополит Варлаам Ясинський затвердив у 1696 році право греків "...имети союз духовный братолюбный з церковного братства", і побудувати при церкві школу і "шпиталь" (8,с.13-14). Цю митрополиту грамоту затвердив І.Мазепа.

Будівництво церков та організація церковного братства в Ніжині стали можливими завдяки енергійній діяльності священика Христофора Димитрієва, який добився дозволу в 1680 році від Константинопольського патріарха і архієпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського Лазара Барановича (4,с.69).

Ніжинська грецька школа відкрита у 1696 році як школа грецького братства. Спочатку вона містилася в Михайлівській церкві, а потім у спеціально для неї збудованому поряд з церквою дерев'яному будинку. Термін навчання був два роки. Тут, крім грецької, вивчали російську мову, арифметику, малювання, початки географії і Закон Божий.

До школи, як правило, приймали дітей мешканців грецької колонії, але були й винятки. Так, 1748 року ніжинську грецьку школу закінчив Бантиш-Каменський М.М. (1737-1814) - український і російський історик та археограф, який вчився в Київській і Московській духовних академіях, Московському університеті. З

1762 року і до кінця життя він працював у архіві Колегії закордонних справ у Москві, де пройшов шлях від архіваріуса до керуючого архівом.

Ніжинське грецьке братство та діюча при ньому школа на довгий час стають центром грецької культури в Україні. Значні кошти з капіталу ніжинських купців йшли на розвиток освіти. У 1811 році зусилля ніжинських греків по створенню училища увінчалися успіхом. В указі царя Олександра I говорилося: "Мета створення цього учбового закладу була та, щоб грекам, переважно тим, що проживають в Ніжині, дати можливість прилучати до освіти своїх дітей" (10,спр.169,арк.1). Однак відкриття училища загальмувала загроза поневолення України французькою армією Наполеона та пануванням "аракчеєвщини". Лише в 1815 році бургомістр Буба С.К. почав збирати пожертвування багатих греків для утворення училища. Зібрано було 84 тис. карбованців, і 22 січня 1817 року училище, назване на честь імператора Олександрівським, було відкрите. Орденом святого Володимира був нагороджений його засновник бургомістр Буба С.К. (7,с.55). В училищі діяв статут повітових училищ з додатковим вивченням грецької мови. Директор обирався з місцевих греків на 3 роки і по учбовій частині підпорядковувався директору Ніжинської гімназії вищих наук, а згодом лицю князя Безбородько. На початку 1821 року, на запрошення Олександрівського грецького училища до Ніжина з Греції прибув учитель еліно-грецької мови Христофор Миколаєвич Ієропес, який 13 січня 1822 року був затверджений також учителем грецької мови в Гімназії вищих наук князя Безбородько. У вересні 1824 року Х.М.Ієропес отримав звання молодшого професора грецької мови і словесності. Викладання грецької мови в Гімназії вищих наук пояснюється тим, що її попечитель граф А.Г.Кушелев-Безбородько виявив співчуття і милосердя до бідних грецьких сімейств, що рятувалися в Росії від турецького гніту, і взяв на своє утримання в Гімназії шістьох вихованців-хлопчиків 9-12 років: Котопулі, Стефана Гютена, Костянтина Базилі, Єгора Ксинелі, Івана Сканеві та Івана Анастасієва Агало. (5, с. 109)

Після перетворення у 1832 році гімназії в лицей і ліквідації кафедри грецької мови Х.М. Ієропес у 1833 році був звільнений від

посади професора, але залишався вчителем Олександрівського грецького училища до 1841 року, а пізніше працював у Київській гімназії до 1851 року (5,с.109-110).

Безперечно, що спілкування гімназистів-греків і учнів училища відбувалося як на богослужіннях у церквах, так і в позанавчальний час. Зокрема, в Олександрівському училищі була власна бібліотека з рідкісними та старовинними книгами грецьких і латинських класиків: Венеціанське видання 1504 року, риторичні твори Демосфена, видання Альдинга 1513 року про Платона, Венеціанське видання 1541 року, твори Галлена 1544 року, твори Гомера (7,с.55). Крім греків, в училищі у 1823 році навчалось 20% учнів інших національностей (10, спр.1.арк.89).

Грецький магістрат брав на себе звільнення учнів училища від сплати за навчання (13.спр.3399,арк.2-3). Велику роль у матеріальній підтримці розвитку національної культури й освіти відіграла благодійна діяльність ніжинських меценатів братів Зосимів. Благородного походження, маючи прекрасну освіту, вони всі власні кошти витрачали на благодійні справи - будівництво церкви, інвалідного будинку, утримування найбільш членів грецького братства, книгодрукування, пожертвування на Московський університет, Медико-хірургічну та комерційну академії. Систематично підтримували брати Зосими духовні, культурні та матеріальні зв'язки з Грецією. У місті Яніні заснували училище на 300 дітей, забезпечували учбові заклади Греції книгами з історії, філософії, богослов'я, медицини, географії тощо (6,).

На культурно-освітнє життя грецької громади в Ніжині в ХІХ столітті впливали політичні процеси та урядові дії правителів Росії. Революційний виступ декабристів у 1825 році, виникнення масонських лож і товариств, які ставили питання розвитку свободи, прогресу, української державності, викликали по всій Російській імперії хвилю репресій, залякувань, пересторог.

У документах грецького училища зберігається форма підписки працівників народної освіти про неналежність до таємних товариств і масонських лож: "Я, нижчепідписаний, дав цю підписку в тому, що ні до яких таємних товариств і масонських лож як

усередині Росії, так і за кордоном не належав і належати не буду" (10,спр.150,арк.20).

У своїх проповідях священники намагалися "врятувати" юнаків від "руйнівних" ідей. Так, законовчитель грецького училища священник І.Чернявський в 1837 році в проповіді викривав французьких енциклопедистів і Вольтера, засуджував декабристів як "ворогів батьківщини, що відступили від праведної віри", закликав до вивчення Закону Божого і прохав Миколу I збільшити години на вивчення законів віри (10.спр.11а, арк.162)

Ніжинський магістрат змушений був враховувати обставини політичного життя і на засіданнях в 1838 році вирішував питання: про розподіл предметів викладання між вчителями грецького училища (13,спр.3383,арк.3), про вимогу директора Олександрівського училища Г.Манцова відмінити викладання німецької мови і запросити вчителя грецької мови (13,спр.3383,арк.41); про пропозицію Миколи Зосима запросити в церкву на грецькому кладовищі священника із росіян: "почитаю приличным и вместе полезным, чтобы общество определило особенного священника из россиян... а для жительства его предлагаю выстроить на том же кладбище собственным моим иждивением особенный с надлежащими удобствами домик" (13,спр.3383,арк.38).

Тому й звертається в 1842 році Грецький магістрат до директора ліцею Х.А.Екеблада, який згідно статуту був куратором Олександрівського училища, з проханням призначити на його кафедру вчителем грецької мови отця І.Чернявського - священника ніжинської Соборно-Миколаївської церкви, який мав "достаточный в греческом языке и к преподаванию способность на основании атестата" (13.спр.3384,арк.1-1зворот). Х.А.Екеблад коректно, але вимогливо заявив, що ієрею І.Чернявському необхідно витримати екзамен на вчителя грецької мови, представити посвідчення в своїх знаннях згідно вимог Міністерства народної освіти і лише після цього він зможе клопотатися перед вищим начальством про призначення священника вчителем (13,спр.3384,арк.7). Таким чином, політична благонадійність, законопослушання і віросповідання поступилися місцем перед професійними знаннями.

Екеблад Х.А. запроваджує в Грецькому училищі притаманну йому акуратність через накази директору, суворі порядки, дисципліну, нагляд як за учнями, так і вчителями та службовцями. Сторожі наказувалося не впускати на подвір'я євреїв і старців; учням-з'являтися в училищі не раніше 7-ої години ранку, а виходити не раніше першої години дня; вчителі мусили отримати попередню згоду Екеблада на відпустку навіть на короткий час і особисто йому засвідчити своє повернення (10,спр.3,арк.82; спр.33,арк.2).

Змінюється і соціальний склад учнів училища: обмежується доступ дітей селян і зростає - дворян. Керівництво грецького училища виконуючи вказівку царських жандармів від освіти, не допускало селян до навчання, побоюючись, що воно зіб'є їх з глузду "читанням гидотної теперішньої літератури". Так, у звітах за буремний 1848 рік начальство ставило собі в заслугу те, що в училищі не навчаються діти селян (11,спр.1064,арк.21). Зате зростала кількість дітей дворян та інших привілейованих класів. Якщо в 1850 році навчалось 11 дітей дворян, то в 1852 - 20 (10,спр.111,арк.5; спр.127,арк.2). Зменшення кількості греків у місті привело до зменшення учнів грецької національності в училищі. У 1860 році в училищі на 46 учнів припадало лише 5 ніжинських греків (10,спр.240,арк.6).

Заслугою грецької общини в Ніжині було її намагання розвинути жіночу освіту. Незважаючи на належну кількість учбових закладів у місті, жінок навчалось дуже мало. На 387 учнів чоловічої статі припадало в 1854 році лише 20 дівчаток. Це й змусило грецький магістрат клопотатися про перетворення грецького училища в жіноче. Випускник Ніжинського ліцею, письменник Гербель М.В. писав у 1854 році: "Грецькому магістрату випала завидна доля збудувати фундамент для виховання жіночої статі в Ніжині" (5,с.8). Однак, надії залишилися нездійсненими. Прихильникам жіночої освіти протистояв гласний міської думи, ніжинський грек І.Спіліоті, який на рішення міської думи про необхідність перетворення грецького училища 7 лютого 1873 року доказово заперечив, що "училище утримується за рахунок процентів особливого капіталу, який виник внаслідок пожертвувань

ніжинських греків, якщо буде інший заклад, то цим самим буде порушена воля жертвователів" (9,спр.1526,арк.35)

Грецьке училище проіснувало до 1919 року, не змінюючи своєї програми, хоча й відбувалася зміна кількісного, національного і релігійного складу вихованців. Якщо в 20-40-і роки XIX століття всі учні були православні, то в 50-60-ті роки з'являються декілька лютеранок, а в 1913 році на 89 вихованців училища припадає 53 іудейського віросповідання (9,спр.1258, арк.9). Отже, ніжинські греки дотримувалися істинно християнської віри, шануючи свободу віросповідання всіх громадян.

Греки сприяли не лише освіті, але й музичній культурі. Так, у "Листі про ніжинських греків", що його надруковано в "Украинском Альманахе" за 1831 рік описується вокальна й інструментальна музика палікарів-учасників повстання князя Іпсиланті, що опинилися в Ніжині (12,с.2).

Греки внесли свій вклад в архітектуру міста, яка й понині є його окрасою і надає особливого колориту Ніжину: церква Архангела Михайла, Всіхсвятська церква, які зведені у візантійському стилі; Олександрівське грецьке училище, купецькі будинки XVIII -початку XIX століття, грецька церква на кладовищі початку XIX століття, інвалідний будинок для збіднілих греків. У XIX столітті всі ці споруди були одухотворені життям грецької громади в Ніжині.

Про значний внесок грецької громади Ніжина в духовно-релігійне життя України писав часопис "Православное обозрение". У 1885 році надрукована стаття Дмитрієвського А.А. "Греческие нежинские храмы и их капитальный вклад в Церковно-Археологический Музей при Киевской Духовной Академии", в якій подані відомості про книги, рукописи, службові предмети, що перейшли до музею від грецької ніжинської Михайло-Архангельської церкви (12,с.4).

У XIX столітті йшов поступовий процес нівелювання й асиміляції греків, що відбився на їх чисельності, зовнішньому вигляді, побуті, мові, навіть церковній службі, де грецьку мову теж поступово забуто. Про це з іронією писав Гербель М.В.: "У Ніжині є грецький магістрат, грецьке училище, є навіть кілька мешканців з

грецьким обличчям і грецькими прізвищами, але греків немає. Всі так звані греки не вміють розмовляти грецькою мовою, зате добре розмовляють малоросійською, як справжні тубільці"(5,с.8). Це було результатом як об'єктивних процесів асиміляції, включаючи й одруження греків з українцями та росіянами, так і суб'єктивної політики абсолютистської імперії, яка нехтувала національними особливостями в ім'я "єдиної і неділимої Росії".

Нині відновлюються духовні зв'язки Україна-Греція, Ніжин - Яніни. Восени 1993 року Ніжин тепло зустрів представників сонячної Елади, подальші стосунки знаходять конструктивне продовження задля взаємозбагачення культур і народів.

Література

1. Бережков М.И. Город Нежин в начале XIX века по описанию московских путешественников. - Нежин, 1895.
2. Греки в Ніжині. Реконструкція Ніжина кінця XVIII - поч.XIX ст. План-малюнок. - Київ, 1993.
3. История городов и сел УССР. Черниговская область. - К.,1937.
4. Костенко І.П., Морозов О.С. Грецькі храми в Ніжині//Київська старовина. - 1993. - №2.
5. Лицей князя Безбородько. - Санкт-Петербург, 1859.
6. Морозов О.С. Брати Зосими //Просвіта. - 1993. - №4.
7. Сторожевський Н.К. Ніжинські греки. - К., 1863.
8. Федотов-Чеховский А.А. Акты Греческого нежинского Братства.-К., 1884.
9. Філіал державного архіву Чернігівської області в Ніжині. Ф.5, оп.І, спр.1526,арк.35; спр.1258, арк.9.
10. Філіал державного архіву Чернігівської області в Ніжині. Ф.220, оп.І, спр.267,арк.26; спр.І, арк.89; спр.3.арк.82; спр.11а, арк.162; спр.33, арк.2; спр.150, арк.20; спр.111,арк.5 спр.127,арк.2; спр.169, арк.1; спр.240,арк.23.
11. Філіал державного архіву Чернігівської області в Ніжині. Ф.378, оп.І, спр.1064, арк.21.
12. Харлампович К.В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині /XVII-XVIII/. - Ніжин,1929.
13. Чернігівський обласний державний архів. Ф.101, оп.1, спр. 3383, арк.3, 38, 41; спр.3384, арк.1-1зв., 7; спр.3399,арк.2-3.
14. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. - Київ, 1990.
15. Шафонський А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. - Киев, 1851.
16. Україна - Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції. К., - 1993.

Протоієрей Олександр Морозов,
священик Всіхсвятської церкви,
історик

ГРЕЦЬКІ ХРАМИ В НІЖИНІ

Ніжин по праву вважають одним з мальовничих міст Лівобережної України. Ще й тепер, незважаючи на десятиліття богоборства та нищення церковних споруд, воно вражає величністю та численністю храмів. Справжніми окрасами історичного центру стародавнього Ніжина ось вже близько трьох століть залишаються архітектурні перлини-церкви Архістратига Михаїла та Всіх Святих, які утворюють єдиний історико-культурний комплекс. Драматичною та насиченою подіями була історія цих храмів. Нероздільно пов'язана вона з діяльністю грецької громади, що існувала в Ніжині протягом XVII-XIX ст. і була унікальним явищем в історії України.

Поява грецьких переселенців у Ніжині була викликана драматичними обставинами втрати народом Греції національної і державної незалежності. Коли у 1453 р. війська турецького султана Магомета II захопили столицю Візантійської імперії місто Константинополь, для православного народу Еллади настали нелегкі часи османської окупації. Щоб врятувати національну культуру, рідну мову та православну віру, тисячі греків емігрували на сусідні землі. Переселяючись у країни Східної Європи компактними групами, вони будували там церкви та монастирі, при яких відкривали школи, бібліотеки, створювали православні братства.

У середині XVII ст. велика грецька колонія виникає у Ніжині. Її появі в значній мірі сприяли часті подорожі до Москви грецького духовенства, слідом за яким тягнулися й численні купецькі обози. Греки обрали це невеличке полкове місто саме тому, що Ніжин в ті часи був важливим центром посередницької торгівлі на великому шляху з Києва до Москви. У XVII-XVIII ст. тут перетиналися сухопутні торговельні шляхи, що з'єднували Москву, Сибір та Поволжя з торговими містами України, Литви, Польщі, Німеччини, Криму і далі вели до країн Європи, Балканського півострову, Середземномор'я та Близького Сходу.¹

Прагнучи залучити грецьких купців до активної торгівлі в містах України, гетьман Богдан Хмельницький у 1657 році видав кілька універсалів, якими звільнив їх від підпорядкування місцевому уряду та надав право вільної торгівлі при умові сплати податку гетьманському “екзактору”. Згодом адміністративну автономію ніжинських греків підтверджували своїми універсалами й інші гетьмани: І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Брюховецький, І. Самойлович, І. Мазепа, І. Скоропадський, Д. Апостол. У дружніх стосунках з Грецією українські гетьмани бачили не тільки запоруку економічного розвитку держави, але й шукали захисту православної віри від зазіхань польського католицизму, а згодом – і від намагань московського уряду підпорядкувати собі незалежну Київську митрополію. В архіві Ніжинського грецького братства та магістрату свого часу зберігалось 57 гетьманських універсалів, царських та архієрейських грамот, якими в різні часи стверджувалися права та вольності ніжинських греків.²

Вже у 1679 р. ніжинські греки, досить численна група міського населення, звернулися до духовної та світської влади з проханням дозволити побудувати в Ніжині свій православний храм. Це звернення вони мотивували тим, що змушені відвідувати місцеві церкви, але не розуміють “руського набожества”, тобто слов'янської церковної служби, і тому не можуть “священикам виразне сповідувати гріхи свої”. Видатну роль в історії Ніжинського грецького братства відіграв його засновник священик Христофор (або Христодул) Димитрієв, який став ініціатором цього звернення. Саме йому і належить честь заснування в Ніжині “хрестоносного”

Братства, організації грецької православної парафії та будівництва перших грецьких храмів.³

На жаль, про отця Христофора сьогодні ми знаємо дуже мало. З'явився він у Ніжині у 1677 р. і походив з Півночі Греції "з єпархії Навпакту і Арти, з села, названого Ангелокастро". Він залишив батьківщину внаслідок переслідувань, яких зазнав від турок, або, як пізніше він сам писав, "Побачивши від бусурман велику наглість". Оселившись в Ніжині, грецький священник спочатку увійшов до приходу Миколаївського собору, який тоді відвідували ніжинські греки. Але через часті конфлікти з місцевими священиками та парафіянами, він невдовзі став клопотатися про виділення греків в окрему громаду та про будівництво храму, в якому греки змогли б здійснювати богослужіння рідною мовою та за звичайними для них правилами.

Одержавши у 1680 р. благословення від Константинопольського патріарха Якова та Чернігівського архієпископа і блюстителя Київської Митрополії Лазаря Барановича, він розпочав будівництво дерев'яного храму на честь архістратигів Божих Михаїла та Гавриїла.

Окрім клопоту будівельних робіт на плечі отця Христофора лягло чимало інших складних проблем. Грошей, виділених громадою на будівництво, вистачило лише на зведення стін цього великого храму. Щоб довести справу до кінця, отець Христофор позичив чималу суму грошей, і тому у 1684 р. ніжинські греки, отримавши згоду гетьмана Івана Самойловича, відрядили двох своїх представників задля збирання пожертв та милостині на будівництво храму. Щоб оздобити храм та збудувати в ньому іконостас, отець Христофор особисто неодноразово звертався за фінансовою допомогою до місцевих купців, урядовців та церковних ієрархів. Двічі він їздив і до Москви, де одержав певні кошти і від царів Івана та Петра Олексійовичів.⁴

Працею та клопотанням отця Христофора будівництво вдалося успішно завершити. Результати виправдали усі попередні клопоти: коштів надійшло стільки, що їх вистачило на те, щоб збудувати поряд з дерев'яним храмом архангелів Михаїла і Гавриїла ще одну муровану церкву на честь Всіх Святих. У 1696 році

будівництво та оздоблення храмів було вже завершене і вони відкрили двері для віруючих парафіян.

В процесі будівництва церков, у 1687 р. релігійна громада Ніжинських греків оформилась у Церковне Братство, статут якого написав сам Христофор Димитрієв. В заснуванні Братства активну роль відіграв гетьман Іван Степанович Мазепа, відомий своїм благодійництвом та прихильністю до створення нових духовних та освітніх закладів. У 1696 р. ніжинські греки, що клопоталися за новий статут Братства перед Київським митрополитом Варлаамом Ясинським, привезли йому особливого рекомендаційного листа від гетьмана. Тоді ж вони отримали від митрополита благословення на створення при Братстві школи для навчання дітей грецького і слов'янського письма, та шпиталю “для препитання убогих и недужих” членів громади. А 19 квітня 1696 року гетьман І. Мазепа власним універсалом задекларував реформу Ніжинського грецького церковного Братства та підтвердив усі права грецьких поселенців, надані гетьманами-попередниками. Беручи ніжинських греків під особисту охорону, та надаючи їм право безпосередньо апелювати для вирішення різних справ до гетьманської канцелярії, Іван Мазепа звертався до місцевих ніжинських урядовців, козаків, міщан та греків – купців із закликом “зберігати братську християнську любов, не заподіювати нікому жодної кривди та прикrostі, додержуватися у спільному житті взаємної приятельської згоди, що є потрібним для збереження окраси та цільності усього міста Ніжина”.⁵

Безумовно, гетьман Іван Мазепа надавав ніжинським грекам щедру фінансову допомогу на будівництво і оздоблення храмів. Хоча безпосередніх документальних свідчень про це ми сьогодні не маємо, оскільки гетьманські архіви загинули після погрому тодішньої столиці України міста Батурина. Але відразу ж після смерті гетьмана у 1709 р. спеціальна старшинська комісія склала докладний реєстр пожертв і видатків І. Мазепи на різні благодійні цілі. Зокрема в цьому унікальному документі зазначалося: “Не могла старшина підрахувати щедрих пожертв Мазепи на милостині монастирям, церквам, митрополитам, архієпископам, архімандритам й іншим духовним із Греції, Палестини, Молдавії, Волощини, Сербії, Болгарії, Польщі й Литви, на Україні чужинцям, духовній старшині,

різним церквам, українським монастирям, ченцям, студентам і бранцям...” Беручи до уваги особисту участь гетьмана в утворенні Братства та інші відомі нам його подарунки, що зберігалися в Ніжині, можна впевнено говорити, що І. Мазепа був одним з найголовніших меценатів ніжинських грецьких храмів.⁶

Ніжинське Грецьке “Хрестоносне” Братство та діючі при ньому храми, школа та бібліотека на тривалий час стають важливими осередками грецької культури не тільки в Україні, але й у Східній Європі. Тут знаходять притулок найвидатніші діячі грецької діаспори. Історичні джерела зберегли для нас імена багатьох з них.

Близько трьох десятиліть в Ніжині жив митрополит Філіппісійський та Драмський Софроній, відомий під прізвиськом Македонського. Він був не тільки свідком бурхливих подій часів “Руїни”, але й сам брав активну участь у політичному житті України тих часів, зокрема у відомій “Чорній” раді 1663 р., коли в Ніжині відбулися драматичні вибори гетьмана. Запідозрений московським урядом в підбурюванні українців проти Москви, він був 1661 року викликаний до столиці і допитаний у Посольському приказі. Митрополит Софроній активно допомагав священику Христофору у створенні Братства, і, знаючи його ще з часів перебування у Греції, позитивно атестував перед архієпископом Лазарем Барановичем. У бібліотеці Грецького Братства зберігалися кілька книжок, що належали митрополиту Софронію.⁷

У 1685 р., на шляху до Москви, в Ніжині зупинялися відомі просвітителі брати Софроній та Іоанікій Ліхуди, засновники Московської Слов’яно-Греко-Латинської академії, відомі своєю співпрацею з видатним вченим, філософом, письменником і педагогом, місцеблюстителем патріаршого престолу митрополитом Стефаном Яворським.⁸

Близько 1689 р. в школі Грецького Братства вчителював архімандрит Діонісій з грецького міста Яніни. Ніжинській грецькій громаді він залишив унікальну бібліотеку (понад 70 томів) книг філософсько-богословського та світського змісту. Серед рукописів Діонісія були теологічні твори Феофіла Коридалевса, тексти лекцій та збірки віршованих поем та гімнів Гомера, тощо. Вивчаючи

примітки на полях рукописів Діонісія, вчені в загальних рисах реконструювали біографію цього видатного вченого пізнього еллінізму. Вони з'ясували, що Діонісій був надзвичайно освіченою людиною, добре знав давньогрецьку та латинську мови, студіював філософію та богослов'я в університетах Венеції, Падуї, Риму, подорожував в Англії та Голландії. У 1670-х роках він жив у Константинополі та займав посаду великого протосінкела при дворі Вселенського патріарха Досіфея, а у 1680-х роках, до переїзду в Ніжин, вчителював у Валахії. Надзвичайну цінність Діонісієвої бібліотеки засвідчує той факт, що про її долю особисто піклувався гетьман Іван Мазепа. Невдовзі Діонісій був змушений залишити Ніжин, одержавши посаду архимандрита Микільсько-Македонського монастиря, а безцінна бібліотека його була вивезена до Москви. 31 січня 1690 року гетьман особисто отримав наказ від царів Петра та Івана Олексійовичів: "сыскать в Нежине греческие книги, которые оставил Македонския земли Николаевского монастыря архимандрит Дионисий у греченина у Зофиря, или у кого он Изофирь скажет; а сыскав и описав их именно, как которая именуется, прислать в Севск к воеводам". Клопотами Івана Мазепи ці книги були такі знайдені "в двух коробьях в греческой церкви". 22 лютого 1690 року гетьман надіслав до Севська в супроводі батуринського козака І. Ігнат'єва "греческие книги да тем книгам прописную роспись". Від того часу рукописи ієромонаха Діонісія зберігаються в Москві, у Центральному державному архіві давніх актів.⁹

У бібліотеці Грецького Братства, крім рукописів Діонісія, зберігалось чимало інших унікальних книг, серед яких – рукописні грецькі Євангелія XI-XII століття на пергаменті з власноручними примітками візантійського імператора Феодосія, розкішно оздоблені золотом і кольоровими мініатюрами "молдовлахійські" Євангелія XVI століття, Богослужбні рукописні книги та стародруки, подаровані братству фундатором священиком Христофором та його наступниками. Заслугує на увагу рукописний "Октоїх" на крюкових нотах 1671 року, що належав Константинопольському патріарху Діонісію. Дарчий напис свідчив, що цю книгу патріарх особисто подарував "митрополиту руському" Стефану Яворському. Був у бібліотеці і особистий подарунок Івана Мазепи – Євангеліє,

видане арабською мовою на гетьманські кошти в сирійському місті Алеппо та прикрашене його родовим гербом. Ці рідкісні книги, серед яких є чимало справжніх зразків середньовічного книжкового мистецтва, зараз зберігаються у фондах інституту Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського.¹⁰

Чимало святинь та церковних реліквій містилося в ризниці Грецького Братства. Слід відзначити велику кількість стародавніх ікон грецького та місцевого письма у срібних ризах, великий срібний напрестольний хрест, виготовлений 1636 року в місті Яніна, дерев'яний різьблений хрест зі шматочками Животворчого Древа – хреста, на якому було розп'ято Господа Ісуса Христа, а також багато оздоблену дорогоцінним камінням плащаницю, на якій золотом по білому атласу вишито зображення Спасителя. Грецький напис на плащаниці свідчив, що виготовлено її працею та старанням священика Христофора за гетьманування Івана Мазепи у 1692 році.¹¹

Церковне та громадське життя ніжинських греків базувалося на стародавньому “грецькому праві”, кодифікованому ще у XIV столітті Костянтином Арменопуллом. Ці закони, записані в книзі “Прохірон” або “Шостикнижжя”, дбайливо зберігалися членами братства в особливому міцному футлярі. Згідно зі статутом Ніжинського Грецького Церковного Братства, написаним у 1697 році наступниками священика Христофора, до Братства входили всі бажаючі греки та негреки, що знали грецьку мову, але правом голосу при виборах керівного органу (Ради 12-х) користувалися тільки чоловіки віком понад 20 років, які сплачували щорічно грошові внески на церкву. Грецькі храми в Ніжині перебували під особливою охороною Константинопольського патріарха та підпорядковувалися виключно Київським митрополитам, а місцевій, церковній владі заборонялось втручатися у духовні справи ніжинських греків.

Храми відігравали важливу роль не тільки в духовному, але й громадському житті греків. На церковному дворіщі регулярно збиралися братчики, щоб вирішувати всі важливі справи: обирати священиків та ктиторів церкви, членів братського суду, а з 1785 року - бургомистрів та членів органу місцевого самоврядування громади

– Грецького Магістрату. Там же відбувалися “братські канони” – великі громадські свята та урочистості. Гроші з церковної скарбниці часто видавалися в борг купцям, а за рахунок відсоткових прибутків Братство надавало допомогу збіднілим членам громади та сиротам, утримувало школу та шпиталь.¹²

Постійне зростання грецької громади в Ніжині та збір достатніх коштів дозволили грекам розпочати у 1714 році перебудову дерев'яної Михайлівської церкви. За дозволом гетьмана І. Скоропадського вони, на місці попереднього дерев'яного храму, заклали кам'яний фундамент. Будівництво тривало понад 10 років, його завершив у 1729 році священик Микола Бошняк. Останній і був ктиторм храму протягом 1719-1739 років. 28 травня 1731 року храм освятив митрополит Київський Рафаїл Заборовський. Ця урочиста подія в житті ніжинських греків увічнена написом на мармуровій дошці, яка і досі зберігається в інтер'єрі храму. "Приходський літопис" грецької Михайлівської церкви початку ХІХ ст. так подає зміст цього меморіального напису: "Воздвигнут сей храм архистратигов Михаила и Гавриила при ктиторовстве господина Миколая Михайловича Босняка, коему храму заложено основание из согласия всех братьев 1714-го году, и оставалась без производства работ до 1725года. Затем, продолжая работу, окончен в 1729 году, и по приезде из Киева архиерея господина Рафаила, освящен в 1731-м году расходами братьев"¹³

Документи 30-х років ХVІІІ століття засвідчують існування в Ніжині Грецького Михайлівського монастиря. А вже у 1760-х роках розпочалася реконструкція мурованої Всіхсвятської церкви, храм деякий час існував як монастирська трапезна, але невдовзі його розібрали “за ветхостію”.

На його місці заклали глибокий мурований підвал, звели міцні стіни першого поверху. Але внутрішні суперечки, що точилися поміж ніжинськими греками, перешкодили будівництву. Припинилося надходження коштів на будівельні роботи. Лише у 1800 році греки змогли нарешті повернутися до відбудови Всіхсвятського храму, але оскільки первісний проект за цей час було загублено, вони запросили до співпраці відомого чернігівського архітектора Антона Карташевського. До нашого часу дійшла

пояснювальна записка до проекту відбудови Всіхсвятської церкви, написана рукою А. Карташевського 14 лютого 1800 року. Зокрема, там відзначалося: "Оная церковь давно уже начата строится. Ныне стены оной, выведенные от поверхности земли вышиною в три сажени с небольшим, весьма крепки, толсты и совершенно прочны. Под сею церковью сделаны внизу погреба, а наверху тиоплая церков со сводами... Но как старый план затерян, то при сочинении нового положено, что тиоплой церкви быть ненужно. Потому и назначено сломать своды внутренние посреди самой церкви и над алтарем... Впрочем, вся фигура, пропорция и величина всей церкви как внутри, так и с наружи объяснено в плане, фасаде и профиле".¹⁴ Саме за цим проектом у 1805 р. й завершено будівництво церкви.

Невдовзі остаточно складається цілісний архітектурний ансамбль Грецьких храмів до якого, за описом початку XIX століття, входили: "колокольня, которая построена 1805 года тщанием Нежинского греческого общества, и каменная с штакетом железным и тремя железными воротами ограда", а також "девять каменных палаток в церковной ограде и один под летнею церковью погреб".¹⁵

Сучасники високо оцінили дбайливість ніжинських греків щодо новозбудованої Всіхсвятської церкви. Надзвичайно цікавими для нас є свідчення володимирського генерал-губернатора князя І. М. Долгорукова, який двічі (у 1810 та 1817 роках) відвідав Ніжин та залишив докладні описи своїх мандрівок. Звернувши увагу на ніжинських греків як головну достопам'ятність міста, допитливий мандрівник докладно описав їхній побут, магістрат, кав'ярню, клуб, і, звичайно ж, грецькі храми: "Поміж новими будівлями можна виділити Грецьку церкву. Вона схожа на усі новітні собори, які ми бачили в Одесі та Херсоні. Иконостас та оздоблення церкви –у грецькому стилі... Дзвінниця гарна та наскрізна. На жаль, поскупились греки зробити з третім уступом ще один поверх. Вона була б тоді взірцевої краси..." Неприємно вразив мандрівника той факт, що у величезному підвалі церкви практичні греки зберігали вино, яке потім продавали на ніжинських ярмарках. Вдруге прибувши до Ніжина через сім років, ближче познайомившись з містом і його мешканцями та відвідавши вечірне богослужіння у Всіхсвятській церкві, мандрівний князь був вражений красою храму

Примечан

та залишив схвальний відгук: “Храм дуже великий та утримується зо всією благопристойністю. Змальовуючи його, я повинен поставити набагато нижче у всіх відношеннях наші (тобто російські – Авт.) не тільки парафіяльні, але й численні навіть соборні храми. Яка чистота та охайність! Усі панікадила були запалені свічками та лампадами. Ченці, з яких один з острова Крит, служать благоговійно та пристойно. На крилосі по одному дячку, співають не поспішаючи та без метушні. Біля них стоять у два ряди школярі Грецького училища, деякі з них читають псалми та навчаються грецьким співам... Все пристойно, все священно, і зізнаюсь, якби я розумів грецьку мову, то переважно став би ходити до всякого Богослужіння в Грецьку церкву... Греки не жаліють коштів на утримання свого храму: витрачають великі гроші. Кожні три роки вони запрошують з Греції та Цареграда своїх священників. Зараз у них три ченця та ієродиякон”.¹⁶

Надзвичайно гарне оздоблення храму та ретельність греків під час Богослужінь відзначали не тільки гості Ніжина, але й самі ніжинці. Отже, не дивно, що коли у 1820 році в місті було відкрито Гімназію Вищих Наук князя Безбородька, дирекція цього навчального закладу дозволила гімназістам відвідувати саме грецьку Всіхсвятську церкву та розташований в Новому Місті Спасо-Преображенський храм. Це рішення пояснювалося не тільки бажанням педагогів розвивати естетичні почуття гімназістів та стимулювати вивчення ними іноземних мов, але й тим, що в Гімназії тоді навчалися й діти з грецьких родин, які постраждали під час придушення турками національно-визвольного повстання 1821 року.

Останній яскравий період в історії Ніжинського Грецького Братства припадає на кінець XVIII - першу чверть XIX століття, коли під впливом ідей просвітництва в Греції поширюється національно-визвольний рух проти османських завойовників. Яскравими представниками грецького національно-визвольного руху в Ніжині в цей період були такі видатні просвітителі, як Зой Каплані, Манфо Різарі, Георгій Кромміда, брати Анастасій, Зой та Микола Зосими. За ініціативою грецької громади в Ніжині у цей час будуються Грецьке Олександрівське училище (1816 р.), Церква Костянтина та Олени на Грецькому кладовищі (1819-1821р.р.),

мурований інвалідний будинок на колишньому Грецькому подвір'ї по вул. Московській (1821р.). Заможні грецькі купці жертвували значні кошти на відкриття нових православних храмів, училищ, бібліотек, музеїв, лікарень та богоугодних закладів, фінансували видання богословської просвітницької та класичної літератури. Продовжуються великі пожертви і на утримання грецької Всіхсвятської церкви. Так заможні купці та меценати брати Зосими поклали чималі суми грошей до банку на ім'я старост грецьких храмів Ніжина, щоб громада могла утримувати найбільш членів братства та регулярно купувати свічки для великого панікадила Всіхсвятського храму.¹⁷

У 30-х роках XIX століття прискорюється занепад Грецького братства в Ніжині. Це пов'язане було з тим, що внаслідок імперських реформ російського самодержавства Ніжин з великого полкового міста та важливого центру торгівлі поступово перетворився на глуху провінцію, після перемоги в Греції національно-визвольної революції та проголошення у 1830 році державної незалежності ніжинські греки поступово починають повертатися на історичну батьківщину або переселятися до великих портових міст на півдні України та Росії. В Ніжині залишилися тільки ті, хто не мав коштів на переїзд та породичався з місцевими жителями. Якщо у 1746 році в Ніжині нараховувалось 1800 греків, у 1782 році - близько 765, то у 1869 році їх вже було не більше 365 чоловік.

У зв'язку із поступовим зменшенням кількості греків змінювався й статус грецьких храмів. 1785 року, під час адміністративної реформи Катерини II, Ніжин з усіма церквами і монастирями, який раніше входив до складу Київської Митрополії, був підпорядкований архієпископу Чернігівському. Але грецькі храми були залишені в колишньому їхньому стані, тобто - під захистом самого Київського митрополита. Але згодом, втративши зверхність Константинопольських патріархів та Київських митрополитів, у 1839 році грецька церковна громада Ніжина, була передана у відання архієпископу Чернігівському, а з 1855 року - приписана до Ніжинського Благовіщенського монастиря.¹⁸ У 1872 році самоврядування грецької громади остаточно було скасоване

офіційним наказом Правительствующого Сенату, а все майно та капітали її передані міській громаді Ніжина.

У загальне користування мешканців Ніжина перейшли й грецькі Всіхвятська, Михайлівська та Костянтино-Оленинська церкви, але за давньою традицією їх продовжували відвідувати нащадки ніжинських греків. На довгий час залишилися й старовинні духовні традиції, що нагадували про колишню велич та особливий статус грецьких храмів. Аж до кінця 1920-х років на Великодні свята у Всіхвятській церкві правила особлива урочиста служба “з освяченням мира”, на яку сходилися священники та прихожани з усього міста.¹⁹

XX століття з його соціальними та політичними катаклізмами завдало чимало шкоди нашій духовності. Драматичною була й доля грецьких Всіхвятської та Михайлівської церков. Безбожна влада не тільки нехтувала давніми народними традиціями та заповітами засновників храмів, але й безжально винищувала безцінні історичні та культурні пам'ятки. Першою закрили Михайлівську церкву, в якій влаштували склад. У 1930-х роках знищили верхні поверхи стрункої дзвіниці, що була колись найвищою спорудою старого міста. А після війни бульдозери довершили чорну справу, розтягнувши її залишки разом з цегляною огорожею...

Залишається тільки вдячно схилити голову перед мужністю священників та прихожан, які, незважаючи на гоніння та переслідування, продовжували утримувати Всіхвятський храм. Остаточно православна, релігійна громада грецької церкви була розігнана рішенням міськвиконкому у грудні 1960 року, а приміщення храму переобладнали під шкільний спортивний зал.

Час дуже сурово обійшовся з грецькими храмами Ніжина. Не дійшли до нас безцінні реліквії, що зберігалися в них протягом трьох століть. Справжнім чудом можна вважати врятування частини бібліотеки Грецького Братства, яка у розпорошеному вигляді зберігається зараз в архівосховищах Києва, Москви та Санкт-Петербурга. Не дійшли до нас художні розписи та чудові іконостаси, що колись прикрашали інтер'єри храмів. Занедбані церкви поступово руйнувалися під впливом безжального часу та людської

байдужості. Але час розкидати каміння минув. Сьогодні ми бачимо як старовинні храми повертаються до життя. На рубежі 1980-1990 років було проведено першочергові реставраційні роботи на грецьких храмах Ніжина під керівництвом головного архітектора проекту Л. Є. Чекурди. У 1992 році з ініціативи викладачів та студентів Ніжинського педінституту ім. М. Гоголя та інтелігенції міста утворено православну громаду Української Православної Церкви Київського Патріархату. Громада запропонувала відновити після завершення реставраційних робіт богослужіння у Всіхвятському храмі. Чимало перешкод з боку чиновників довелося витримати віруючим, перше ніж 4 грудня 1994 року в храмі відбулася перша, після 30-річної перерви, Літургія. А 18 квітня 1995 року рішенням Чернігівського облвиконкому Всіхвятську церкву передано в постійне користування громади.

Хоча від того минуло небагато часу, сьогодні важко уявити духовне життя Ніжина без Всіхвятської церкви, що дісталася нащадкам у спадщину від ніжинських греків. Символічно, що серед прихожан храму чимало інтелігенції та молоді, є серед них і нащадки грецьких родин. Приємно відзначити, що після утворення і офіційної реєстрації Ніжинського міського товариства греків ім. братів Зосимів, його члени беруть активну участь в діяльності громади. При храмі створено професійний хор “Воскресіння”, яким керує заслужений працівник культури України Сергій Голуб. З ініціативи громади діє Духовно – просвітницький центр, ведеться видавнича діяльність. Руками Ніжинських майстрів завершується спорудження величного іконостасу, автором проекту і виконавцем живописних робіт якого є відомий художник, наш земляк Олександр Кошель. При храмі діє єпархіальне духовне училище. Традиційними стали вечори духовної музики, виставки художніх творів з духовної тематики, зустрічі з молоддю та студентами.

Громада підтримує активні творчі зв'язки з науковими колами Греції, зокрема – відомим істориком, дослідником греко-українських зв'язків професором Христосом Ласкарідісом, який неодноразово був нашим гостем. Храм відвідували й іноземні делегації, зокрема з братньої Греції.

Всіхсвятська церква, як і раніше, стає улюбленим храмом ніжинців. Завершуються відновлювальні роботи на сусідній Михайлівській церкві, яка теж невдовзі стане окрасою архітектурного ансамблю. І хочеться вірити, що як і наша духовність, ці чудові храми більше не зазнають руйнування.

Примітки:

1. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. - М., 1851. - с. 478-479.

1. Федотов - Чеховский А. Акты нежинского греческого братства и магистрата. - К., 1884. - с. 55.
2. Харлампович К. Нариси історії грецької колонії в Ніжині // Записки іст.-філ. відділу ВУАН. - К., 1929. - кн. 24 - с. 12-15.
3. Дмитриевский А. Греческие нежинские храмы... // Православное обозрение. - 1885, февраль. - с. 370-400.
4. Федотов-Чеховский А. Акты... - с. 12-15.
5. Пам'ятки України. - 1991. - № 6. - с. 20-21.
6. Дмитриевский А. Вказ. праця. - с. 370-400.
7. Сменцовский М. Братья Лихуды. - Спб., 1899. - с. 53-55; Фонкич Б. Греческо-русские культурные связи в XV-XVII вв. - М., 1977. - с. 199-201.
8. Фонкич Б. Вказ. праця. - с. 199-201; Лихачев Н. Библиотека и архив московских государей. - Спб., 1894. - с. 54 -55; Белокуров С. О библиотеке московских государей. - М., 1892. - с. 51-56.
9. Институт Рукопису Національної Бібліотеки ім. В. Вернадського (ІРНБУВ). - ф. 301 (КДА). - №№ 21, 24, 36, 43, 65, 78, 79, 80, 81, 84, 114, 117, 141, 180, 374, 411; Дмитриевский А. Описание рукописей... // Труды КДА. - 1885. - кн. 7, 8, 9.
10. Шафонский А. Вказ. праця. - с. 467; Дмитриевский А. Греческие нежинские храмы... - с. 370-400.
11. Харлампович К. Вказ. праця. - с. 21-25.
12. НФ ДАЧО. - ф. 1249, - оп.1 - № 128 - арк.1 - 4(зв).
13. ДАЧО - ф. 101. - оп.1., спр. 3427. - арк. 1-3.
14. НФ ДАЧО. - ф. 1249, - оп.1 - № 128 - арк. 4.
15. Долгоруков И. Славны бубны за горами, или путешествие мое кое - куда 1810 г. // ЧИОИДР. - 1896. - кн. III. - с. 308-309; Його ж: Путешествие в Киев в 1817 г. // ЧИОИДР. - 1870. - кн. II. - с. 171-173.
16. Морозов О., Костенко І. Брати Зосими// Сіверянський літопис. - 1996. - № 4. - с. 65-72.
17. ДАЧО. - ф. 101. - оп. 1. - Спр. 3501. - Арк. 3-3(зв.)
18. Спаська Є. Етнографічні щоденники. (рукопис) // Науковий архів Ніжинського краєзнавчого музею.

Іван Костенко, завідувачий музеєм рідкісної книги Ніжинського державного педуніверситету імені Миколи Гоголя.

***ВНУТРІШНІЙ УСТРІЙ НІЖИНСЬКОГО ГРЕЦЬКОГО
ЦЕРКОВНОГО БРАТСТВА ЗА СТАТУТОМ 1697-1699
РОКІВ***

Дослідники історії Ніжинської грецької громади часто називають її статут статутом купецького братства. На наш погляд, ця назва не зовсім вірна. До складу братства дійсно входили переважно купці грецького походження, але й були представники інших національностей і суспільних станів, але взаємовідносини в самому братстві будувалися на християнських засадах і юридичних нормах православної церкви, а саме братство гуртувалося довкола грецької Михайлівської церкви.

Вивчення внутрішнього устрою Ніжинського грецького братства стало можливим завдяки працям відомого історика і богослова О. Дмитрієвського, котрий розпочав публікацію статуту у 1885 р. ("Труды Киевской Духовной Академии", №№10-12, 1885р.), та сучасного грецького дослідника, доктора історії та богословія Христоса Ласкаридаса, який за архівними матеріалами із Санкт - Петербургу довершив публікацію статуту, а також оприлюднив надзвичайно важливі матеріали перегляду його від 1773 р. (Christos P. Laskaridis The articles of the Greek Commercial Community in Nezin in Ukraine.- Ioannina, 1997,-242p., (грецькою мовою)

Головні засади церковного самоврядування братства були розроблені ще за життя його засновника Христофора (Христодула) Дмитрієва. Це видно з його своєрідного заповіту братчикам: "Я, священник Христодул Дмитрієв, з єпархії Навпакти та Арти, з села, що називається Ангелокастро, ктитор і братчик цих церков братства, цим стверджую, що братство святих храмів великих чиноначальників Михаїла і Гавриїла та Всіх Святих започатковане і даний міцний устрій цьому братству ... згідно спільної згоди

братчиків". Всі ці головні засади в управлінні братством і церквами, започатковані Христодулом, згодом, після його смерті, були зведені в жовтні 1699 року в статут, остаточне оформлення якого пов'язують з ім'ям Панайота Родосця. Чимало дослідників, навіть новітніх, помилково стверджують, що цей статут написав Христодул Дмитрієв у 1697 р. (дивись, наприклад: "Греки на українських теренах". - К., 2000. - стор. 56). Але О. Дмитрієвський переконливо показав, що цього не могло бути, адже священник Христодул помер 19 травня 1697 року. Мусимо згадати авторитетну думку сучасного грецького дослідника Христоса Ласкаридаса, який переконаний, що Статут остаточно був написаний братчиками після смерті Христодула, а смерть останнього відносить на 1696 рік.

Опублікована О. Дмитрієвським частина статуту (30 розділів) стосується переважно церковного життя братства. Так, розділ перший описує цікаву процедуру обрання священників. Після того, як всі братчики зібралися у церкві, писар переписує присутніх, а також священників - кандидатів. Останні, до речі, обов'язково повинні бути греками за національністю. Входячи до храму, кожний обов'язково кладе руку на Євангеліє, "дабы не делать избрания кому - нибудь, ... но по чистой совести избрать священниками тех, которых они знают как достойных для сего дела". Після того, як з усіх претендентів братчики оберуть найавторитетніших, епітроп (староста) церкви приносить ящики, на кожному з яких написано імена претендентів. Подальше голосування відбувалось таємно за допомогою кульок: хто з претендентів набрав більше кульок, той і ставав черговим священником. Зазвичай обирали двох священників і одного ієродиякона, причому священники обирались строком на три роки, а ієродиякон - на два. Наголошувалось, що такий строк встановлено для того, щоб дати можливість служити іншим священникам, що приходять з Греції.

Статут чітко визначав обов'язки священнослужителів. Під час Богослужіння обидва священники та ієродиякон повинні обов'язково перебувати в храмі, не пропускаючи ні вечірньої служби, ні Літургії. Поважною причиною може бути лише хвороба, причому епітроп обов'язково посилав одного з 12 обраних братчиків провідати хворого. Якщо службу пропущено без поважної причини, то епітроп

утримував з платні священника 2 гроші і ділив їх поміж іншими двома священнослужителями. Повторний пропуск служби карався утриманням 4 грошів, а на третій раз священника, що не мав поважної причини, назавжди звільняли від Богослужінь. Згідно статуту братства, священники не мали права втручатися у внутрішні справи братства.

Статут чітко регламентував здійснення церковних треб і таїнств. Щодо Таїнства Причастя існувало суворе правило: "если кто возьмет деньги, дабы приобщить кого бы - то ни было Святых Таин, и этот поступок будет доказан, то совершивший это дело, пусть удалется от очередной службы за это и пусть наказывается лишением годовичного жалования".

Коли хтось з братчиків (чи багатих, чи бідних) захворів, то священники повинні відвідувати хворого двічі на тиждень і бесідувати з ним півгодини щоразу, сповідувати його, а при складанні заповіту дбати, щоб певна частина коштів була пожертвована на церкву.

Статут регламентував і щорічне грошове утримання кліриків: священники отримували 120 золотих кожний, ієродиякон - 100 золотих. Половину коштів, отриманих від виконання треб, священники віддавали на церкву. Так званий "скриньковий збір", тобто гроші, що жертвувались прихожанами під час великих святкових відправ, зберігалися у спеціальній скриньці, і через кожних два місяці перераховувались і ділились поміж священнослужителями. Суворо карались ті, хто самовільно привласнював гроші. Звичайно, це покарання носило характер грошової компенсації. Конфлікти, суперечки і непорозуміння поміж священниками розглядалися на суді, що складався з 12-ти обраних братчиків. Винні каралися штрафом 5 грошей і на один день відлучалися від служби.

Якщо священник помирав, то з його майна на користь церкви утримувалось 15 грошей, а якщо він був дуже багатим, то 25 грошей. Бідних священників церква ховала за свій кошт.

Про закінчення трьохрічного терміну служби священник повинен був повідомити зібрання братчиків за півроку. Новообрані

священики повинні були обов'язково відслужити 40 літургій "для спасення душ умерших братий и ктиторов святого сего дома".

Розділ 22 статуту встановлював правила проведення зборів членів братства і обрання нових братчиків. Церковний писар записував у спеціальну книгу всіх братчиків, як чоловіків, так і жінок. Новообрані братчики повинні були давати пожертву на церкву. Це робилося щорічно в дні свят Михаїла і Гавриїла, а також Всіх Святих. З церкви вони у свою чергу отримували для богослужіння одну свічку, один хліб і паперову іконку святого. Братчики, віком понад 20 років, записані у книгу, крім жінок, мали право участі в зборах братства. Збори відбувалися в церкві, причому після реєстрації учасників, двері храму закривалися. Найстаріший братчик обходив зібрання з іконою Христа - Спасителя, і кожний, покладаючи руку на ікону, виголошував клятву "во всех святых делах церкви всегда действовать по чистой совести и сущей правде, без всякого коварства." Потім обирали раду братчиків та управителів церкви, або розглядали інші питання. Збори відбувалися лише при наявності не менш як 24 братчиків. Рада 12 - ти обиралася строком на один рік, а з них таємним голосуванням обирали ще 6 чоловік - керівне ядро церковної громади, до якого входили протектор, управляючий, лампадарій, ключник, епітроп та ідромеліон. Протектор виконував обов'язки наглядача церкви: стежив за виконанням статуту, виплатою грошового жалування, збиранням пожертви, призначав дати зборів тощо. Управляючий слідував за виконанням священиками своїх обов'язків, оздобленням храмів, приготуванням святкових трапез для братчиків, турбувався земельними ділянками, що перебували в розпорядженні церкви.

Лампадарій відповідав за виготовлення свічок для продажу та освітлення храмів.

Великий ключник керував церковною сторожею і відповідав за майно, що зберігалося братчиками та купцями - орендаторами в церковних приміщеннях і підвалах. Епітроп мав обов'язок щосуботи і щонеділі збирати з церковною тарілкою милостиню, обліковувати і класти у спеціальну скриньку. Шостий братчик - великий ідромеліон, що означає - начальник церковного кануна. Його

обов'язки визначені в 31 розділі статуту, який О. Дмитрієвський надрукувати не встиг. Пожежа в приміщенні часопису "Труди Київської Духовної Академії" і переїзд вченого до Санкт - Петербургу обірвали публікацію Статуту Грецького братства. Лише 1998 р. професор Христос Ласкаридіс довершив цю важливу справу.

Марія Астаф'єва, кандидат
фізико-математичних наук,
доцент, голова громади
Всіхсвятської церкви

СВЯТИТЕЛЬ МИХАЙЛО ГРЕЦЬКИЙ

Серед багатьох безцінних грецьких скарбів, які прикрасили і уславили Ніжин, особливе місце займала могила Святителя Михайла Грецького. Кажу в минулому часі, бо, на превеликий жаль, варварська рука здичавілого совка не пощадила і цю святиню.

Звідки саме був родом цей Святитель достеменно невідомо. Є декілька гіпотез щодо походження Михайла Грецького.

1. Михайло Кізіцький (з грецького міста Кізіка), єпископ, помер у 1721 році. Це припущення висловлював Г.Кульжинський, спираючись на ніжинські перекази та твердження архімандрита Віктора Черняєва.

2. Даміан, грецький архієрей, який їхав до Москви, але помер у Борзні в 1731 р., був перевезений до Ніжина і похований у Благовіщенському соборі (із повідомлення "Ніжинського літопису").

3. Болгарський митрополит з м.Шумли, жив при грецькій церкві міста Могилева на Дністрі; переїхав до Ніжина і тут помер.

4. У "Літописі Самійла Величка" згадується про захоронення в Ніжинському Благовіщенському монастирі (1695 р.) грецького архієрея, архієпископа Архідонського Мелетія. Однак, ця версія відпадає, оскільки Благовіщенський монастир було засновано лише в 1702 році .

Протоієрей Андрій Хойнацький, відомий релігійний діяч і історик, магістр богослов'я, перший законоучитель Ніжинської вищої школи і настоятель ліцейської Свято-Олександрівської церкви у своєму дослідженні "Святитель Михайло Грецький" (1880 р.) так описує ніжинський період грецького святителя.

За переказами, святитель Михайло помер і був похований в Ніжинському Благовіщенському соборі в 1721 р. Прибув він у 20-х роках із грецьких областей Турції до грецької общини, яка на той час була уже досить міцною. Слава про святе і благочестиве життя високого гостя ніжинських греків, його страждання за православну віру, смирення і скромність привернули до нього серця ніжинців. Через це, коли він відійшов у вічність (1721 р.), в Ніжині панувало переконання, що Святитель неодмінно має бути зачислений до лику святих угодників Божих, доказом чого в той час служило чесне тіло його, яке не піддавалося тлінню до самого його погребіння.

Через те, що на той час у Ніжині нова грецька кам'яна (на місці дерев'яної) церква Архистратига Михаїла ще тільки будувалася, а Благовіщенський собор* тільки недавно був освячений і користувався особливою пошаною серед ніжинців, було вирішено захоронити Святителя в новому храмі, біля південної його стіни.

Після цього тіло Святителя Михаїла спочивало в землі біля 100 років, поки архимандрит ніжинський Віктор Черняєв (1803-1823 рр.), відбудовуючи Благовіщенський собор після нищівної пожежі 1797 р., оглядав підвалини храму і відкрив камінний склеп Святителя. При цьому виявилось, що тіло Святителя, незважаючи на височенну вологість могили, абсолютно ціле і неушкоджене, так що можна навіть розпізнати лик покійника.

Коли чутки про це розповсюдилися містом, православні ніжинці почали служити панахиди біля гробу явленого Угодника Божого. В цей час, за розповідями сучасника-очевидця, ієромонаха Іліодора, один із келейників архимандрита Віктора Черняєва монах Спиридон, таємно відправився до гробу Святителя і відрізав частину його риз, сподіваючись через них надавати допомогу хворим. Але в ту ж ніч Святитель з'явився йому уві сні, наказуючи повернути відрізану частину риз на місце. Спиридон не підкорився вимозі і

* Збудований в 1702-1716 рр. на кошти Стефана Яворського та Івана Мазепи.

тоді Угодник Божий з'явився йому вдруге і втретє, попереджаючи про грядуще покарання за непослух. Тоді Спиридон зізнався в усьому архімандриту Віктору, і вони удвох зійшли до гробу Святителя і пришили відрізану частину риз.

Остання обставина ще більше переконала ніжинців молитися до Святителя Михаїла, а архімандрит Віктор, при розписуванні Благовіщенського собору живописом в 1816 р., звелів тут же, над могилою, написати на пілястрі образ Святителя Михаїла і зробити такий напис: "Сего Святителя Михайла здесь почивают нетленные мощи; скончался в 1721 году".

Пізніше, коли ремонтні роботи в соборі закінчилися, вхід до склепу закрили, але, як пише А.Хойнацький, "віра в нетління блаженних останків Святителя і в його благодатну допомогу згори уже ніколи не згасала в народі"; над усипальницею регулярно служилися панахиди; траплялися випадки цілення після молитов до Святителя. Були створені тропар, кондак і молитва до Святителя Михаїла. Наводимо тексти тропаря і молитви.

Тропар (голос четвертий):

"От восток на север шестеуя, Святителю Отче Михаиле, опочил еси в богоспасаемом граде Нежине, научая нас взывать к Богу: помилуй нас. Господи, странних рабов Твоих на земли, молитв ради Святителя Михаила".

Молитва

"Помощниче ѿ целителю наш, Преподобный отче Святителю Михаиле! Богу тако изволиши, водворился еси ты нетленными своими мощами во граде и обители царства Российского на утешение всем верным Господу Иисусу Христу. Молим тя, святителю Михаиле, молися за нас у престола Царя царствующих и Господа господствующих, да проявит нам великия ѿ богатых милости Свои, да уврачуе язвы души ѿ телес наших, да пошлет мир, любовь ѿ согласие в домах наших, земли да даст плодородие, и всем людям вся, иже на потребу - временная ѿ вечная. Государя же нашего да сохрани на многая лета! Аминь!"

Правду кажуть, що про здоров'я нації з певністю можна судити за ставленням до могил. Тяжка доля спіткала в радянські часи

Благовіщенський собор і всі поховання всередині та біля нього. Навіть закритий храм не давав спокійно спати компартійним товаришам. 11 березня 1960 р. тодішній секретар Ніжинського міськкому компартії П. Чаус та голова виконкому міськради Л. Гузієнко звернулися до Голови Ради Міністрів УРСР з листом (за номером 307), у якому повідомляли, що існуючі в Ніжині церковні храми (серед них і Благовіщенський) "своим зовнішнім видом обезображують город, что вызывает справедливое возмущение общественности, кроме того указанные здания находятся в аварийном состоянии и угрожают обвалом, что создает угрозу для жизни людей. Почти все церковные здания расположены в центре города рядом с Горкомом КП Украины, Горисполкомом, Домом культуры, школами №1,3,7,11,12, кинотеатром, средними учебными заведениями и создают не совсем благоприятное соседство". Далі товариші "считали бы наиболее целесообразным разобрать церковные сооружения" і просять "дать разрешение на разборку". Однак з якихось причин все ж цей задум не здійснився, а Благовіщенський собор був реорганізований у торговий склад і прийшов у повний занепад.

А коли у 80-ті роки сюди прийшли будівельники-реставратори, всередині храму можна було бачити черепи і частини скелетів із поховань, які валялися прямо під ногами. Не залишилося сліду й від могил біля собору. Щоб хоч якось врятувати від глуму прах наших славних попередників, тодішній працівник краєзнавчого музею Олександр Морозов, а тепер священник Всіхсвятської церкви отець Олександр, зібрав розкидані кістки і переніс їх у музей до кращих часів...

1999 року Благовіщенський собор передано УПЦ Московського патріархату* і зараз там відновлюється чоловічий монастир. Отець Олександр Морозов передав ченцям кістки із могил, які досі зберігав. Будемо сподіватися, що у відновлюваній обителі буде віднайдена і належно впорядкована й могила Святителя Михайла Грецького.

* За іронією долі храмом, збудованим на кошти гетьмана Мазепи, володіє Московська церква, яка оголосила йому анафему (прокляття) і досі її не зняла.

Володимир Симоненко, старший науковий співробітник Ніжинської філії Держархіву Чернігівської обл.

ГІРКА ДОЛЯ НІЖИНСЬКИХ ГРЕЦЬКИХ ЦЕРКОВ

Атеїстичний більшовицький режим люто ненавидів християнську релігію. Християнська заповідь "возлюби ближнього як самого себе", була особливо ненависна більшовикам, які намагалися шляхом класової ворожнечі винищувати людей, погляди яких були не схожі на їхні.

Закінчилась громадянська війна панувала розруха, яка досягла в 1920 році катастрофічних розмірів.

Більшовики були б не більшовиками, якби не скористались голодом для розправи з духовенством всіх релігій.

На початку 20-х років в Ніжині були ліквідовані релігійні громади: Богоявленська церква, церква монастиря у Ветхому, інститутська церква Св. Олександра Воїна, а також церква шпиталю (богоугодное заведение). Незважаючи на шалену антирелігійну пропаганду, церковні відправи користувалися великою популярністю серед мешканців Ніжина. Найбільшою популярністю користувались відправи в грецьких церквах - Михайлівській та Всіхсвятській, про які сіятельний мандрівник Володимирський губернатор князь І. Долгоруков писав ще в 1817 році: "Яка чистота і охайність! Який багатий зміст". А ось що писала на початку 20-х років про свято Пасхи в Ніжині в своєму щоденнику відомий етнограф Євгенія Георгіївна Спаська: "Баби, підіткнувши спідниці, швидко йшли "до греків" (Грецької церкви), бо в цю ніч з часів глибокої старовини відбувається особлива служба "Освячення мира". Ця служба залишилась в спадщину від справжніх греків, і вона правиться в цю ніч лише в Сімферополі та Ніжині" Популярність церковних відправ у народа дуже не сподобалась більшовикам. Справа не обмежувалась цькуванням. В 1923 році невідомі злочинці вдерлись у Всіхсвятську церкву і вкрали цінностей на суму 832 карбованців¹

Хто обікрав Всіхсвятську церкву невідомо, можливо, злодії, яких в Ніжині в той час було чимало, а можливо, тут доклала руку таємна більшовицька поліція ДПУ. Про те, що чекісти не даром їли український хліб, свідчить той факт, що в 1925 році під час обшуку знайшли в Михайлівській церкві, портрет російського імператора Олександра І. І цього було достатньо, щоб обвинуватити членів грецької громади у монархічній змові ².

Наприкінці 20-х років в країні почалась суцільна колективізація.

Під впливом блюзнірської атеїстичної пропаганди зменшувалась кількість віруючих по Ніжину.

Про це яскраво свідчать цифри: якщо в 1927 році їх було 7756 (3605 чоловіків, 4151 жінок, то в 1928 році ця цифра зменшилась до 3521 (1789 чоловіків, 1732 жінок) ³ Даремно звертались священники м. Ніжина до представників радянської влади з заявами про свою прихильність до влади, про лояльність - нічого не допомагало. Дійшла черга і до грецьких церков. Добре знаючи, що чекає чудові архітектурні пам'ятки грецького мистецтва, представники грецької релігійної громади звернулись до ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України. Наведемо уривок з цього звернення: "Храми наши имеют также и большую археологически-историческую ценность и находятся под покровительством Краевой Инспектуры по охране памятников старины. Все налоговые и страховые повинности и расходы по ремонту храмов, проводящиеся под руководством члена Академии Наук профессора Турцевича, проводятся своевременно и аккуратно". Комуністичні "батьки міста" Ніжина вимагали від священників грецьких церков не більше-не менше, як погасити заборгованість в сумі 832 крб., тобто вартість украдених злодіями цінностей. Священники просили: "греческая община готова была взять на себя уплату суммы за украденные вещи, но, не имея такой большой суммы денег в помине, просила админотдел о рассрочке платежа". ⁴

На чолі ЦК Компартії України стояв С.В.Косіор, який ненавидів релігію і вважав усі церкви легальними організаціями контрреволюціонерів. Не допомогло й ім'я історика І.Г.Турцевича, якого, напевно, добре знала Всеукраїнська Академія Наук. 17 серпня

1929 року Ніжинський окрадмінвідділ ліквідував грецьку релігійну громаду. Ще до війни почалося знищення триярусної дзвінниці Михайлівської церкви, про яку випускник Ніжинського юридичного ліцею письменник М.В.Гербель писав з таким захопленням: "Грецька церква славетна як своєю дивовижною архітектурою, так і дзвіницею, котра по легкості і височині не має собі рівних".⁵

Справа ліквідації релігії йшла досить швидко. Вже в березні 1930 року Ніжинський райвиконком урочисто повідомив, що з 13-ти церков району 5 не функціонує, бо немає попів.⁶ Влітку 1934 року над Ніжином пролунали вибухи. Динаміт і фанатична ненависть до релігійних мерзотників" знищили найкрасивішу Ніжинську Успенську церкву, існування якої було пов'язане з іменами байкаря Л.І.Глібова та художника М.С.Самокиша. Перед війною, здавалося, що висунуте Сталіним завдання -"довести до кінця справу ліквідації реакційного духовенства"- наближалось до остаточного розв'язання. В липні 1938 року були ліквідовані останні релігійні громади Ніжина -Пантелеймоно-Василівська і Троїцька церкви. Ніжин перетворився в справжнє "соціалістичне" місто.

13 вересня 1941 р. Ніжин був окупований гітлерівськими військами. "Біснуватий фюрер" не гірше за Сталіна ненавидів релігію, але до тих пір поки Радянський Союз не був завойований, він вирішив використати церкви з агітаційною метою

В Ніжині поступово було відкрито 11 церков (до революції було 24). Відкриті були й грецькі церкви. Але окупантам не допомогли й церкви. Віруючі зрозуміли, що потрапили зі сталінського вогню в гітлерівську ополонку. Земля горіла під ногами окупантів. Україна була звільнена, і віруючі побачили сталінських визволителів, які, на превеликий подив, в перші післявоєнні роки церков не знищували.

Смерть кремлівського диктатора викликала у віруючих надію на краще майбутнє. Але сподіванням багатьох з них не судилося здійснитись. Хрущовська "відлига" погіршила становище і принесла віруючим нові випробування. Вони знову потрапили на лави політично неблагонадійних.

Першому секретареві Ніжинського міськкому КПУ П.О.Чаусу, видно, не давали спокою лаври довоєнних горе-атеїстів. Він

запропонував знищити всі Ніжинські церкви. Цей невіглас з партквитком в кишені писав голові Ради Міністрів УРСР: "В городе Нежине Черниговской области в настоящее время имеется 7 действующих церквей, а также 4 полуразрушенных и 3 аварийных церковных здания. Эти здания своим внешним видом обезображивают город, что вызывает справедливое возмущение общественности. Кроме того, указанные здания находятся в аварийном состоянии и угрожают обвалом, что создает угрозу для жизни людей. Почти все церковные здания расположены в центре города, рядом с Горкомом КП Украины, Горисполкомом, Домом культуры, школами №№ 1, 3, 7, 11, 13, кинотеатром, средними учебными заведениями и создают не совсем благоприятное соседство".⁷

Закриття релігійних громад здійснювалось так швидко, що наштовхує на думку про наявність дуже напружених планів щодо цього. За короткий час в Ніжині були закриті всі діючі храми, окрім одного - Василівської церкви. Настала черга й грецької Всіхсвятської церкви. Ця подія відбулась 21 грудня 1960 року. Документ заслуговує бути процитованим повністю:

"Слухали: Всіхсвятську церкву

Вирішили: Рішення № 784.

Виконком міської Ради депутатів трудящих відмічає, що Всіхсвятська релігійна община за останні часи допустила ряд порушень радянського законодавства, зокрема, настоятель протоієрей Малевицький Ф.І. закликав віруючих до того, щоб вони не читали газети "Радянський Ніжин", в якій була опублікована стаття про його неправильні дії, як працівника релігійного культу.

В жовтні місяці 1960 року була організована спроба зірвати піонерську лінійку дзвоном у Всіхсвятській церкві. У Всіхсвятській релігійній общині мають місце фальсифікації документів та членів "двадцятки"

(КУЗУБ) і інші.

Церковне приміщення знаходиться поряд зі школою № 3, культосвітнім технікумом, Будинком культури, кінотеатром і іншими культосвітніми закладами, що являється великою

перешкодою в їх нормальній роботі. Виконком міської Ради депутатів **вирішив** :

Підняти клопотання перед виконкомом Чернігівської Ради депутатів трудящих про закриття церкви та зняття з реєстрації Всіхсвятської общини в М.Ніжині, а звільнене приміщення передати під краєзнавчий музей".⁸

Але ніякого музею мешканці Ніжина не побачили, - приміщення Всіхсвятської церкви було передано під спортивний зал школи № 3.

Сьогодні ми бачимо, як старовинні храми повертаються до життя. 34 роки довелось чекати ніжинцям того дня, коли 4 грудня 1994 року в храмі відбулась урочиста літургія. А 18 квітня 1995 року рішенням Чернігівського облвиконкому Всіхсвятську церкву передано в постійне користування громади, і вона, як і раніше, стає окрасою міста.

Використані джерела:

1. Ніжинська філія ДАЧО. - ф. Р-867. - Оп. 1. - Спр. 648 - арк.230;
2. Там само. Ф. Р. - 867. - Оп. 1. - Спр. 22, - арк.35.
3. Там само. Ф. Р. - 379. - Оп.1 - Спр. 1294. - арк.10.
4. Там само. Ф. Р. - 867. - Оп. 1 - Спр. 648. - арк. 230.
5. Лицей. Кн. Безбородко. - Спб., 1859. - с. 5.
6. НФ. ДАЧО. - Ф. Р- 240. - Оп. 1. - Спр. 1777. - арк. 10.
7. "Просвіта" - 1997., 1 березня. - с. 1.
8. НФ ДАЧО. - ф. Р. 417. - Оп. 1. - Спр. 783. - Арк. 33-34.

Людмила Пляшко, кандидат
мистецтвознавства (Київ)

ГРЕКИ В НІЖИНІ*

(Реконструкція Ніжина кінця XVIII – поч. XIX ст.)

Ніжин – це невеличке місто України, розташоване на північ від Києва. Зв'язки між українцями та греками в Ніжині виникли з давніх давен. Біля їхніх джерел стояли українські гетьмани, які надавали грекам привілеї і звільнення торгівлі від мита та визволення від громадських служб та обов'язків. Перший це зробив

гетьман Богдан Хмельницький, який видав універсал 1 травня 1657 року в м. Чигирині. Пізніше ці привілеї підтверджувалися такими українськими гетьманами: Юрієм Хмельницьким (1659), Іваном Виговським, Павлом Тетерею (1660), Іваном Брюховецьким (1663), Іваном Мазепою (1696), Іваном Скоропадським (1709). З 1710 року привілеї почали підтверджуватись російськими царями. У 1751 р. останній гетьман України Кирило Розумовський підтвердив права греків у Ніжині. В 1692 р. ніжинські греки утворили братство при Всіхсвятській церкві після того, як дістали благословіння Київського митрополита Варлаама Ясинського на спорудження храму та схвалення ідеї гетьманом Іваном Мазепою.

Ніжинське грецьке братство мало свій орган управління – магістрат, свою печатку, свій суд, свої привілеї. Політика українських гетьманів стосовно Ніжинських греків сприяла поживленню та стабілізації економічних зв'язків України з європейськими країнами. Ця політика також сприяла зміцненню економіки Росії. Зокрема, Ніжинські греки постачали сировину для російських мануфактур. Разом з тим скуповували у росіян хутро, шкіри, рибу, тощо. Греки також розширяли культурні стосунки між народами. Займаючись, в основному, торгівлею, вони водночас чимало будували в місті. Їхні будівлі збереглися і сьогодні, стали пам'ятками історії. В межах міських стін греки розселилися компактно на вулиці, яка отримала назву Грецької (зараз - вул. Є. Гребінки). (Від редактора: Але були їхні будинки і в інших районах міста – на вулиці Овдіївській, Ліцейській, Московській, в районі Графського саду тощо). Тут збереглися грецькі культові, учбові та житлові споруди. Основні будівлі показані на схематичному плані. Грецькі споруди надають особливого колориту стародавньому козацькому місту України.

Пояснення до схематичного плану (дивись мал. 1)

1. Церква архангела Михаїла 1714-1729 р. Архітектура має ознаки ранніх християнських церков на Балканах. В стіни церкви вмуровані брили з епітафіями грецькою мовою. При церкві була бібліотека зі стародруками.

2. Всіхсвятська церква (1760-1805 р.), побудована на місці попереднього кам'яного храму XVII століття за участю архітектора Антона Карташевського. Має під собою склепінчасті підвали, що використовувалися під склади. Портики на фасадах – пізніша прибудова. (В архітектурний ансамбль церкви входили кам'яна трьохярусна дзвіниця, побудована в класичному стилі, кам'яна огорожа з залізними ґратами та кам'яні палатки. На південь від храму знаходився будинок Грецького магістрату, де зберігалися печатка і документи братства. Всі ці будівлі знищені у 1930-50-х рр.)

3. Олександрівське грецьке училище (1817 р.). Займає майже цілий квартал між вулицями Гребінки та ім. братів Зосимів. В основі – старовинна будівля XVII-XVIII ст., яка неодноразово перебудовувалась. Має глибокі підвали – склади.

4. Старовинний грецький будинок середини XVIII століття – пам'ятка архітектури доби барокко. За переданням, в ньому жив Георгій Кромміда.

5, 6, 7, 8 – Купецькі будинки XVIII-XIX ст. на Грецькій вулиці.

9. Будинок старовинної аптеки – першої на Лівобережній Україні, що була відкрита у 1777 році відставним лікарем Ізюмського гусарського полку ніжинським греком Михайлом Лігдою. Пам'ятка цивільної архітектури XVIII ст.

10. Купецька комора другої половини XVIII ст. – типова будівля, в якій грецькі купці зберігали свої товари. Обладнана залізними ґратами та міцними кованими дверима.

11. Подвір'я Поштової станції (кін. XVIII – поч. XIX ст.). Тут зупинялися всі подорожуючі, що прибували у Ніжин, у тому числі – і ніжинські греки. Збереглися будинок поштової станції, стайні, будинок станційного наглядача. У 1846 році тут зупинявся Т. Г. Шевченко, який описав побут ніжинських греків та грецьке кладовище у повісті “Близнець”.

12. Гімназія Вищих Наук кн. Безбородька (1805 – 1817). Засновники походять з українського старшинського роду. На початку XIX ст. тут навчався Гоголь, гімназичним другом якого був виходець з Греції Константин Базилі. Він пізніше супроводжував та опікав великого письменника під час подорожі до Єрусалиму.

13. Грецька церква Костянтина та Єлени (1821 р.) на старовинному грецькому кладовищі. Побудована на кошти братів Зосимів – видатних грецьких патріотів та благодійників. Гоголь був присутній на освяченні церкви і описав це у своєму гімназичному оповіданні. На грецькому кладовищі біля церкви збереглися кілька десятків поховань та надгробків XVIII –XIX ст., що належали ніжинським грекам, у тому числі – могили братів Анастасія та Миколая Зосимів, Георгія Кромміди та ін.

14. Ярмаркові площі Ніжина. Ярмарки тривали 2-3 тижні і збиралися біля Миколаївського козацького собору – на Покрову, на виїздах з міста – на Трійцю та Масляну. Крім вітчизняних товарів греки привозили шовк з Італії, саксонський фарфор з Німеччини, французьке, англійське сукно. З Туреччини – різні вина, плоди, тощо.

15. Грецьке подвір'я (1821 р.) – богадільня (інвалідний дім), для утримування хворих, німецьких і бідних престарілих греків. Побудований на кошти грецької громади та благодійні пожертви.

16. Церква Івана Богослова (1752 р.) Видатна пам'ятка архітектури доби українського барокко в Ніжині. Побудована на кошти Івана Петровича Тернавіота, ніжинського грека, нащадка відомого роду Тернавіотів. Його дід Стерій та батько Петро Тернавіоти тривалий час займали уряд ніжинських війтів – керівників міського магістрату.

17. Чоловічий Благовіщенський монастир (“Богородичний Назарет”). – Побудований у 1702 –1716 р. р. митрополитом Стефаном Яворським, видатним церковним та державним діячем. В соборному храмі монастиря у 1721 році був похований святий Михайло Грецький – один з грецьких митрополитів, що жив і помер у Ніжині.

18. Свято-Георгіївський Ветхоріздвяний чоловічий монастир. Розташований в мальовничому урочищі “Ветхе”. За переданням, заснований ще у XIV ст. Улюблене місце відпочинку ніжинських греків, які збиралися тут на храмове свято Георгія Побідоносця. На монастирському цвинтарі знаходилися могили найповажніших жителів міста, у тому числі – родинна усипальниця Тернавіотів.

На початку XIX ст. Георгіївська церква цього монастиря була відбудована на кошти братів Зосимів. Будівлі монастиря зруйновані у 1920-30-х роках.

19. Будинки ніжинських греків на Овдіївській вулиці (XIX ст.).

20. Спасо-Преображенська церква (1748-1757), побудована коштами козаків та міщан Ніжина, у тому числі греків. 1767 року в храмі споруджено іконостас (до нашого часу не зберігся), в якому знаходилася дощечка з написом: "Писал и золотил иконостас Иван Демьянович Веснинский, а платил деньги грек Павел Артемов, который сделался слеп".

21. Будинок грека Петра Пелопонова (XVIII ст.) – велика двоповерхова будівля, яку в кінці XVIII ст. перебудовано на "присутственные места", з 1870-х років – Ніжинський окружний суд. Тепер – це середня школа № 1.

22. Кав'ярня грека Стефан'єва (XVIII ст.) – типова грецька будівля, що збереглася до нашого часу майже в незмінному вигляді.

Ольга Пономар, завідувача
відділом "Поштова станція XVIII -
XIX ст." Ніжинського
краєзнавчого музею.

ПОБУТ ТА ЦИВІЛЬНА АРХІТЕКТУРА НІЖИНСЬКИХ ГРЕКІВ

Греки оселились в Ніжині в XVII ст. Однією з причин, чому наше місто так приваблювало їх для проживання, стало надання Ніжину 26 березня 1625 року польським королем Сигізмундом III Магдебурзького права. Згідно з цим привілеєм жителі міста наділялися важливими правами та пільгами. Ніжинські торгові люди

звільнялися від сплати мита в українських містах, а в Смоленську і Брянську - сплачували податки з великою знижкою. За торгівлю привізними товарами вони теж платили певні кошти на користь місцевого магістрату, але за умовою, щоб це робилось без "отягощення убогих людей". Приїжджі купці продавали свої товари оптом. Населення брало участь лише в громадських роботах, а гроші, одержані від прибутків, використовувалися магістратом на користь всіх людей та окрасу міста.

Чужоземні купці, у тому числі і греки, які мешкали в місті і мали маєтності і землю, повинні були брати участь в загальноміських справах і теж користувались великими привілеями.

Надання Ніжину Магдебурзького права та вигідне географічне положення на перетині сухопутних шляхів сприяли його економічному розвитку. тому чимало греків-купців оселились саме в Ніжині. Гетьман Богдан Хмельницький універсалом від 1657 р. підтвердив їм всі ті привілеї, що ними користувалися місцеві жителі за Магдебурзьким правом, і надав нові, а саме - звільнив від підпорядкування місцевому магістрату. Наступні гетьмани своїми універсалами підтверджували ці привілеї. У 1706 р. Іван Мазепа видав Ніжину грамоту, в якому так характеризував місто: "... Место Нежинское от среди инних малороссийских мест есть знатное, изначала своего с добрыми и прибыльными правами, к счастливому житию людскому..."

Завдяки своїй кмітливості, заощадливості, взаємодопомозі греки змогли придбати великі капітали і зробили значний внесок в економічний та культурний розвиток Ніжина.

В Ніжині збереглась велика кількість цивільних споруд XVIII ст. Більшість із них - це приватні будинки, які належали Ніжинським грекам, що займалися торгівлею і мали значні прибутки. Вони селились в центральній частині "Старого міста" і будували будинки згідно свого достатку. Вихідці із сонячної Еллади залишили нащадкам чудові будівлі з елементами архітектури Балкан, але пристосовані до місцевих кліматичних умов та болотистої місцевості.

Цілі квартали грецьких будинків збереглися по вул. Гребінки (колишня Грецька), Глібова, Гоголя, частково по вул. Батюка,

Овдіївській, Московській, тощо. Греки будували одно - або двоповерхові великі муровані будинки з центральним входом у "внутрішній дворик", прикрашений з фасаду колонами, портиками, фронтонами, тощо. Окремо будувались додаткові служби, флігелі. Всі кімнати в будинках розташовувалися по колу. Стіни зводилися з дуже міцної цегли і великої товщини. Як свідчать старожили, стіни і стелі будинків із середини часто були розмальовані в національному стилі.

Греки будували будинки таким чином, щоб житлові приміщення і склади для товарів знаходилися поруч. Зараз практично неможливо з'ясувати, кому належить цей ніжинський феномен - будівництва великих напівпідвалів під будинками, із заготованими вікнами, які проектувалися таким чином, щоб водночас слугувати спусковими отворами для завантаження товарів. Типові кам'яниці XVIII ст. збереглися по вул. Московській ("Старе місто"), аптека грека Лігди (1777р.), під якими теж є великі підвальні приміщення. Без сумніву, старі майстри вміли мурувати підвали з такою вентиляційною системою, щоб товари не замерзали взимку, і не псувались спекотним літом. Особливо оптимальні умови створювалися для зберігання солоних ніжинських огірків, які греки заготовляли і постачали в різні європейські міста. Для зберігання вин використовувалися також підвали Всіхсвятської церкви. Торгові люди орендували підвали церкви й інші церковні споруди для зберігання різних товарів, що слугувало однією зі статей поповнення церковної скарбниці. Здавали в оренду торгові лавки і підвали церковних будинків для продажу вина і горілки також і священники Миколаївського і Благовіщенського соборів.

Один із найзаможніших ніжинських греків Христофор Попов мав рейнський погріб під Миколаївським собором (дані за 1835 - 1836рр., торгові ряди Миколаївського собору), єврейський купець Зальман Берков мав погріб під будинком, що належав грецькій церкві (дані за 1858-1859 рр.), а міщанин Кириченко наймав рейнський погріб під Грецьким магістром (дані за 1858р.). місцева скарбниця отримувала прибутки від сплати ліцензій на торгівлю горілчаними виробами, утримання готелів, оренди торгових палаток і лотків під час великих ярмарків. Збереглися будинки грецького

готелю (зараз - міська стоматологічна поліклініка по вул. Батюка, без добудови), кав'ярня грека Стефан'єва (зараз - редакція газети "Ніжинський вісник" по вул. С. Яворського). В різні часи грецькі будинки перебудовувались, головним чином знищувались унікальні і неповторні архітектурні надбудови та інші оздобы з метою здешевлення і спрощення ремонту. Пощастило будинку кав'ярні. Цей унікальний будинок дійшов до нашого часу майже без значних змін.

За майновим станом, розмірами та окрасою будинки греків поділялися на "первостатейные", "второстатейные" і "третьестатейные", про що збереглися документи в Ніжинському архіві. Греки жили великими родинами, разом із родичами. Багаті греки наймали робітників і служителів. Зберігся один з найкращих будинків XVIII ст. - будинок Христофора Боні. В ньому жили сестра, племінниця і 11 чоловік селян. Подорожуючи через Ніжин, у 1810 році відомий історик Дмитро Бантиш - Каменський писав: "Купцы нежинские, из коих большая часть греки и армяне, производят немаловажные торги с Турцией, многие из них, особливо из греков, весьма знатные - Первый дом в Нежине греческого купца Бони. Здесь живут также два брата Зосимы, богатые греки, с братом которых Зоем Павловичем я знаком в Москве с малолетства. Кому неизвестны знатные пожертвования, делаемые Зосимами для восстановления в Отечестве их прежних времён Софокловых и Демосфеновых". Одна з вулиць Ніжина названа ім'ям братів Зосимів.

Ніжинські греки жили осібною громадою. Вони збудували храми, Олександрівське грецьке училище, магістрат, богадільню. Остання споруда, що знаходиться по вул. Московській, неподалік від грецького кладовища, побудована у 1820 році. На її спорудження і утримання грецьким товариством пожертвовано 10 000 карбованців з відсотками.

Греки залишили після себе ще одну добру традицію - турбуватися про майбутнє своїх жінок. Одним із головних пунктів заповіту ніжинських греків було виділення коштів на придане дівчатам грецького походження, що виходили заміж. Пожертвовані кошти ділились порівну на всіх. Грецькі дівчата мали право виходити заміж за чоловіків не тільки грецької національності, а

гроші на придане від грецького магістрату одержували незалежно від майнового стану. Так грецькі дівчата у 1906 р. - отримали по 100 крб., у 1908 - 241 крб. 68 коп., а в 1910 р. - 483 крб. 36 коп. В цьому (1910) році заміж виходила тільки одна дівчина грецького походження - Проніна (уроджена Панайоті).

1907 року нащадки ніжинських греків намагалися повернути громаді юридичне право розпоряджатися грецькими капіталами, що відійшли до міської Думи після ліквідації грецького магістрату у 1872 році. Майже три роки вели боротьбу, писали в різні інстанції, але так і не отримали ні грошей, ні дозволу на відновлення грецької громади.

Минули роки, але залишились у Ніжині нащадки греків, які пам'ятають своє коріння, традиції, і роблять все можливе для їх відродження і увічнення пам'яті минулого.

Юрій Москаленко, кандидат
філологічних наук, краєзнавець.

З МИНУЛОГО НАШОГО МІСТА

Греки в Ніжині

З 1453 року, коли турки захопили Константинополь, починається період турецького панування в Греції, хоча завоювання її продовжувалось майже до кінця XVII ст.

Рятуючись від загарбників, частина населення виїздить за межі своєї батьківщини. Чимало греків, що мали справи з торгівлею, разом з своїми сім'ями, а то й челяддю з'явилися у Ніжині. Перші відомості про них відносяться до середини XVII ст.

Гетьман України Богдан Хмельницький своїм універсалом 1657 року надає їм ряд привілеїв, які підтверджувались з невеликими змінами і доповненнями наступними гетьманами, царями і зокрема Петром I та Катериною II.

Спочатку органом самоврядування для грецької общини був суд грецького братства. Він мав у своєму підпорядкуванні всіх греків, грецьке купецтво і їх торгівлю. Тут розглядалися усі справи,

що стосувалися грецького населення міста, крім кримінальних, якими займалась поліція.

З введенням нового міського положення в Росії створюється у 1785 р. замість суду грецького братства грецький магістрат. Грецьке правління (як його називали в обіході), а потім грецький магістрат розміщувався у двоповерховому будинку, що існує й тепер на розі вул. Леніна і вул. Гребінки.

Тогочасний Ніжин – це одне з найбільших міст не лише на Лівобережжі. За даними 1782 року у ньому налічувалось біля 11200 мешканців, тобто більше ніж у Чернігові і Прилуках, разом взятих, навіть більше, ніж у Києві. З них 765 осіб (понад 110 сімей) грецької національності, що складали другу за українцями за чисельністю групу населення. Переважно займались вони торгівлею, деякі знаходились на цивільній або військовій службі, перейшовши у дворянство.

Ніжин у XVII–XVIII століттях і на початку XIX ст. був крупним торговим центром України і півдня Росії. Тут тричі на рік влаштовувались великі ярмарки, які тривали по два–три тижні. Сюди з'їжджалися купці з Москви, Курська, Брянська, Тули, з багатьох українських міст. Торгові шляхи йшли з Лейпцигу, Польщі, Угорщини, Італії, Болгарії, з Турції, Валахії (Румунії), Австрії, з грецьких міст, що підпали під владу Туреччини.

У Ніжині вівся торг соболями, сибірською білкою, бухарськими овчинами, золотом, шовками, сукном, шерстяними виробами, мереживом, винами, астраханською рибою, зерном, тощо.

З культових будов грекам належить три церкви. Дві з них у центрі міста – Михайлівська, яка споруджена у 1729 році, та простора і більш велична з колонами і позолоченим куполом Всехсвятська, споруджена в основному в кінці XVIII століття на місці дерев'яної, збудованої в 1692 р. Поруч з Михайлівською церквою стояла висока триярусна дзвіниця з тонким кількаметровим шпилем. До нашого часу вона не збереглася. Третя грецька церква, Костянтинівська, знаходилась на грецькому кладовищі.

У 1811 році уряд задовольняє клопотання грецького магістру про відкриття училища для дітей – греків. Воно відкрилось у 1817 р. під назвою Ніжинського Олександрівського грецького училища і знаходилось у приміщенні, яке тепер займає швейна фабрика. Бібліотека училища мала старовинні видання XVI – XVIII ст. грецьких і латинських класиків. Ці книги потім поповнили бібліотеку Ніжинського історико - філологічного інституту.

Чисельність членів общини в кінці XVIII та на початку XIX ст. зростає в значній мірі за рахунок новоприбулих, але ненадовго. З виникненням Одеси, Херсону та інших міст на півдні торгові шляхи змінюються. Більшість багатих і впливових греків поступово залишає Ніжин і переселяється в нові міста або назавжди залишається у Петербурзі та Москві. Чимало греків, маючи торгові привілеї, лише числились за ніжинською общиною, а свої справи вели в інших містах.

Звичайно, соціальний, склад грецької общини протягом всього часу її існування був далеко не однорідним. Були серед неї справжні торгові магнати, була й менш заможна частина, і ті, що ледь зводили кінці з кінцями.

У 1858р. із 1790 членів общини залишилося у Ніжині лише 105 осіб чоловічої і 95 осіб жіночої статі. Займалися вони роздрібною торгівлею або різними ремеслами і нічим не відрізнялись від решти населення. У 1872 році ліквідується грецький магістрат, оскільки потреба в ньому відпала.

Перша аптека

Нещодавно в газеті «Известия» я прочитав повідомлення про найстарішу аптеку м. Львова, яка вперше в історичних джерелах згадується під 1735 роком і стала нині аптекою-музеєм.

Наш древній Ніжин теж має подібний старовинний фармацевтичний заклад.

При вивченні матеріалів, які стосуються XVIII століття, я звернув увагу на те, що в числі тогочасних споруд Ніжина значилася й аптека. Опис споруд зроблено на 1782 рік. У всьому Чернігівському намісництві ніде, крім Ніжина, аптеки не згадувались. Отже,

ніжинська була єдиною. Вона вважалась приватною і належала одному з місцевих греків.

Щоб одержати відповідь про час відкриття аптеки, довелося підняти цілий ряд документів. Пошук виявився не марним. Як з'ясувалося, першу аптеку в Ніжині відкрив після виходу у відставку штаб-лікар Михайло Лігда, одержавши на це відповідний дозвіл Медичної колегії із Санкт - Петербургу. Подія ця сталася 1777 році.

Михайло Лігда - грек за походженням. Його батьки проживали в нашому місті. Він володів аптекою близько 8 років. За цей час М. Лігда багато: потрудився над тим, щоб аптеку обладнати. Вона мала спеціальний посуд, необхідний набір медикаментів, меблі. Але потім була продана іншому власнику. З 1785 року М. Лігда знову на службі. Він зайняв у нашому місті штатну посаду лікаря. Відтоді власники аптеки мінялись один за одним. Як показує даліше вивчення, перша аптека містилася в кам'яній споруді, за адресою вул.Московська,4. Це одна з старовинних грецьких будов XVIII століття, що збереглася, до наших днів.

З боку вулиці Московської приміщення мало два входи з масивними металевими дверима. Ставні наглухо закривались на ніч. Одне вікно в незміненому вигляді збереглося з боку вулиці Поліської (тепер - ім. братів Зосимів). Приміщення мало підвал і добротне із загратованими вікнами горище для висушування та зберігання лікарських рослин. Для вирощування рослин при аптеці існував город. Ніжинці здавали в аптеку лікарське зілля. А п'явок, наприклад, розводили в такій кількості, що їх вистачало й для потреб інших міст.

Цікаво також, що на той час у Ніжині, крім Лігди, працювали лікарі А. Ф. Санковський, І. Гагеман, А. Я. Шевельов та І. Д. Горголій. Останній, правда, займався, головним чином, приватною практикою.

Отож перша ніжинська аптека існує вже понад 200 років.

Від упорядників: Серед дослідників ніжинської старовини заслуженою пошаною користується ім'я Юрія Сергійовича Москаленка, філолога за фахом, учасника Великої Вітчизняної війни, багаторічного працівника Ніжинського державного педінституту імені Миколи Гоголя та Ніжинського краєзнавчого музею. В

останні роки життя Юрій Сергійович захопився краєзнавством, опублікував у місцевій пресі чимало статей з історії міста, створив ряд аматорських фільмів, проводив екскурсії по пам'ятникам старовини. Саме Ю. С. Москаленку належала ініціатива створення в Ніжині музею Поштової станції, яка була втілена в життя вже після передчасної смерті невтомного краєзнавця. Пропонуємо до уваги читачів дві статті Ю. С. Москаленка з історії Ніжинських греків, які нам люб'язно предоставив син дослідника, викладач Ніжинського педуніверситету О. Ю. Москаленко

Григорій Самойленко, декан
філологічного факультету
Ніжинського педагогічного
університету імені Миколи Гоголя,
доктор філологічних наук, професор;
Сергій Самойленко, аспірант
факультету історії культури
Ніжинського педагогічного
університету імені Миколи Гоголя.

ГРЕЦЬКІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ У НІЖИНІ

Однією з найдавніших шкіл в Ніжині, про яку дійшли до нас відомості, була школа для дітей жителів грецької колонії, яка існувала тоді в місті. Греки з'явилися у Ніжині у XVII ст. Тодішнє місто знаходилося на перехресті торгових шляхів із Польщі, Туреччини і Росії. Саме тому тут було багато купців різних національностей, але найбільше греків. У другій половині XVII ст. Христофором Димитрієвим у Ніжині було засноване грецьке братство, яке мало свої привілеї, що надавали їм гетьмани України, а потім царський уряд. У них був свій магістрат, суд. У Ніжині були збудовані дві грецькі церкви Центром братства стала церква Михайла і Гаврила. Туди перейшла і школа. Через деякий час було збудоване поруч спеціальне приміщення. В школі грецького братства вивчали грецьку і російську мови, арифметику, малювання, закон

Божий. Вчилися два роки. Крім дітей з грецької колонії, тут навчалися інколи і діти ніжинських дворян та заможних козаків. Так, наприклад, в ній вчився М. М. Бантиш-Каменський, син дворянина, який став пізніше відомим українським істориком та археографом. Його праці містять багато цінних відомостей з історії Росії та України XV–XVII ст. Ним було використано чимало архівних джерел, в тому числі і ніжинських. Він же є автором «Історії про унію».

У 1810 р. бургомістр Ніжинського грецького магістрату Стефан Кирилович Буба звернувся до грецького товариства з відозвою про створення в Ніжині грецького училища, бо парафіяльна школа уже не задовольняла потреб. З цією метою були зібрані добровільно кошти 24571 крб. сріблом, їх надіслали греки з Москви, Петербурга, Одеси, із-за кордону, а також виділили ніжинські купці. В 1811 р. їх поклали в «Сохранныю казну» на вічні часи. Проценти з цього капіталу ніжинський грецький магістрат повинен був використовувати лише на утримування училища.

22 січня 1817 року згідно з наказом імператора Олександра I було відкрите **Олександрівське грецьке училище**, яке знаходилося у власному будинку.

«Із повітових училищ,— писав І. Мещерський у статті «Наши учебные заведения» (ЖМНП.—1892г.— Апрель—С.39),—користуються зручностями в Чернігівській губернії Ніжинське грецьке училище, яке знаходиться у власному кам'яному будинку, пожертвуване для училища ще в 1810 р. ніжинським грецьким товариством. Будинок складався з 18 кімнат. У відомості про стан училища у 1861 р, сказано, що під класи і бібліотеку віддано 8 кімнат, а в 6 кімнатах жили учні і деякі вчителі».

Училище, як і інші навчальні заклади, діяло згідно з «Правилами для надзора за учениками от Совета университета Святого Владимира от 1834 г.». Але в 1837 р. училище підготувало власний Статут, який був затверджений Міністерством народної освіти.

Навчальний заклад передбачався для дітей греків. Але до нього приймали й представників інших верств, які бажали «познаний в науках». Це було трикласне училище з підготовчим класом. У чотирьох класах на початок 1837 р. було 82 учні. Серед них родовитих дворян— 13, особистих дворян—21, духовного стану—9, почесних

громадян – 2, купців – 5, міщан – 2, козаків – 2, греків – 28. За рік вибуло 6 учнів. Відповідно по класах:

Підготовчий клас	1 клас	2 клас	3 клас
греків	15	9	3
із дворян	12	10	9
з духовенства	6	2	-
з купців	4	3	1
з міщан	-	-	1
з козаків	-	1	-
Всього	31	25	14

У 1851 р. було 88 учнів: у підготовчому класі – 43, у 1-му – 24, у 2-му – 13, у 3-му – 8. З дворян – 20, з духовенства – 13, греків – 18, купців та інш. – 37. В 1860 році в училищі було лише 47 учнів (дворян – 12, греків – 5, з духовного стану – 8, з купців – 8, з міщан – 13, з козаків – 1). Як свідчить звіт директора юридичного ліцею, якому були підпорядковані всі навчальні заклади Ніжина, така кількість дітей пояснюється тим, що училище було засноване лише для греків, число яких значно зменшилось в місті, це по-перше, а по-друге, в Ніжині існувало ще два училища, в одному з яких викладалася німецька і французька мови, і батьки посиляли туди своїх дітей, щоб вони згодом змогли поступити в гімназію.

Директорів училищ призначали на 5 років з ніжинських греків. Так, 22 березня 1822 р. цю посаду займав Прихов, після нього був Іван Бафа. У 1831 р. директором призначили Григорія Манцова, який одержав освіту в домашньому пансіоні. З 1842 по 1855 р. директором працював Костянтин Христофорович Попов. Його змінив Микола Григорович Манцов, який у 1837 р. закінчив Ніжинський ліцей кн. Безбородька, викладав в училищі історію та географію. В 60-х роках директором був Микола Іванович Кліца, ніжинський грек, який закінчив Московську комерційну академію.

Більшість із них добросовісно виконували свої обов'язки, турбувались про розвиток училища, про що свідчать їх відзнаки. Золотою медаллю на Анненській стрічці був нагороджений директор

Григорій Манцов, срібною медаллю на Анненській стрічці – Костянтин Попов.

Програма училища передбачала вивчення таких предметів:

у підготовчому класі – російське і грецьке читання з букваря та інших книг, перші чотири дії арифметики, чистописання грецької та російської мови;

у першому класі: священна історія Ветхого Завіту, основи російської граматики, арифметики, математична і фізична географія, загальна історія, основи грецької мови, чистописання на російській і грецькій мовах;

у другому класі: священна історія Нового Завіту, російська граматика, арифметика, загальна географія і історія, основи граматики давньої грецької мови, чистописання на російській і грецькій мовах;

у третьому класі: поширений катихизис, російська граматика, російська і загальна історія, арифметика і геометрія, граматика давньої грецької мови і переклади з грецької на російську мову і навпаки, чистописання на російській і грецькій мовах. У всіх трьох класах викладали малювання.

На першому етапі існування училища різні предмети викладали П. Й. Рудановський (рос. мова, історія, географія, арифметика, слов'янська граматика), Іван Княгницький (німецька мова, історія, географія), Микола Артинов (арифметика, чистописання), Х. М. Іеропес (еліно-грецька мова) та інші.

У грецькому училищі працювали випускники Новгород-Сіверської гімназії, дворяни математик Петро Олексійович Довгий (з 1835 р.) та вчитель російської мови Костянтин Лихошерстов, на зміну яким у 50-х роках прийшли Іпполіт Матвійович Бордонос та Афанасій Васильович Миткевич. Малювання та чистописання викладав Гаврило Федорович Хомутов. Більшість вчителів з повною відповідальністю і зацікавленістю ставились до виконання своїх обов'язків, а тому їх праця відзначалась нагородами та підвищенням класу чину. У 60-х роках російську мову викладав Олександр Шапошников, а історію та географію Микола Левченко.

Двадцять років в училищі давньогрецьку мову викладав **Хри-стофор Миколайович Іеропес**. Він був за походженням грек. На-

родився у 1790 р. в місті Трикалі, у Фесалії, закінчив Трикальське училище, а потім десять років навчався в гімназії у містах Фессалоніці та Смирні. В свідоцтві, яке було видане Х. М. Ієропесу в Смирнській гімназії, сказано, що він «обучался с отличным прилежанием и приобрел преимущественно познания в эллино-греческом языке, прошел многих древних писателей в прозе и стихах», вивчав також математику, фізику, хімію, географію, логіку, метафізику і моральні предмети.

У 1819 році із Смирни він переселився в Трієст на посаду вчителя елліно-грецької мови, а звідти на запрошення ніжинських греків у 1822 році переїхав до Ніжина для роботи в Олександрівському грецькому училищі. Він також дав згоду І. С. Орлаю, директору Гімназії вищих наук кн. Безбородька, яка відкрилась у 1820 р. в Ніжині, читати грецьку мову і в цьому навчальному закладі. Це викликало незадоволення у греків, які почали скаржитись на Х. М. Ієропеса, що він працює у двох навчальних закладах. Директору грецького училища Прихову так і не вдалося погасити пристрасті. І тільки дозвіл Харківського попечителя навчального округу, якому підпорядковувалось училище, зменшив напругу.

В Олександрівському грецькому училищі Х. М. Ієропес працював до 1841 року, а потім його перевели до 2-ої Київської гімназії на посаду старшого вчителя грецької мови, де він працював ще 10 років, до часу переходу на пенсію.

Олександрівське грецьке училище мало чудову бібліотеку, подаровану освіченими греками. В 1817 р. вона мала 639 назв книг, 1508 томів класиків грецьких і римських письменників, філософів, істориків тощо. Як свідчить каталог 1831 року, у бібліотеці було 319 примірників книг російською мовою, 209 – німецькою мовою, 500 – на давньогрецькій та латинській мовах. Художньої літератури було мало. Проте тут знаходились унікальні видання латинською та грецькою мовами, зокрема, твори Таціта, Тіта Лівія, Йосипа Флавія, книги видані в 1504– 1545 роках. У 1887 р. ці книги були передані Ніжинському історико-філологічному інституту.

У 1872 р. було скасоване грецьке братство. Учні зменшилося. У 1870р. їх було всього 30 чоловік. Місцева влада намагалася перетворити грецьке училище в жіночу гімназію (1873), але грекам вда-

лося відстояти свої законні права. Гласний міської думи Спіліоті писав у 1873 -році: «Грецьке училище виникло у цьому місті завдяки височайшому бажанню блаженного і гідного вічної пам'яті імператора Олександра, воно утримується за рахунок процентів особливого капіталу, який виник внаслідок пожертвувань ніжинських греків, і коли буде інший навчальний заклад, то цим самим буде порушена воля жертвувачів». Грецьке училище проіснувало до 1919 р. Приміщення на вул. Є. Гребінки збереглося до нашого часу (в ньому знаходиться нині швейна фабрика).

Протоієрей Олександр Морозов, історик, священник Всіхсвятської церкви; Іван Костенко, кандидат історичних наук, завідувачий Музеєм рідкісної книги Ніжинського педуніверситету імені Миколи Гоголя

БРАТИ ЗОСИМИ*

(До історії грецької громади в Ніжині)

Примхою долі на старому міському кладовищі в Ніжині зберігся Грецький куточок. Майже два століття тут ховали членів ніжинської грецької громади, що існувала впродовж XVII–XIX ст. Вічною згадкою про славу її історію на холодному камінні надгробків залишились написи, виконані грецькою та російською мовами.

До вівтарної стіни кладовищенської церкви рівноапостольних Костянтина та Олени, “дбайливо” переробленої місцевими комунальниками на “ритуальний зал”, притулилися два масивні, потемнілі від часу надгробки. Не без труднощів можна прочитати каліграфічні літери: “Николай Павлович Зосима, греческий дворянин й Кавалер ордена Греческого Командорского ордена Спасителя”. На бічних поверхнях іншого читаємо: “Здесь лежит раб Божий Анастасий Зосима, благородного происхождения. Его жизнь была ознаменована следующими делами: он обще с братьями своими воздвиг сей храм великим иждивением, как это всяк заметит; всегда был вместе с ними благодетелем Греции, радел о пользе ея

через издание в свете классических книг Евгения и Никифора Мудрых и Кораи Хиосского, так как единогласно и велегласно вся Греция проповедует благодеяния Зосимов. Отчизну имел знаменитую – первенствующий град Эпира, древнюю столицу царя Пирра, что ныне называется Иоаннина, град славный, знаменитый и вмещающий в себе обитель муз. Он вел жизнь безбрачную и по благодати Божией благочестивую, так что семидесятилетним отошел из сей жизни 1819-го января 14-го. Всеблагий Бог да упокоит и вчинит его в недрах Авраама”.

Хто ж вони були ці благородні грецькі патріоти брати Анастасій та Микола Зосими? Чим заслужили вдячну пам'ять своїх співвітчизників? Як опинилися у провінційному українському місті Ніжині?

На превеликий жаль, самі брати Зосими залишили після себе дуже мало документальних свідчень автобіографічного характеру, а спогади сучасників, хоча й надзвичайно красномовні, містять небагато фактичного матеріалу. Але спробуємо все ж таки дати відповіді на ці запитання, спираючись на відомі нам джерела мемуарного характеру та скупі архівні документи.

Брати Іоанн, Феодосій, Анастасій, Микола, Зой та Михайло Зосими, а також їх сестри Олександра, Зоїця та Ангеліка (Зосимаді, або як їх називали в Ніжині – Жужми) народилися близько 1750–1760 р.р. в Греції, в невеличкому селищі Грамено, розташованому неподалік від Епірського міста Яніна. Виховувалися вони в православній родині грецьких патріотів. Від свого батька, янінського комерсанта Павла Хаджи Панайоті Зосими, успадкували не тільки рід занятя та певний капітал, але й щирю любов до своєї поневоленої батьківщини.¹

Греція у другій половині XVIII ст. переживала нелегкі часи. Жорстокий військово-феодальний режим, встановлений Османською Туреччиною на окупованих землях Еллади, суттєво гальмував економічний, культурний та політичний розвиток країни. Чи не єдиною статтею прибутків, що давала змогу працюючим еллінам підтримувати економіку Греції, була посередницька торгівля. Грецькі купці, які намагалися забезпечити недоторканість своєї власності та капіталів, були змушені переселятися на сусідні

землі, не пориваючи, однак, зв'язків зі своєю багатостраждальною батьківщиною.

Значна частина грецької діаспори знайшла свій другий дім на сусідніх православних землях тодішньої України та Росії. Протягом XVII –XIX ст. виникають грецькі колонії в Ніжині, Києві, Санкт-Петербурзі, Москві, Таганрозі, Феодосії, Маріуполі, Одесі. Намагаючись зберегти свою традиційну культуру, православну віру та мову, греки селилися компактними групами, засновували свої школи, бібліотеки та братства, будували церкви та монастирі.

Неабияку роль у торгово-економічних та культурних зв'язках з країнами Західної та Східної Європи в цей період відігравали північні провінції Греції, зокрема – Епір та його адміністративний центр Яніна. Місцеві купці та підприємці засновували за кордоном великі фірми та банківські контори, які приносили величезні прибутки. У свою чергу економіка міста сприяла бурхливому культурному розквіту та поширенню ідей національного визволення. Особливо цей процес прискорюється наприкінці XVIII ст. під впливом ідей Просвітництва та подій Великої Французької революції.

До ліберально-просвітницького крила грецького національного руху належали й брати Зосими. Близько 1785 р. вони залишили Грецію. Займаючись комерційними справами, подорожували різними європейськими країнами. Зрештою, Михайло Зосима осів у італійському місті Ліворно, а інших братів доля привела на терени тодішньої Російської імперії. Анастасій та Микола обрали місцем перебування Ніжин, а Феодосій та Зой невдовзі з Ніжина перебралися до Москви (Іоанна Зосими тоді вже не було в живих).²

Грецька громада в Ніжині, до якої були записані брати Анастасій та Микола Зосими, нараховувала на той час вже понад 100-річну, насичену подіями історію. Перші офіційні документи, що засвідчували існування грецької громади в Ніжині та зберігалися в архіві Ніжинського грецького магістрату, датуються травнем 1657 р., коли гетьман Б. Хмельницький дозволив грецьким купцям вільно торгувати в українських містах. Саме грецькі комерсанти, які обрали Ніжин для заснування своєї колонії, перетворили це велике полкове місто на важливий осередок посередницької торгівлі на шляху з

Києва до Москви. У 1680 р. ніжинські греки розпочинають будівництво православних храмів, створюють церковне братство, реформоване 1687 р. у своєрідне культурно-релігійне об'єднання усіх грецьких поселенців, при якому діяли і цілком світські установи – суд, школа та шпиталь. Українські гетьмани та російські самодержці своїми універсалами неодноразово підтверджували привілеї ніжинських греків.³

На момент прибуття в Ніжин братів Зосимів місцева грецька громада була досить численною. За ревізією 1782 р. з 11704 мешканців міста 765 були греками. З 1785 р. за наказом імператриці Катерини II в Ніжині було запроваджено орган місцевого самоврядування грецької громади – Грецький магістрат.⁴

Брати Зосими успадкували надзвичайно великий капітал. Цю спадщину вони збільшили в результаті успішної торгової діяльності і довели, за свідченням сучасників, до кількох сотень мільйонів російських карбованців. Торгівля закордонними товарами були для братів головною статтею прибутків. Так, відомий знавець історії грецької торговельної колонії в Ніжині історик К. В. Харлампович відшукав свого часу відомості, що 1792 року Анастасій Жушма (тобто - Зосима) відправляв свого прикажчика у Катеринослав і Таврійську область, а звідти через Чорне море до Царгорода для провозу різноманітних товарів та вирішення комерційних справ.⁵ Але на відміну від інших членів грецької громади Ніжина, Зосими вели досить відлюдний спосіб життя, витрачаючи всі свої кошти на численні благодійні справи. Внаслідок цього за ними закріпилася репутація диваків, про братів ходило чимало легенд та переказів. Так, розповідали, що після смерті брата Феодосія (помер 1791р.; похований у Москві на кладовищі Донського монастиря), Зосими вирішили припинити усі торгові операції. Вони заприсяглися один перед одним вести самотнє життя та ніколи не одружуватись, не витрачати на свої потреби нічого, окрім найнеобхіднішого, присвятивши усі свої сили та заощадження визволенню Греції, на розвиток національної освіти та культури.⁶

І дійсно, численні тогочасні джерела засвідчують благодійництво та меценатську діяльність братів Зосимів. Вони щорічно надсилали у далеку Грецію коштовності і великі суми

грошей для роздачі бідним та знедоленим, на викуп кинутих до боргової в'язниці, для створення і утримання богоугодних закладів, православних храмів, заснування шкіл, бібліотек, лікарень.

На відміну від інших заможних ніжинських греків-купців, брати Зосими не мали кріпаків. У Ніжинському архіві збереглися списки парафіян місцевих храмів з означенням належних їм будинків та кількістю проживаючих людей, прислуги та кріпаків. Згідно з цим документом, в приході Свято-Троїцької церкви (колишня Грецька вулиця, а тепер вул. Гребінки) показано "дом грека Анастасія Павлова Шушмы, в коєм временно живет брат его Николай Павлов Шушма, племянник их 1, служителька их 1, итого в оном дому 2 муж., 1 жен." (Можна гадати, що Анастасія Зосими у цей час чомусь в Ніжині не було - авт.) Аскетичний спосіб життя братів Зосимів звертає на себе увагу ще й тим, що в тому ж таки документі знаходимо деяких греків - купців, у яких позначено декілька чоловік обслуги і біля 10, а то і більше кріпаків.⁷

Треба відзначити, що брати Зосими не були поодинокими у своїх благодійних справах. Серед діячів грецької діаспори в Україні та Росії тих часів було чимало меценатів та жертводавців. Починаючи своє благодійництво, брати Зосими, імовірно, наслідували приклад свого земляка та старшого за віком товариша Зоя Капланіса, який тривалий час торгував у Бухаресті, Ніжині та Москві. У 1797 р. він відкрив в Яніні на власні кошти лікарню та грецьке училище свого імені. Брати Зосими також вирішили заснувати у своєму рідному місті велике училище, розраховане на 300 учнів, в якому викладалися філософія, богослов'я та математика. З цією метою близько 1797 р. вклали вони у сохранный казну при Московському Виховному Будинку велику суму грошей, відсотки з якої призначалися на утримання штату викладачів, сплату стипендії найбіднішим учням та придбання книг для бібліотеки училища. Треба відзначити, що реалізувати на практиці цю ідею братам Зосимам пощастило лише у 1828 р., після повалення в Греції турецького панування. Саме тоді і почала діяти в Яніні заснована братами "Загальна Грецька Школа". У 1841 р. за побажанням Миколи Зосими, цьому навчальному закладу було офіційно надано ім'я братів Зосимів.⁸

Щоб забезпечити необхідною літературою грецькі школи та бібліотеки як у себе на батьківщині, так і в країнах Європи, брати Зосими розпочали бурхливу книговидавничу діяльність. За 40 років невтомної просвітницької діяльності вони видали близько восьми десятків найменувань книг з історії, філософії, богослов'я, математики, філології, географії, зоології, медицини, тощо. Ці гарно оздоблені книги виходили грецькою, російською та латинською мовами в найкращих друкарнях Афін, Парижа, Венеції, Болоньї, Лейпцига, Відня, Петербурга, Москви, після чого безкоштовно розсилалися по навчальних закладах. На ниві плідної видавничої діяльності брати Зосими входили в дружнє спілкування з найвидатнішими грецькими просвітителями, вченими європейського рівня К. Іконому, Є. Булгарісом, Н. Феотокі, А. Кораїсом.⁹

Теплі дружні взаємини пов'язували Зосимів з яскравими представниками грецького просвітництва кінця XVIII – початку XIX ст. Євгенієм Булгарісом та Нікіфором Феотокі. Уславлений діяч грецької діаспори в тогочасній Росії Євгеній Булгаріс (1716–1806) походив з елінізованої болгарської родини, був справжнім вченим-енциклопедистом, глибоким знавцем багатьох європейських мов, близьким знайомим французького просвітителя Вольтера та перекладачем його творів грецькою мовою. Емігрувавши до Росії, він деякий час завідував бібліотекою імператриці Катерини II, а згодом – займав посаду архієпископа Слов'янського і Херсонського, резиденція якого містилася у Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі. За фінансової допомоги братів Зосимів Є. Булгаріс видав велику кількість філософських та богословських трактатів. Надзвичайно цікавим є той факт, що видатний вчений перед смертю всі свої ще невидані рукописи заповів саме братам Зосимам.¹⁰

Найближчим другом та учнем Є. Булгаріса був нащадок грецького аристократичного роду Нікіфор Феотокі (1731–1800), який у 1781 р. змінив свого духовного вчителя на посаді Херсонського архієпископа, а згодом займав вищі церковні посади в Астрахані та Ставрополі. Ця надзвичайно освічена особа була автором величезної кількості підручників та навчальних посібників для грецьких шкіл. Але головною працею видатного вченого, виданню якої також сприяли брати Зосими, стала книга

“Кіріакодроміон” або “Тлумачення недільних Євангелій та Апостолів”. Цей богословський трактат витримав кілька видань, у тому числі—російською мовою.¹¹

Брати Зосими підтримували тісні взаємини з найкращими представниками грецької діаспори і в країнах Західної Європи. Разом з відомим діячем грецького національного руху Адамандіосом Кораїсом (1748-1833), який через переслідування з боку турецького уряду був змушений майже все життя провести у Парижі, брати Зосими започаткували у 1805 р. видання 26-томної “Еллінської бібліотеки” – унікальної збірки творів класичних давньогрецьких авторів: Гомера, Плутарха, Ісократ, Діогена Лаертського, Езопа, Фукідіда та інших. Це видання, фінансування якого взяли на себе брати Зосими, мало справді історичне значення для національно-культурного відродження грецького народу, оскільки саме воно поклало початок літературній новогрецькій мові.¹²

Але не тільки про далеку Грецію дбали брати Зосими. Не забували вони у своїх благодійних справах і ту країну, що стала для них другою батьківщиною. Зой Павлович Зосима, який був записаний “для производства свободной торговли в московские именитые граждане” і жив в Москві у будинку, що належав Грецькому Нікольському монастирю, у себе вдома створив приватний музей. Всім бажаючим він охоче демонстрував унікальну колекцію антикварних речей, рідкісних коштовностей та дорогоцінних нагород. У 1820 р. журнал “Отечественные записки” надрукував схвальний відгук про цю колекцію, якій, на думку сучасників, не було рівних в Європі, і яка, за висловом видавця, “представляет полный и наставительный ряд исторических памятников”.¹³

Активну благодійницьку працю братів Зосимів високо поцінювали сучасники. Відомий історик Дмитро Бантиш-Каменський, який, до речі, теж мав ніжинське коріння і особисто був знайомий з братами Зосимами, у 1810 р. писав: “Кому неизвестны знатные пожертвования, делаемые Зосимами для восстановления в Отечестве их прежних времен Софоклов и Демосфенов!.. Желательно, чтобы и другие, имеющие достаточное состояние греки подражали похвальному примеру сих патриотов в любви их к Отечеству и просвещению оною». У 1804 р. уряд Іонійської

Республіки, враховуючи багаторічне невтомне благодійництво Зосимів, пожалував братам диплом на дворянство. Серед нагород, якими був відзначений Зой Зосима, російські ордени Св. Анни та Св. Володимира, а також Грецький командорський орден Спасителя - вища грецька відзнака, якою нагороджували діячів національного руху в діаспорі. Кавалером ордена Спасителя 2 та 3 ступенів був також і Микола Зосима.¹⁴

Благодійництво Зоя Зосими, який від імені братів мав право розпоряджатися капіталами, поширювалось на Московський університет, Медично-хірургічну академію, Практичну комерційну академію, Московську губернську гімназію. Брати Зосими жертвували величезні суми грошей на утримання викладачів та поповнення бібліотек цих навчальних закладів, фінансували дослідницьку і видавничу діяльність багатьох наукових установ. За величезний внесок в розвиток науки та освіти Зой Зосима був обраний почесним членом багатьох наукових товариств Європи і Росії, зокрема – Товариства дослідників природи при Московському університеті, Медично-хірургічної та Практичної академії, Товариства історії і старожитностей Російських тощо.¹⁵

Чимало добрих справ зробили брати Зосими і для грецької громади в Ніжині. Так, 9 квітня 1807 р. вони поклали в казну при Московському Виховному Будинкові велику суму грошей, відсотки з яких призначалися для утримання найбідніших членів Ніжинського Грецького братства. Копію фінансового документу та банківського білета через Анастасія Зосиму брати надіслали на зберігання до Ніжинського грецького магістрату, а розпорядниками грошей призначили епітропів (старост) грецьких Михайлівської та Всіхсвятської церков. В офіційному проханні на адресу імператорського Виховного Будинку наголошувалось: "От дворянина Республики Семи Соединенных Островов..., временно записанного для производства свободной торговли в Московския имянитыя граждане Зоя Павлова сына Зосимы с своими родными тремя братьями Анастасием, Николаем и Михаилом, объявление: ... взносим мы в оную сохранную казну денег государственными ассигнациями шесть тысяч рублей на вечное время из пяти процентов с следующим условием..., дабы благоволено было дать нам билет в оной

сумме на имя епитропов, то есть старост Нежинской церкви Святых архангелов Михаила и Гавриила, и на оном же монастыре другой греческой церкви Всех Святых, повременно греческим обществом тамо избираемых, с тем, дабы получаемые с оного капитала ежегодные проценты употребляемы были оными епитропами в пользу бедных оного общества... Москва, апреля 9 дня 1807 года". Цей документ, підписаний від імені братів Зоєм та Анастасієм Зосимами зберігся до нашого часу. Перебуваючи в близьких стосунках з архімандритом Ніжинського Благовіщенського монастиря, вихідцем з Чорногорії та вихованцем Київської Духовної Академії Віктором Черняєвим, брати Зосими фінансували розпочаті ним ремонтні роботи на Георгіївському храмі колишнього Ветхоріздвяного монастиря, а також видали у 1815 р. в Москві книгу І. Чернова про історію будівництва в Ніжині Благовіщенської обителі. В музеї рідкісної книги Ніжинського педуніверситету досі зберігається це унікальне видання, а також грецька Біблія, видана Зосимами, з авторграфом архімандрита Віктора, котрий подарував її першому Лицею Василю Кукольнику.¹⁶

На місці старої дерев'яної церкви на Грецькому кладовищі в Ніжині Анастасій Зосима розпочав будівництво кам'яного храму "во имя св. Иоанна Предчети и св. равноапостольных Константина и Елены с таковою же при нем колокольнею, с благословением архипастыря Черниговского и Нежинского... для нежинского греческого общества", але 14 січня 1819 р. помер і був похований біля вівтаря недобудованого храму. Його благородну справу продовжив брат Микола, який і закінчив будівництво. У 1822 р. відбулося урочисте освячення Костянтино-Оленинської церкви. Микола Павлович виступив одним з ініціаторів побудови при храмі кам'яного корпусу інвалідного будинку для хворих та знедолених членів грецької громади. Побудований у 1821 р. цей одноповерховий класицистичний будинок, прикрашений портиком та колонадою, і досі зберігся на Московській вулиці біля Грецького кладовища.¹⁷

Цікаво, що з обставинами будівництва кладовищенської церкви був пов'язаний якийсь фінансовий конфлікт поміж братами Зосимами та Ніжинським Грецьким братством. Глухі натяки на це знаходимо у пізніших відомостях про фінансові претензії громади

до Зосимів. Тривалий час грецьке братство судилося з братами Зосимами, намагаючись виселити їх з великого "громадського" будинку. З колізіями цього скандалу, що свого часу порушив спокій провінційного життя в Ніжині, безумовно, був добре обізнаний юний Микола Гоголь, який саме в цей час навчався у Ніжинській Гімназії Вищих Наук князя Безбородька. У першому сатиричному творі майбутнього всесвітньо-відомого письменника, що мав досить красномовну назву "Нечто о Нежине, или Дуракам закон не писан", і який до нашого часу не дійшов, бо був знищений самим автором, містився розділ "Освящение церкви на Греческом кладбище". Імовірно, початківець висміяв зашкарублість більшості грецьких обивателів Ніжина. Цей гострий твір став відомий у Ніжині. Як наслідок, до директора Гімназії з'явилася делегація від грецької громади з вимогою покарати "зухвалою" гімназиста.¹⁸

У 1821 р. в Греції розпочалися історичні події: патріотично налаштовані представники грецької національної аристократії підняли повстання проти османських завойовників. Організаційним центром повстання стало таємне товариство грецьких патріотів "Філікі Етерія", що базувалося в Одесі. Нам сьогодні невідомі факти, які б підтверджували зв'язки братів Зосимів з активними діячами етерійського руху. Але достеменно знаємо, що Зосими фінансували антитурецьке повстання у Молдавській та Мут'янській землі. Про це, зокрема, свідчить лист митрополита Угровлахії Ігнатія від 10 липня 1821 р., оригінал якого зберігається у московському Архіві давніх актів. У листі православний ієрарх висловлював подяку братам Зосимама за фінансову підтримку і просив надіслати повстанцям для боротьби проти турків зброю: рушницю, гармати, порох та кулі.¹⁹

Пройшовши через кілька драматичних етапів, Грецька національно-визвольна революція закінчилася у 1830 р. проголошенням державної незалежності. Але тільки одному з братів Зосимів пощастило дожити до цього омріяного патріотами часу. 28 серпня 1827 р. у Москві помер Зой Павлович Зосима, і його поховали на цвинтарі Донського монастиря. Перед смертю він заповів всі капітали останньому з братів Миколі.²⁰

Відавши перевагу провінційному Ніжину перед метушливими столицями, Микола Павлович Зосима доживав останні роки свого життя майже безвиїзною у великому кам'яному будинку. Як свідчили сучасники, Микола Зосима вів досить скромний спосіб життя, продовжуючи, наскільки давали змогу залишки колись величезного капіталу, добродійні справи братів. Коли у 1828 р. в Греції було створено Національний банк, Микола Павлович став одним з його співзасновників, придбавши відразу 500 акцій. Унікальну колекцію, яку все життя збирав його покійний брат Зой, Микола Зосима надіслав до Афін для заснованого там Грецького Музею. На вічну згадку про своїх братів він подарував училищу, заснованому Зосимами в Яніні, 180 медальйонів та 20 портретів грецьких філософів. Незважаючи на недоброзичливе ставлення з боку частини грецької громади, Микола Павлович як щирий християнин продовжував жертвувати чималі кошти на користь збіднілих членів братства. Отримуючи відсотки від позичених колись різним особам грошей, він передавав їх у розпорядження Ніжинського Грецького магістрату на благодійні цілі.²¹

18 березня 1841 р., відчуваючи наближення кінця життєвого шляху, Микола Павлович в присутності свідків склав заповіт, у якому розпорядився залишками сімейного капіталу, що налічували близько 300 тис. карбованців сріблом.

Оскільки Микола Зосима, як і інші брати, не був одружений і прямих нащадків у нього не було, він поділив гроші поміж далекими родичами та найближчими друзями. Але, залишаючись відданим даній ще у молодому віці клятві, більшу частину своїх заощаджень переказав на утримання штату та будівництво нових приміщень для заснованого братами училища в Яніні, на утримання сирітського притулку та школи на острові Патмос, богадільні, лікарні, церков та монастирів, а також на посаг дівчатам із збіднілих родин міста Яніни та навколишніх селищ. Грецькому братству в Ніжині він залишив свій кам'яний будинок, а також пожертвував гроші на утримання кладовищенської церкви Костянтина та Олени, на платню сторожу та упорядкування Грецького кладовища, на свічки для панікадил Всіхсвятської церкви та придане дівчатам із бідних родин ніжинських греків. Велику власну бібліотеку Микола Павлович

просив передати в користування Грецькому Олександрівському училищу в Ніжині. Чимало книг, виданих свого часу братами Зосимами, що були в бібліотеці Грецького училища, потрапили згодом до Ніжинського Ліцею. Сьогодні вони займають почесне місце в експозиції Музею рідкісної книги Ніжинського педінституту ім. М. Гоголя.²²

У пам'ять про своїх батьків та братів Микола Павлович наостанок просив священників Грецького братства щорічно відправляти у Михайлівській та Всіхсвятській церквах та на кладовищі обідні. Влаштувавши усі фінансові та духовні справи, віддавши останні розпорядження душеприкажчикам, він з почуттям виконаного обов'язку тихо відійшов у вічність 26 лютого 1842 р. і був похований біля вівтаря побудованої ним кладовищенської церкви, поруч з братом Анастасієм.

Добра пам'ять про братів Зосимів і досі живе в Греції. Вдячні нащадки досьогодні вшановують благородних патріотів, які зробили стільки великих справ для відродження еллінського духу та відновлення державної незалежності Греції. В місті Яніні, на батьківщині братів Зосимів, їх ім'ям названо вулицю, бібліотеку, Педагогічну Академію. На базі заснованого братами училища сьогодні діють дві гімназії та ліцей, а всім вихованцям цих учбових закладів за заповітом Миколи Зосими до цього часу символічно вручається тлумачний словник грецької мови.

На превеликий жаль, в Ніжині традицію вшанування пам'яті, братів-меценатів на тривалий час було забуто, а їхні поховання поварварськи зруйновано. Кілька десятків років пролежали біля вівтаря церкви Костянтина та Олени надгробки, скинуті з могил братів Зосимів. Але у 1991 р. авторам цих рядків, тоді ще працівникам відділу історії Ніжинського краєзнавчого музею, після тривалих архівних та натурних пошуків пощастило відшукати місце поховання братів Зосимів, а згодом – знайти і масивні бази, на яких стояли пам'ятники. У 1993 р. Ніжинська міська Рада виділила необхідні кошти на відновлення надгробків на могилах Анастасія та Миколи Зосимів. Відтоді ім'я братів надано одній з вулиць у центрі Ніжина. А громада Української Православної Церкви Київського Патріархату при Ніжинському педінституті, якій передано тепер

збудовану греками у XVIII ст. Всіхсвятську церкву, відновила давню традицію вшанування пам'яті братів Зосимів. Віднині на їх могилах щорічно правитиметься заупокійна служба.

Джерела і література:

1. Завещание блаженной памяти Николая Зосимы, благородного грека и кавалера ордена Спасителя, - М., 1844. - с. 5-7 (далі "Завещание Н. Зосимы"); Ніколаїду Е. Епірська еміграція в Росії XIX ст. та її внесок в розвиток Епіру // Наукові праці університету м. Яніна. - Яніна, 1986. - т. 15. - с. 110 (грецькою мовою); Ерголавос С. Училище Зосимів в Яніні. - Яніна, 1993. - с. 46 (грецькою мовою).
2. Завещание Зосимы. - с. 11; Сторожевский Н. Нежинские греки. - К., 1863. - с. 9.
3. Харлампович К. Нариси історії грецької колонії в Ніжині XVII -XVIII ст. - К., 1929. - с. 7-24.
4. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. - М., 1851. - с. 477-478.
5. Харлампович К. Грецька колонія в Ніжині XVII -XVIII ст. // записки іст.-філ. товариства Андрія Білецького. - К., 1999. - Вип. III. - с. 97.
6. Завещание Н. Зосимы... - с. 11.
7. Ніжинська філія Держархіву Чернігівської обл. (далі - НФ ДАЧО). - ф. 341. - оп.1 - од. 3б. - арк. 19 (зв).
8. Бантыш - Каменский Д. Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. - М., 1810. - с. 187-188; Редкий благодателльный подвиг Зоя Константиновича Каплани. - М., 1809. - с. I - VI.
9. Сторожевский Н. Вказ. праця. - с. 9-10; Авгитидис К. Прогрессивная греческая эмиграция. - К., 1987. - с. 32-33; Станиславская А. Россия и Греция в конце XVIII ст - нач. XIX в. - М., 1976. С. - 44.
10. Митрополит Евгений (Болховитинов). Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина Греко- Российской церкви. - спб., 1857. - ч. 1. - с. 145 - 163.
11. Митрополит Евгений. Вказ. праця. - ч. 2. - с. 97-104; Жук В. Хрестовоздвиженський монастир у Полтаві // Пам'ятки України. К., 1992. - №№ 2-3. С. 106-107.
12. Завещание Н. Зосимы. - с. 13; Шпаро О. Освобождение Греции и Россия. - М., 1965. - с. 24; Станиславская А. Вказ. праця. - с. 290-291.
13. "Отечественные записки" - М., 1820. - №2. - с. 290-291.
14. Бантыш - Каменский Д. Вказ. праця. - с. 187 - 188; Завещание Н. Зосимы... - с. 16-17, 27.
15. Бантыш - Каменский Д. Вказ. праця. - с. 187 - 188.
16. ДАЧО. - ф. 101. - оп. 1. - спр. 3537. - арк. 1-4; Чернов И. Краткая история построения Нежинского Благовещенского монастыря, называемого Богородич-

- ным Назаретом, напечатанная от именитых благородных греков братьев г.г. Зосимов в дар христоролюбивым читателям. - М., 1815. - с. 4-12.
17. ДАЧО - ф. 101. - Оп. 1. - Спр. 3541.- арк. 2; НФ ДАЧО. - ф. 1249. - Оп. 1. - Спр. 128. - арк. 4.
 18. Сторожевский Н. Вказ. праця. - с. 16-17; Кулиш П. Николай Васильевич Гоголь // Лицей Князя Безбородко. - Спб., 1859. - с. 33.
 19. Николаїду Е. Вказ. праця. - с. 115, 122-124.
 20. Могили братів Феодосія та Зоя Зосимів збереглися на цвинтарі Донського монастиря в Москві, біля східної стіни Малого Собору.
 21. Старожевский Н. Вказ. праця. - с. 16-17; Завещание Н. Зосимы... - с. 27, 151; ДАЧО. - ф. 101, - Оп. 1. - Спр. 3549. - арк. 1-1 (зв); Спр. 3546. - Арк. 1-2; Бережков М. Город Нежин по описаниям московских путешественников. - Нежин., 1895. - с. 6 - 8;
 22. Завещание Н. Зосимы... - с. 41 - 151.

Надія Онищенко, старший співробітник Центру гуманітарної співпраці з українською діаспорою, член Спілки журналістів України.

ТЕРНАВІОТИ

Наприкінці XVII - на початку XVIII століття у Ніжині греки становили досить значну частину міського населення. Своєю діяльністю ці іноземці сприяли насамперед економічному зростанню міста. Ніжин у торговому відношенні був важливішим за Київ. Цікава їх роль у духовному житті українців. Адже в цей час грецькі ієрархи православної церкви на Близькому Сході брали найактивнішу участь у політичних подіях в Україні.

Подвижниками православної віри в нашому місті була відома грецька родина Тернавіотів. Стерій Іванович Тернавіот прибув в Ніжин з Македонії приблизно в 1671 році. Як і інших греків це невеличке місто привабило його вдалим географічним розташуванням. Тут перетинались сухопутні торговельні шляхи, що з'єднували Москву, Сибір та Поволжя з торговими центрами України, Литви, Польщі, Криму і вели до країн Середземномор'я та Близького Сходу. Гетьман Богдан Хмельницький універсалом від 9 травня 1657

року звільняв греків-купців від необхідності підкорятись полковницькій та міській владі.

Як встановив О.М.Лазаревський, Стерій Тернавіот та його син Петро тривалий час володіли в Ніжині правом на “індуктний збір” - збирання мита з привізних товарів. Обидва займали посаду міського в'їта (Стерій - у 1714-1718 р.р., а Петро - у 1727-1750 р.р.) Універсалом від 8 травня 1714 року гетьман Іван Скоропадський на прохання в'їта Стерія Тернавіота зобов'язував полкову старшину сплачувати покуховний збір на користь міського магістрату. В листі від 11 жовтня 1715 року І.Скоропадський звільняє дім в'їта і начальників від військового постою. 4 жовтня 1729 року гетьман Данило Апостол універсалом Петру Тернавіоту підтверджує універсали І.Скоропадського від 1713 та 1717 років про Заборону брати селян з Крут, Кагарликів, Хорошого озера і Печей на заготівлю сіна для війська. Все це свідчення значної ролі цієї сім'ї в управлінні містом. Залишивши посаду Ніжинського в'їта, Стерій Тернавіот й надалі підтримував добрі стосунки з гетьманом І. Скоропадським. У березні 1719 року він через свого сина подарував гетьману пару віслуків, привезених ним з Близького Сходу, – тварин для України досить екзотичних. В подяку за це гетьман дозволив Стерію Тернавіоту тримати в Ніжині “шинок горілчаний” і звільнив його від обов'язків сплати податків у військову скарбницю.

Петро Стерієвич Тернавіот окрім посади Ніжинського в'їта 1729 р. був призначений гетьманом Д. Апостолом на посаду “військового ексектора”, тобто збирача податків у військову скарбницю. Мاستок П. Тернавіота знаходився в селі Данине біля Ніжина, де за 10 тисяч золотих він придбав собі “грунт з дворцем ... з приналежними до него пахотними полями”. Після смерті Петра Тернавіота з пошаною поховали на цвинтарі Ніжинського Ветхоріздвяного монастиря, де ховали найповажніших громадян міста. Родинний склеп Тернавіотів не зберігся і був знищений під час руйнування монастиря у 1930 –х роках.

Стерій Тернавіот мав сестру Єлизавету і брата - Афонського Ігумена, настоятеля одного з грецьких монастирів Святої Гори. У зв'язку з тяжкою хворобою Єлизавети і вирішено було відправитись з Ніжина у далеку подорож до Святогорських угодників. Подія

відбувалась у другій половині XVII століття. Вона цікава для нас не тільки чудесним оздоровленням хворої, а й перевезенням в Ніжин духовної святині – ікони Іверської Божої Матері.

Ікона ця вважалась однією з давніх копій, знятої зі справжньої чудотворної ікони Афонської Богоматері Іверської-Воротарниці. Названа копія була написана на дошці пахучого дерева, схожого на нашу липу, тільки густішого і важчого. Дошка та була раніше верхньою частиною одного з церковних престолів того грецького монастиря, де потім ікона стояла на брамі більше двохсот років. Коли ікону на Афоні поновлювали, то в той час за бажанням настоятеля монастиря і ченців, були на її полях дописані дванадцять апостолів.

Стерій і Єлизавета Тернавіоти разом з родичами і слугами прибули до Афону ранньою весною, жінкам не дозволялось ступати на землю Святої Гори, і тому вирішено було перевезти на корабель згадану ікону, щоб відправити молебен саме тут. Три тижні простояв корабель біля Святих гір. Богомольний Стерій щоденно відвідував Афонські монастирі, скити і келії, був у тій обителі, де на воротах була справжня Свята чудотворна ікона Афонської Богоматері Іверської-Воротарниці. А Єлизавета сумувала за тим, що їй доведеться розлучатись з іконою, яка зцілила її від хвороб тілесних і душевних.

Дізнавшись про таке, старець-схимник, який перед тим декілька років мешкав у Ніжині, запропонував монастирському братству віддати ікону Єлизаветі Тернавіот. “Пусть она отвезет святыню в Богоспасаемый град Нежин и поставит ее в своем благословенном доме. Богоматерь Иверская там насадит древнее истинное благочестие и будет врачевать всех страждущих и скорбящих, которые к ней прибегают с верою и пламенной молитвой.”

Ікона разом з благословенною грамотою, описом її історії і монастиря грецькою і російською мовами, разом з ніжинськими богомольцями і послушником з Афону Онуфрієм була відправлена на Україну. Після подорожі морем і сушею Тернавіоти прибули в Лубни, де ікону урочисту внесли в монастирський храм. Під час церковної служби почулись удари грому, полився дощ, якого вже давно не було цього спекотного літа. Люди прославляли Святу Гостю, яка послала їм благо.

Нащадки Тернавіотів зберігали в родині багато історій про чудесні зцілення під час подорожі ікони до Ніжина. Тут її зустрічали з великою пошаною. За вісім верст від Ніжина духовенство ближчих місцевостей на південь від міста з хрестами, іконами і корогвами зустріло поїзд біля переправи через річку В'юнницю. Афонську святиню вийняли з футляру, підняли і хресним ходом понесли до самого Ніжина. Ще перед міською заставою почулись дзвони міських храмів, а перед самою заставою чекав хресний хід, в якому брало участь все ніжинське духовенство з соборним протопопом на чолі. Тут знаходилась вся сім'я Стерія Тернавіота, влада, знатні жителі міста, міське населення і люди з навколишніх сіл. Нарешті святиню занесли до храму. Очевидно, це був Миколаївський собор, зведений ніжинськими козаками у 1655-1659 роках. Сюди приходило дуже багато людей, навіть з віддалених міст і сіл, щоб вклонитись Богоматері Іверській.

В день Воздвиження Чесного і Животворящого Хреста Господнього після Божественної Літургії і молебну, Афонська ікона, за участю міського духовенства була перенесена на Кручу в дім Тернавіотів, який називався потім домом войтів. Її поставили в найбільшу залу, в південно-східному кутку, який зверху до низу оздобили малиновим оксамитом. Перед іконою повісили велику червоного золота лампаду, яку запалював хтось з членів сім'ї Тернавіотів, або послушник Онуфрій, що жив в побудованій біля дому келії. Під іконою стояв невеликий з ліванського кедр аналой, на якому були Біблія і старий дерев'яний хрест. А у верхній шухляді зберігались документи, передані разом з іконою з Афону. Незважаючи на те, що ікона Богоматері Іверської знаходилась в приватному будинку, багато богомольців приходили в дім войтів, щоб помолитися Цариці Небесній. І скоро зала Тернавіотів перетворилась на каплицю, куди сходився народ для поклоніння Афонській Святині.

З часом релігійний підйом народного духу послабшав. Відійшли у вічність Стерій і Єлизавета Тернавіоти, ті богомольці, які їздили з ними з Ніжина на Афон і бачили Святі Гори і давнє благочестя. Померли послушник Онуфрій, і син Стерія Петро, який залишив своєму сину Івану Петровичу великі маєтки в Ніжинському

повіті, будинки в Ніжині і дорожочінності, серед яких найцінніша - ікона Афонська Богоматері Іверської - Воротарниці.

Християнське благочестя в сім'ї Тернавіотів не припинялось: всі вони щоденно молились перед іконою Богоматері, щомісячно, як і раніше служились молебни. Але ніжинці стали забувати про святиню. Хоча і в цей час біля ікони відбувались чудесні зцілення, які зарисував вже нащадок славного роду Іван Тернавіот. На свої кошти він збудував 1752 року в Ніжині храм на славу Святого Славного і Всехвального Апостола і Євангеліста Іоанна Богослова, який знаходиться і тепер на вулиці Миколи Гоголя. Купець заповідав поховати себе на Богословському кладовищі, причому побажав, щоб Афонська святиня після його смерті була перенесена в Іоанно-Богословську кладовищенську церкву. Але його дочка Єлизавета Іванівна, що вийшла заміж за секунд-майора Миколу Єремійовича Родзянко, просила батька благословити її названою іконою і залишити її в прадідівському домі.

Іван Петрович виконав прохання дочки, але перед тим в 1786 році запросив з Афонської гори монаха-іконописця Іакова. Той привіз з собою дві кипарисові дошки і на картоні зображення списане зі справжньої Афонської чудотворної ікони Богоматері Іверської-Воротарниці. Причому ще на Святій горі він зробив на дошках вірні контури, а також написав внизу написи грецькою мовою того змісту, який продиктував йому настоятель-ігумен монастиря.

Монах Іаков, спочатку обновиw ікону, яка знаходилась в домі Тернавіотів, а вже після цього зробив з неї дві копії. Одна з них була передана родичам Івана Тернавіота в Москву, а друга – в храм Іоанно-Богословського кладовища. А сімейна реліквія Тернавіотів була перенесена в селище Хвилівка за кілька днів до вінчання Єлизавети Тернавіот з Миколою Родзянком. Там вона знаходилась до лютого 1830 року. В старовинному домі Тернавіотів в цей час вже проживала дочка Єлизавети і Миколи Єлизавета з чоловіком Єгором Івановичем Величко. Вони ще не встигли перейти жити в щойно збудований новий будинок, як в старому сталась пожежа, яка зруйнувала всі будівлі за винятком того кутка, де знаходилась ікона Іверської Богоматері. Але, на жаль, згоріли документи, передані 200 років тому зі Святої гори .

Афонську святиню перенесли в новий дім, де вона знаходилась і вшановувалась до 1858 року, звідки Єлизавета Величко перенесла її в старовинний дім Тернавіотів в хутір Боровий, неподалік від селища Зруб. Тут в травні 1872 року знову сталась пожежа, і лише диво врятувало ікону. Люди в будинку, а це були жінки, прокинулись, коли дім вже палахкотів. Всі вибігали з нього з криками “Пожежа”, “Рятуйте ікону”. На цей галас прибіг Зрубовський хлопчик Федір Базар 15-16 років, слабенького здоров'я. Він вибив вікно, зірвав з гачка лампаду і кинув її на подвір'я. Потім зняв з костилів ікону і почав тягнути її на себе, але вона була прикріплена шнуром зверху. Смикнувши ікону сильніше, хлопчик впав разом з нею на підлогу, опинившись внизу. Випроставшись, він не зміг виставити її в вікно, бо воно виявилось замалим. Тоді Федір підняв вгору ікону, яка важила більше двох пудів, і вибіг з нею через двері, які вже горіли. Вуглинка падали йому на голову і плечі, але він вискочив у сад, і поставив ікону в безпечне місце під яблуню. Коли на пожежу збіглись люди і побачили, що всі будівлі повністю згоріли, були дуже здивовані врятуванню Афонської святині. Всі глибоко повірили в те, що без допомоги Цариці Небесної слабенький хлопчик цього зробити не зміг би.

Після пожежі Єлизавета Миколаївна Величко переїхала жити в Ніжин і перевезла сюди ікону, а в 1885 році вона оселилась в Києві на квартиру племінника Віталія Миколайовича Фальковського, де через рік померла. Її могилу на Байковому кладовищі розмила злива, а Ікону Божої Матері Іверської-Воротарниці успадкував вже згаданий племінник, статський радник, дворянин, дійсний член Церковно-історичного і Археологічного товариства при Київській Імператорській Духовній Академії. Ще з юнацьких літ він запам'ятовував і записував історію сімейної реліквії, події і чудеса пов'язані з нею і в 1913 році видав її окремою брошурою.

Священики радили Віталію Фальковському оновити ікону, тому що в деяких місцях на ній злущилась фарба. І 20 жовтня 1891 року він звернувся за допомогою до благочестивого і талановитого художника з містечка Семенівки Дмитра Захаровича Малярова. Оглядаючи святиню, художник помітив, що вона вже реставрувалась тричі. Причому він відкрив первісний живопис на синє-блакитному

тлі. За бажанням власника ікони, Маляров і залишив його, знявши фарби другого і третього оновлення. Після закінчення цієї філігранної роботи, ікону перевезли в містечко Новозибків, де 2 лютого 1892 року освятили.

У 1899 році В.Фальковський переїздить на службу в Ніжин, а в жовтні 1901 році урочисто з Хресним ходом переносить ікону Богоматері Іверської в одну з сільських церков на Ніжинщині. З того часу, переживши радянські атеїстичні часи, Афонська святиня знаходилася і шанувувалась в тій церкві, де вінчалась правнучка Стерія Тернавіота Єлизавета. На превеликий жаль, 18 лютого 2000 року раптова пожежа знищила дерев'яну церкву в селі Кропивне під Ніжином, де перебувала ікона Іверської Божої матері. Хочеться вірити, що вона все ж не загинула.

Цікавий ще один історичний факт, який свідчить про подвижницьке життя родини Тернавіотів. У 1756 році поблизу Введенського дівочого монастиря в Ніжині зайнялася пожежа, яка знищила дві церкви і келії. Ігуменя Елевферія, бабуся ніжинського війта Івана Тернавіота, яка прийняла управління монастирем в 1747 році, залишилася зі своїми черницями під голим небом. Але вже незабаром стараннями ігумені тут виросла нова дерев'яна Іллінська церква, почали відбудовувати келії. Пізніше на місці цього дерев'яного храму знайшли свинцеву дощечку з написом: "Основана ця трапезна церква в честь і пам'ять святого пророка Іллі Фесвитянина в ніжинському дівочому монастирі при ігумені Елевферії. Покладені тут мощі св. російського кн. Олександра Невського року 1757 м. січня 12 д."

ЛІТЕРАТУРА:

1. В.Н.Фальковский. Краткое сказание Крапивенской иконы Богоматери Иверской. Київ, 1913
2. Іван Костенко, Олександр Морозов. Грецькі храми в Ніжині. // Київська старовина, №2, 1992 р.
3. Фонди Ніжинського краєзнавчого музею
4. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка (Под редакцией Н.Василенко), Чернигов, 1901 г.
5. М.Астаф'єва, О. Астаф'єв. Васса.// Просвіта, №№ 2-3, 1994 р.

Наталія Тира, науковий
співробітник художнього відділу
Ніжинського краєзнавчого музею;
Володимир Шоходько, краєзнавець.

ОЛЕКСІЙ ГАВРИЛОВИЧ ВЕНЕЦІАНОВ

Час невблаганний. Давно пішли в минуле ті давні часи, коли Ніжин лежав на перехресті важливих торгових шляхів і був одним із значних економічних та культурних центрів Лівобережної України. Швидкому розвитку торгівлі і процвітанню нашого міста сприяли купці-греки. До них належали і предки відомого російського художника, основоположника побутового живопису Олексія Гавриловича Венеціанова.

Історія роду Венеціанових довгий час базувалася на припущеннях та спогадах рідних. Тепер ми маємо документальні дані про родовід художника. Матеріали Ніжинського Грецького Братства та Магістрату, які зберігаються в Чернігівському облдержархіві, свідчать про те, що "прапрадід (Венеціанова) Іван Прока, прадід Федір, дід Георгій (Юрій) вихідці із Греції, Епірської провінції із містечка Богдарії від тамошнього Почесного Дворянського роду, із яких дід Георгій (Юрій) Федоров Венеціанов, користуючись від Російського самодержця привілеями, дарованими Ніжинському Грецькому Братству, прибув на проживання в місто Ніжин..."¹

Тож, саме Юрію Федоровичу Венеціанову та його сину Гаврилі Юр'євичу, вправним грецьким купцям, ми завдячуємо тим, що поєднали вони наше місто з ім'ям великого Венеціанова. Це були 1730-ті - 1740-ві роки.

Далі доля вихідців з роду Венеціанових складалася по-різному. Михайло Венеціанов, рідний дядько художника, володів хутором Веприк, що на Ніжинщині, до середини 20-х років XIX ст., де, за даними перепису 1782 року, налічувалося 70 душ селян. Після його смерті дружина Катерина продала успадкований від чоловіка хутір²

Батько ж художника, Гаврило Юр'євич, з Ніжина виїхав до Москви ще в кінці XVIII ст.(1760-1770 р.р.). В ісповідальних книгах Московської церкви "Воскресіння Христова" він довго іменується "Ніжинський купцем, греком", потім "Московський купцем, греком", а з 1785 року - уже просто- "московським купцем".³

Як згадував племінник Венеціанова, дідусь Гаврило "став купцем московським, а родом із Ніжина, від тамошніх городників, які являли чудеса у вирощуванні "пунсової суниці в дитячий кулачок" та "огірочків в дитячий же носок".⁴

Гаврило Юр'євич Та Анна Луківна Венеціанови жили неподалік від Таганської площі. Тут, на Воронцовській вулиці, вони мали город і великий сад, де "груш, яблук, крижовника, смородини, а квітів різних-тьма-тьмуща". Гаврило Юр'євич торгував плодовими деревами, овочами, фруктами. В газеті "Московские ведомости" за 1795 рік часто можна було побачити рекламні оголошення, в яких купець Венеціанов пропонував ягоди у вигляді варення по 10 копійок за фунт, ягідні куці від трьох карбованців до полтинника вартістю, а також тюльпанові цибулини "разных колеров, ценою смотря по величине луковиц"

Але ще один, не зовсім звичайний товар пропонував покупцям комерсант Венеціанов: "очень хорошие разные картины, деланные сухими красками, в золотых рамках за стеклами, за весьма умеренными ценами"⁵

В такому купецькому домі 7(18) лютого 1780 року народився Олексій Венеціанов - майбутній художник, людина щедрої, "золотої душі". Можливо, саме його ранні юнацькі робити мала на увазі газета, коли писала про "хороші картини" написані пастеллю.

Здібності до художньої творчості проявилися у Венеціанова ще в ранньому дитинстві. Він розповідав своєму племіннику, що ще хлопчиком багато перемальовував з картин, любив малювати своїх товаришів. Ці свої слова він підтвердив і пізніше в одному з листів: "Я не вихованець Академії, не готував себе бути художником, а став ним люблячи мистецтво".⁶

Гаврило Юр'євич серйозно займався вихованням та освітою своїх дітей. Вони навчалися в приватному пансіоні Тиммермана, в програмі якого були заняття малюнком. Проте своїми досягненнями

в мистецтві Олексій Венеціанов завдячує ні в якій мірі не вчителям пансіону, а швидше - простому московському маляру-художнику Пахомовичу. Це саме він помітив іскринку таланту в юнацьких роботах Венеціанова. Найкращою з них був портрет братика Ванятки. І хоча батько суворо забороняв малювати, називаючи це даремною тратою часу, яка не приносить жодної користі, Олексій таємно відвідував Пахомовича, а той щедро ділився з ним своїми мистецькими навичками. Жорстоко побитий батьком за неслухняність, хлопчик в маренні кличе на допомогу старого вчителя. Цей випадок примирив Гаврила Юр'євича з дитячим захопленням, і він щиросердно дозволив сину навчатися у Пахомовича. А коли роботу сина похвалив сам художник Федір Степанович Рокотов, купець дійсно повірив у те, що сину не зайве зайнятися мистецтвом.⁷

Талант Венеціанова як портретиста проявився уже в портреті матері Анни Луківни, написаному в 1801 році. В ньому молодий художник зумів передати не лише зовнішню схожість, а й внутрішній світ жінки. На цей час він уже почуває себе в певній мірі професіоналом. У 22 роки він намагається заробляти кошти своєю художньою працею. Влітку 1802 року він тричі публікує оголошення в "С.-Петербурзьких відомостях" про прийом замовлень, де вказує і адресу: біля Кам'яного мосту в Ризькому кофейному домі; і термін виконання замовлення: 3 години. Це вже свідчить про достатню впевненість молодого портретиста в своїх силах.⁸

В 1807 році Олексій Гаврилович переїжджає до Петербургу. Тут він влаштовується чиновником у поштовому департаменті. А захоплення живописом приводить його в тихі зали Ермітажу, де спілкування з творами великих майстрів сприяє удосконаленню майстерності починаючого художника.⁹

Саме тут, в Ермітажі, Венеціанов познайомився з В.Боровиковським і став одним із п'яти найбільш близьких його учнів, які жили і працювали у знаменитого живописця. В цих умовах великі задатки Венеціанова не могли не отримати плідного розвитку. Три роки праці з Боровиковським не пройшли даремно. В тому ж 1807 році у Венеціанова виник сміливий задум

започаткувати в Росії видання "журналу карикатур в особах", метою якого було б викриття та висміювання вад суспільства, в якому приходилося жити. Цьому першому ілюстрованому гумористичному журналу не судилося довго проіснувати. Причиною його заборони стала створена в третьому номері журналу по сюжету оди Державіна гравюра "Вельможа". Ця невдача не мала жодного впливу на подальшу творчість художника. До жанру карикатур він повернувся ще раз, в епоху війни 1812 року.¹⁰ А роком раніше Венеціанов створює свій "Автопортрет", який служить підтвердженням високої майстерності і впевненості художника в своїх силах.¹¹

Ця робота Венеціанова не могла залишитися непоміченою. Її, представлену Боровиковським на суд в Академію Мистецтв, прийняли із захопленням. В паперах, які Боровиковський приніс з академії, говорилося: "Служащий при лесном департаменте землемером Алексей Гаврилович Венецианов по представленному им живописному собственному портрету определяется в назначенные (кандидат в академики). Программой же ему, Венецианову на звание академика задается написать портрет с господина инспектора (Академии художеств) Кириллы Ивановича Головачевского". Це було 25 лютого 1811 року.¹²

Композиційне вирішення портрета було неординарним. Олексій Гаврилович зобразив старого інспектора (76 років) в оточенні 3-х вихованців, яким він щось серйозно, але ласкаво пояснює по книжці, що лежить на колінах. Оцінкою цієї роботи стало звання академіка, якого був удостоєний художник. Але на цьому академічна кар'єра Венеціанова скінчилася, бо його живопис пішов у напрямку, не характерному тогочасній Академії мистецтв.

Події Вітчизняної війни 1812 року внесли значні зміни в життя і в мистецтво Венеціанова. В цей час художник створив серію офортів "Французький перукар", "Французьке виховання" та ін., в яких висміяв низькопоклонство і неучтво російських дворян. Тоді ж він зробив ряд гравюр, на яких зобразив побутові сценки "Гуляння", "На сінному ринку", "В гавані" ...

Великим успіхом користувалися також карикатурні листки Венеціанова, створені під час війни. Вони влучно висміювали і таврували загарбників, і на прикладах війни Олексій Гаврилович

показав, який хоробрий і мужній російський народ, як безмежно відданий він батьківщині.

У 1815 році, у зв'язку з одруженням О. Г. Венеціанов переїжджає до міста Коломни Тверської губернії. Тут, на околиці, в одному з орендованих будинків знаходилась легальна організація декабристського "Союзу Благоденствія" - товариство заснування училищ за методом взаємонавчання. На чолі товариства був скульптор Ф. Толстой, його помічниками - декабристи Ф. Глінка та Кюхельбеккер, серед членів відомі діячі С. Трубецькой, М. Муравйов, та інші. Оскільки Венеціанов був людиною прогресивною, в 1818 році він став членом Товариства: його ім'я зустрічаємо в списку членів за номером 17.

Ідея служіння народу, прогресивному мистецтву заволоділа Венеціановим на все життя.

В кінці 10-х років художник вирішив змінити хід свого життя і вийшов у відставку. Напряму його творчих робіт йшов урозріз із академічним. І хоча Венеціанов знав, що позбавляє себе блискучого місця в суспільстві, оскільки його чекали чини радника, ад'юнкта-професора, а потім і професора Академії мистецтв, він відчував, що чинити інакше не може. Життя, як він свято вірив, мало сенс лише в роботі серед народу і для народу.

В "Автобіографічній записці О.Г.Венеціанова", яка зберігається в Архіві інституту російської літератури АН СРСР, художник писав: "В 1819 році залишив службу для того, щоб повніше присвятити себе живопису з оригіналів природи, для чого поїхав в село своє, там зайнявся безумовною увагою природи..."¹³

Разом з дружиною Марфою Опанасівною Азар'євою О.Г.Венеціанов придбав невеличкий маєток "Трониха-Сафонково", що на березі р. Ворожба, в 77 верстах від міста Вишній Волочок Тверської губернії.

Кріпаків у нього не було, а лише 12 душ дворових.¹⁴ Двоповерховий будинок, який збудували Венеціанови, не зберігся. Незадовго до Великої Вітчизняної війни місцева Рада продала його під знос.

О.Г. Венеціанов завжди задрив тим, хто народився і виріс в селі. Його дитинство, хоча й пройшло у великому батьківському

саду на Таганці, але за огорожею відразу ж закінчувалася вся та благодать - зелений світ дерев. І згадуючи дитячі роки, він частіше бачив перед собою не сад, а лавку і тісні горниці батьківського дому. А в них не запах трав, а важка задуха низьких кімнат із замкненими віконницями.

І ось тепер в житті Венеціанова все так, як хотілося в дитинстві.

Та не лише природою милувався художник. Переїхавши до села і живучи серед селян, він відкривав в цих людях переваги, нехарактерні благородним колам. Моделями для картин художника слугували селяни його власного села.

Венеціанов, зображуючи селянське життя, близьке до дійсності, мав за мету показати людей праці, повних власної гідності і природного благородства, і залишатися при цьому вірним натурі. Передові люди гідним чином оцінили діяльність Венеціанова, назвавши її подвигом.

Не кожен зрозуміє, як художник-дворянин може близько і, головне, правильно сприймати і розуміти душу простого народу. А те, що Венеціанов дійсно дворянин, має підтвердження в документах Ніжинського Грецького Братства і Магістрату, де записано: "... от Гавриила сыновья Иван и Алексей ... причислены к роду предков их со внесением в дворянскую родословную книгу ..."¹⁵

Невід'ємною заслугою Венеціанова стало створення ним на власні кошти художньої школи. Цікаві факти з цього приводу читаємо в "Автобіографічній записці О.Г.Венеціанова:" Чтобы более утвердиться в пути, который избрал тогда для себя Венецианов (художник говорит про себе в третій особі), ... начал брать к себе на своем содержании бедных мальчиков и обучать их живописи по принятой им методе, которая состояла в том, чтобы не давать копировать ни с чего, а прямо начинать рассматривать натуру...

Венецианов ... не дорожил своими силами... а мыслил только занимать своих учеников тем, что может им принести больше знания, почему вошел в долги и в 1830 году в Опекунском совете заложил имение жены своей... Вскоре после этого Венецианов,... потерял средства содержать школу, т.е. иметь учеников на своем

содержании, а сделались у него ученики приходящими, долгов на нем накопилось 14 тысяч...

...Всех учеников у Венецианова было в разное время более 70 человек ... Из них 7 человек были крепостными людьми и попечением его откуплены..."¹⁶

Серед учнів Венеціанова були Л. Плахов, О. Тиранов, М. Крилов, Г.Сорока та інші, які слідом за вчителем продовжили і далі розвинули побутову тематику в російському живописі.¹⁷ Одним з найталановитіших вихованців Венеціанова у 1832 році став випускник Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька Апполон Мокрицький. Очевидно, саме останній і познайомив свого гімназичного приятеля Миколу Васильовича Гоголя з Венеціановим. М. В. Гоголь, за власним зізнанням, "... всегда чувствовал маленькую страсть к живописи". Відомо, що в цей час він ходив у малювальні класи Академії. Це знайомство дало можливість О. Г. Венеціанову у 1834 році написати портрет письменника.

Неоцінним внеском в розвиток нашої національної культури стала участь Венеціанова у викупі з кріпацтва великого українського поета Т.Г.Шевченка. Іван Сошенко, який першим оцінив художні здібності молодого Шевченка, втратив всяку надію допомогти йому, коли дізнався, що той кріпак. Карл Великий (так називав В.А. Жуковський Карла Павловича Брюллова), познайомившись з роботами Шевченка, взявся допомогти йому, але з цього нічого не вийшло. Розмовляти з паном Енгельгардом, якому належав Тарас, було непросто. Повернувшись від Енгельгардта, образений і розлютований Брюллов кричав, що він більше не має наміру звертатися з проханням до цієї "самой крупной свиньи в торжковских туфлях". Вся надія була на Венеціанова, якому вже не раз випадало спілкуватися з такими "оригіналами". Уже не молодий тоді Олексій Гаврилович щиро відгукнувся на прохання друзів Шевченка - К. Брюллова, Є. Гребінки, А. Мокрицького та І. Сошенка. Він відклав всю свою роботу і відразу ж поїхав на переговори. Повернувся задоволений, з остаточною відповіддю: "2500 карбованців". Так оцінив пан свого талановитого кріпака.

А Венеціанов дякував друзям за те, що "надали можливість хоча б щось зробити на користь прекрасного мистецтва". Коли

справа була зроблена і за кошти, виручені за портрет В. А. Жуковського, виконаний Брюлловим, отримали у поміщика визвольний лист, "вільну" для Шевченка, благородний Олексій Гаврилович називає себе "простим маклером в цій великодушній справі". Всі ж заслуги він віддає В. А. Жуковському, К. П. Брюллову та графу Вільгорському, який за призначену суму запропонував портрет царській родині.

В 1856 році, в повісті "Художник", Т. Г. Шевченко з великою вдячністю згадує великодушного Венеціанова, його участь у викупі.

Насичене творчою роботою і сповнене яскравих злетів життя Олексія Гавриловича Венеціанова трагічно обірвалося на 68 році життя. У "Провінційному некролозі" (том I) знаходимо коротенький, але сповнений скорботи запис: "Скончался 1847 г., декабря 4-го дня на 68 - м году жизни. Незабвенному родителю от двух дочерей его. Погост Дубровский, Вышневолоцкого уезда. Убит лошадами".

ЛІТЕРАТУРА:

1. Чернігівський облдержархів. - Ф. 101. - оп. 1. - спр. 4079. - арк. 1, 2, 3.
2. Там само.
3. Г.К.Леонтьева "А.Г.Венецианов".-"Искусство", 1988.-51.
4. Чернігівський облдержархів. Ф. 101. - оп. 1. - спр. 1195. - арк. 1-5.
5. Журнал "Москва", № 2, 1980, с.180-185.
6. А.Н.Савинов "А.Г.Венецианов".-М.-Искусство.-1955.-с.8-11.
7. Там само.-с.12.
8. Л.Вагнер "Повесть о художника Венецианове".-М.-1966.
9. А.Н.Савинов "А.Г.Венецианов"-М.-Искусство.-1955.-с.18-19.
10. Там само.
11. Календарь знаменательных и памятных дат".-1980.- № I.-с.26-27.
12. Н.Машковцев " А.Г.Венецианов".-М.-Искусство.- 1944.-с.5.
13. Л.Вагнер "Повесть о художнике Венецианове".- М.-1966.
14. Журнал "Юность".-1980.№ 2, с.80-83.
15. Н.Машковцев "А.Г.Венецианов".-М.-1944.-с.4.
16. Чернігівський обсядержархів.Ф. 101.-оп.1.- спр. 4079.-арк. 1-3.
17. Журнал "Юность".-1980.-№ 2.-с.82-83.
18. Календарь знаменательных и памятных дат.-1980.-№ I.-с.26-27.

Григорій Самойленко, декан
філологічного факультету НДПУ,
доктор філологічних наук, профе-
сор

КОСТЯНТИН БАЗИЛІ В НІЖИНІ

Гімназія вищих наук кн. Безбородька в Ніжині за час свого існування (1820-1832 рр.) підготувала багато відомих літераторів, вчених, діячів культури. Це письменники Микола Гоголь, Євген Гребінка, Нестор Кукольник, Василь Любич-Романович, фольклорист Платон Лукашевич, перший редактор творів М.Гоголя Микола Прокопович, улюблений вчитель Ф.Достоевського, письменник Микола Білевич, співробітник пушкінської “Литературной газети”, поет, перекладач Андрій Бородін, друг і вчитель Т.Грановського Олексій Колишкевич, академік живопису Апполон Мокрицький, професори університетів Петро Редькін, Василь Домбровський, Олександр Рославський-Петровський та інші.¹

До цієї плеяди славних випускників належить і Костянтин Михайлович Базилі (1809-1884), відомий літератор, дипломат, автор публіцистичних книг про Близький Схід. Він народився в Константинополі 3 лютого 1809 р. Рід Базилі належав до славних грецьких родин, члени яких з давніх часів наполегливо боролися за свободу Батьківщини від турецьких загарбників. Дід, батько, дядьки вели цю боротьбу, хоча під час неї і втрачали все своє надбання.

Батько Костянтина Базилі Михайло, проживаючи в Константинополі, сприяв отриманню освіти не тільки своїм дітям, а й молодим співвітчизникам, яких посилав до Німеччини, які потім допомагали в організації і проведенні народного повстання проти турків.

У 1821 р. турки влаштували страшну криваву розправу над грецькою общиною в Константинополі, коли був повішений патріарх Григорій V на воротах свого палацу та вбиті грецькі старшини. За годину до появи турків батько Костянтина Базилі,

Михайло, попереджений друзями, разом з старшим сином заховався в російському посольстві. За допомогою посла графа Строганова сім'ї вдалося переїхати до Одеси.

Про ці події Костянтин Базилі пізніше розповідав своїм друзям в Гімназії вищих наук у Ніжині. Один із його товаришів по навчанню Іван Халчинський у своїх спогадах відтворив їх: “Батька зустрів поважної зовнішності турок, який служив у вельмож і добре ставився до нього. “Друже мій, – сказав турок, – ти нездоровий і тобі треба перемінити клімат сьогодні ж”. У тих обставинах і одного цього натяку було досить. Батько поспішив додому, взяв скільки міг золота, переодягнувся в інше плаття, спалив папери і, не прощаючись з дітьми, щоб не було плачу і щоб нічого не помітили сусіди, лише одній дружині сповістив про свій намір, покинув будинок. Помолившись перед образом, він сів на човен і переїхав через Золотий Ріг. Не минуло і півгодини, як уже з'явилися турецькі чохадари і стали обшукувати дім. Мама залишилась одна з п'ятьма малолітніми дітьми і з небагатьма вірними слугами, які розділили долю цього сімейства. Зберігши всю твердість духу, мати встигла завітати турків, що її чоловік вийшов на деякий час і скоро повернеться². А в цей час містом лилася кров. Розлютована чернь грабувала і закривавила всі грецькі церкви, вбивала всіх християн, яких зустрічала на вулицях, вривалась в будинки. Одинадцятилітній Костянтин Базилі разом з молодшим братом, почувавши себе чоловіком і захисником залишеної сім'ї, вирішили озброїтися на випадок вторгнення. Таємно від матері вони приготували собі піки, бо іншу зброю і навіть столові ножі, відібрали турки. Весь час вони були напоготові – вдень готувались до відсічі, а вночі чекали пожежі, бо поширились чутки, що турки задумали підпалити весь квартал, щоб різати на вулицях християн, які рятувалися від вогню.

Сім'ї вдалося залишити Константинополь. На пароплаві, який був завантажений тютюном, друзі влаштували тайник, куди сховали сім'ю Базилі на час перевірки турками вантажу. Через декілька днів вони прибули в Одесу без засобів на прожиття. В цей час тут було багато греків, які призначили родині пенсію від комітету, влаштованого Олександром I за ініціативою вельможі А.М. Голіцина.

Костянтин Базилі дома отримав гарну освіту, він добре знав давню грецьку літературу, володів французькою мовою. І в Одесі він продовжив свої заняття під керівництвом вченого Геннадія, наполегливого етериста, героя народної боротьби і згодом гімнасіарха в Афінах.

Турубуючись про майбутнє грецьких дітей, Новоросійський генерал-губернатор граф А.Ланжерон написав листа директору Гімназії вищих наук кн.Безбородька в Ніжині І.С.Орлаю і просив сповістити про наявність вільних місць у навчальному закладі з метою влаштувати дітей з грецьких сімей для навчання.³.

Мабуть з подібним листом генерал-губернатор звернувся і до почесного попечителя Гімназії графа О.Г.Кушельова-Безбородька, який співчутливо поставився до цього прохання і 7 липня 1822 року сповістив І.С.Орлая про те, що він особисто “несколько детей греческих семейств, ныне по смутным обстоятельствам находящихся в Одессе, намерен содержать на свой счет”⁴. 1 серпня 1822 року граф А.Ланжерон сповіщав І.С.Орлая про те, що до Ніжина направлені діти, але “по причине крайней бедности родителей и родственников сих детей, Одесская вспомогательная греческая комиссия снабдила их на путевые издержки необходимой денежной суммой”⁵.

В серпні 1822 року в Гімназії для факультативного вивчення вводиться грецька мова, для читання якої був запрошений Христофор Миколайович Ієропес, вчитель грецької школи в Ніжині. Мабуть це пов'язано було саме з появою грецьких дітей в навчальному закладі.

7 вересня 1822 року до Гімназії вищих наук князя Безбородька в Ніжині були зараховані Костянтин Базилі (1822-1829), Стефан Гютен (1822-1831), Іван Сканаві, Єгор Ксеніс (1822-1833), Іван Агало, а 27 грудня цього ж року Пилип Котопулі. Але з них лише С.Гютен (1831) та Є.Ксеніс (1833) закінчили Гімназію. Вони брали активну участь у театральному та літературному житті навчального закладу.

Таким чином у 1822 р. Костянтин Базилі опинився у Ніжині. Юнак не знав жодного слова по-російськи. Але наполегливість і допитливість допомогли йому, і він у 1823 році склав екзамен за І і 2 класи. А після завершення навчального року витримав екзамен і за

З 3 та 4 класи і був переведений до п'ятого класу, де зійшовся з Нестором Кукольником, Миколою Прокоповичем, Олександром Гінтовим, а потім і Миколою Гоголем.

Атмосфера в навчальному закладі, яка склалась завдяки директору Гімназії І.Орлаю та прогресивно настроєним професорам, сприяла творчим проявам вихованців. Костянтин Базилі брав активну участь у підготовці вистав. У п'єсі В.Озерова “Едіп в Афінах” К.Базилі зіграв Едіпа, а в “Недоростку” Д.Фонвізіна – Стародума. Ця вистава користувалася великим успіхом. Особливо гарно тут М.Гоголь зіграв Простакову. Пізніше К.Базилі згадував: “З найбільшим успіхом ішла у нас комедія Фонвізіна “Недоросток”. Бачив я цю п'єсу і в Москві, і в Петербурзі, але завжди вважав, що жодній актрисі не вдавалося роль Простакової так добре, як її зіграв шістнадцятилітній Гоголь”.[6, т. 1, с. 240]

З цих же спогадів К.Базилі довідуємось, що глядачами цих вистав, крім їх наставників, були “сусідні поміщики та військові з розташованої у Ніжині дивізії. Серед них пам'ятаю генералів: Дибича (брата фельдмаршала), Столипіна, Еммануеля. Всі були в захопленні від наших вистав, які збуджували мертве повітове містечко”.[6,т.1, с.241]

Гімназисти в цей час захоплювались написанням різних літературних творів, які друкували у своїх рукописних альманахах. Подібний альманах “Северная заря” випускав разом з М.Гоголем і К. Базилі. Назвали його так може за зразком “Полярной звезды” К.Рилеева та О.Бестужева. Жовту обкладинку з віньеткою вони розписували самостійно. А в неділю цей альманах читали на засіданні всього літературного товариства вихованців, куди входили крім них ще й В.Любич-Романович, М.Прокопович, П.Редькін, Н.Кукольник, Є.Гребінка та ін. К.Базилі згадував: “У 1825,26,27 роках наш літературний гурток почав видавати свої журнали і альманахи, звичайно, рукописні. Удвох з Гоголем, кращим моїм приятелем, хоча і не обходилась справа без лайки і без бійок, тому що обидва були запальні, видавали ми щомісячний журнал сторінок на п'ятдесят і шістдесят в жовтій обкладинці з він'єтками нашого видання з усіма претензіями ділового літературного огляду. В ньому були відділи белетристики, розбору сучасних кращих творів

російської літератури, була і місцева критика, в якій переважно Гоголь піднімав на сміх наших викладачів під видуманими іменами”. [6, т.1, с. 250].

До нас дійшли відомості лише про три номери “Северной зари” за 1826 рік (січень, лютий, березень). Тут, на зібраннях юних літераторів, читались вірші, написані видавцями. На одному із таких зібрань М.Гоголь прочитав прозовий твір “Братья Твердославичи, славянская повесть”. Але слухачам він не сподобався. І К.Базилі тоді сказав: “У віршах практикуйся, а прозою не пиши, дуже вже безглуздо це виходить у тебе. Белетрист з тебе не витанцюється, це вже видно зараз”. Як бачимо, товариші М.Гоголя не помітили тоді справжній талант майбутнього великого письменника.

Крім театральної та літературної творчості гімназисти також складали посібники всесвітньої історії. Професор К.Мойсеєв читав лекції з історії так, що вони не задовольняли молодь, і більшість з них самостійно розширювала коло своїх знань. Гімназисти П.Редькін, Н.Кукольник, В.Любич-Романович, М.Білевич, В.Домбровський, В.Тарновський, К.Базилі та ін. перекладали історичні книги, художні твори на історичні теми і склали рукописну всесвітню історію за повною програмою. Костянтину Базилі доручили підготувати матеріал про єгиптян, асирійців, персів, греків, і він написав більше тисячі сторінок.

Навчався К.Базилі свідомо, добре розуміючи необхідність знань, тому закінчував кожного року відповідний клас на відмінно. Про це свідчать відомості, які збереглися у ніжинському архіві. [7]. Він намагався закінчити гімназію якомога швидше, а тому самостійно, а також за допомогою професора. К.Шаполинського виконав програму з усіх предметів за 5 і 6 класи. На жаль, після від'їзду І.Орлая до Одеси, К.Базилі не дозволили перейти до 7 класу і залишили у шостому. Це дуже вразило юнака. І.Халчинський згадував: “Від уроків шостого класу він був майже вільним, бо, готуючись до екзаменів, пройшов все, що викладалося, а тому виключно присвятив себе літературі і з пристрасною почав писати вірші російською мовою, які, до речі, ніколи не були в друці, хоч між ними і було декілька непоганих творів в дусі байронівської поезії” [2, с.300]. Це було в 1827 році, коли К.Базилі виповнилося 18

років.

На жаль, ставлення до К.Базилі в ліцеї після від'їзду професора І.С.Орлая змінилося. Влітку він поїхав до Одеси на канікули і більше вже не повернувся до Ніжина. І.С.Орлай, на той час директор Рішель'євського ліцею, сприяв переходу його до Одеси. Тут він провчився до 1830 р. Закінчивши навчання, К.Базилі поїхав спочатку до Константинополя, а потім до Греції. Свої враження від цієї подорожі він описав у двотомній книзі "Архіпелаг і Греція", яка вийшла у 1834 р. і була добре зустрінута читачами, бо це була оригінальна книга політичного змісту, де описувались сучасні події, в яких безпосередню участь брав російський флот. Книга вражала також тим, що в ній оповідач досить цікаво, опираючись на свої особисті враження, розповідав про боротьбу грецького народу, який був близьким до російського і за релігійними поглядами, і за традиціями.

Президент грецького уряду граф Каподістрія, який добре знав сім'ю Базилі, прихильно поставився до Костянтина Михайловича, познайомив його з адміралом Рикорду, який командував загоном російського флоту у грецьких водах, і той запропонував вступити К.Базилі на російську службу секретарем дипломатичної частини на флоті. К. Базилі дав згоду. Так вирішилась доля молодого грека. Поступово він займав різні посади, довгий час був генеральним консулом в Сирії і Палестині, брав участь в багатьох міжнародних конференціях як представник Росії. З 1860 р. і до самої смерті К.Базилі жив в Одесі, займав різні громадські посади. Був нагороджений багатьма орденами та відзнаками.

Набуті в Ніжині літературні навички знайшли своє втілення в майбутній творчій роботі. Крім вказаної вище книги про Грецію К.Базилі написав також ще декілька. В наступні роки вийшли його "Нариси Константинополя" (1835) та "Босфор і нові нариси Константинополя" (1836), які мають наукову і документальну основу.

В.Г.Белінський писав, що "Нариси Константинополя" читаються з інтересом, ні на хвилину не послаблюється увага, в книзі ми бачимо "живую Турцію, с ее угасшим, но еще по временам вспыхивающим фанатизмом, ее невежеством, варварским

устройством, боротьбою с новым, предрассудков с реформой, и, наконец, ее дивным Махмудом (султан в 1808-1839 гг., прихильник европеизации Турции), на которого книга г. К.Базилі смотрит с своей точки зрения”[8, т.2, с.112]

Російського читача нариси К.Базилі захопили як новизною матеріалу, так і своєрідністю художньої специфіки. К.Базилі відкривав росіянам і Грецію, і Константинополь, і Босфор.

В 30-х роках К.Базилі писав також статті на історичні та літературні теми, які друкував в “Энциклопедическом лексиконе” А.А.Плюшара та “Военной энциклопедии”.

К.Базилі відомий і як перекладач. При сприянні Башуцького та Стросена він переклав з французької мови, яку добре знав з дитинства, “Путешествие вокруг света” Дюмон-Дюрвиля.

Після виходу на пенсію він продовжив працювати над своїми нарисами і в 1862 р. видав в Одесі книгу “Сирия й Палестина под турецким правительством в историческом и политическом отношениях”, яка була написана ще в 1847 р. М.Гоголь, познайомившись з книгою ще в рукописі, писав поету В.А.Жуковському із Іерусалима: Базилі “написал удивительную вещь, которая покажет Европе Восток в его настоящем виде... Знания бездна, интерес силен”[9, т. XIV, с. 52-53].

Костянтин Базилі і після від'їзду з Ніжина продовжував підтримувати зв'язки з гімназистами, а також випускниками свого курсу. Протягом тривалого часу він переписувався з М.Гоголем. В 1848 р., коли К.Базилі був генеральним консулом Палестини та Сирії, він супроводжував письменника по святих місцях цих країн.

У 1880 р., коли в Ніжині проходила кампанія по встановленню М.Гоголю першого в Росії пам'ятника, до почесних членів комісії був запрошений і К.Базилі, який в цей час проживав в Одесі. 17 лютого 1880 р. К.Базилі писав у Ніжині і дякував за “оказание внимания к старому товарищу и другу знаменитого воспитанника дорогой всем ее питомцам Гимназии высших наук”[10].

І хоча творчість К.Базилі носить специфічний характер, його не можна відривати від ніжинського літературного середовища, від системи формування естетичних поглядів письменника, які склалися

в Гімназії вищих наук і які проявилися уже в перших його літературних пробах. Не виключено, що і під час створення в Гімназії “повної всесвітньої історії” К.Базилі не обмежився перекладом першоджерел, а доповнював від себе ті факти, які йому були відомі про Грецію та інші держави. Ці заняття розвинули у К.Базилі смак до вивчення історії. Гімназичний досвід став хорошим уроком і в пізніших заняттях історією та літературою.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА ТА ПРИМІТКИ

1. Див. про це детальніше в кн: Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа. 1820-2000. – Ніжин, 2000.– С.17-55.
2. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. СПб, 1881, – с.326
- 3.Лавровский Н.А.Гимназия высших наук кн.Безбородко в Нежине 1820-1832. – К.,1879. – с.35; Известия Историко-филологического института кн.Безбородко в Нежине. 1879 – с.35 ФЧОАН. Фонд 1104, оп.1. од. 65, арк.11. 11 зв.
- 4.Лавровский Н.А. Указ. источ. – С.36; Иофанов Д. Н.В.Гоголь. Детские и юношеские годы. – К., 1951, с. 154.
- 5.Институт рукописів НБУ ім. В.Вернадського, Гоголіана, б/н.
6. Шенрок В. Материалы для биографии Гоголя: в 4-х т.– М., 1892-1897.
- 7.Філія ЧОАН, Ф.1104, оп. 1 спр. 67, 73, 86.
- 8.Белинский В.Г. Собр. соч.: в 9 т. – М.: Худож. лит., 1976.
- 9.Гоголь Н.В. Полн. соб. соч.: в 14 т. – М., 1937-1952
- 10.Институт рукописів НБУ ім. В.Вернадського. Гоголіана, № 1172

Іван Костенко, завідувачий Музеєм
рідкісної книги Ніжинського
педуніверситету імені Миколи Гоголя

ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ БІБЛІОТЕЧНИХ ЗІБРАНЬ НІЖИНСЬКИХ ГРЕКІВ

Бібліотека Ніжинської Грецької Михайлівської церкви

При Київській Духовній Академії з 1872 року існувало церковно-археологічне товариство, яке створило тут музей. Експонати для нього його працівники збирали в усіх містах і населених пунктах України. Основною метою товариства і музею була наукова розробка церковної археології, популяризація пам'яток церковної старовини, які зберігалися в церквах і монастирях, та передача їх, по можливості, в музей при Академії, а також розробка заходів для їх збереження.

Ніжинські священики тримали зв'язок із церковно-археологічним музеєм і поповнювали його своїми експонатами. У 1884 році законоучитель церкви Історико-філологічного інституту князя Безбородька А.Ф.Хойнацький подарував рукописний збірник, написаний різними почерками в ХІХ ст. Законоучитель Ніжинської жіночої гімназії Євграф Кушакевич передав до музею ікону Пресвятої Трійці ХVІІІ ст. оригінальної композиції. Колишній ктитор Михайлівської церкви А.Г.Кунілакис подарував дві грецькі богослужбові книги 1687 і 1777 р.р. Дарували ніжинські священики й інші цінні експонати, за що згодом стали членами-кореспондентами і дійсними членами церковно-археологічного товариства.

Ось ці унікальні дарунки священників стали поштовхом для того, що працівники музею вирішили особисто познайомитись з Ніжинськими храмами, особливо - грецькими. Таке доручення від церковно-археологічного товариства отримав професор О.О.Дмитрієвський, який читав лекції студентам ІІ-ІІІ курсів Київської Духовної Академії по церковній археології і літургистиці. Він декілька разів приїжджав до Ніжина. Перший раз приїхав у квітні

1884 р. і познайомився з колишнім епітропом грецьких церков А.Ю.Кунілакисом. Він йому розповів, що в Ніжинських грецьких храмах, особливо в Михайлівській церкві, зберігається багато рукописів та стародавніх книг.

Бібліотека Михайлівської церкви перебувала в дзвіниці в одній шафі і комоді. Як згадує О.О.Дмитрієвський, книги і рукописи знаходились в хаотичному стані. Мабуть, їхні господарі не змогли оцінити історичної цінності. Там же знаходився і рукопис грецького Євангелія X ст. на пергаменті. Ці книги і рукописи в церковній службі не використовувались. О.О.Дмитрієвський називає цінними у науковому відношенні близько 20 книг.

О.О.Дмитрієвський ще декілька разів приїжджав до Ніжина і, детально ознайомившись із рукописами і книгами, зробив повідомлення на засіданні церковно-археологічного товариства при Київській Духовній Академії.

До того часу ці книги і рукописи не були повністю досліджені і описані. Про них були лише окремі згадки в працях А. Шафонського, В.І.Григоровича, Н.К.Сторожевського. Трохи більше ці раритети дослідив архієпископ Філарет Гумілевський у книзі “Историко-статистическое описание Черниговской епархии”, Чернігів, 1884, книга 7. Але систематизував, дослідив їхню історію, зробив детальний опис - О.О.Дмитрієвський в часописах “Труды Киевской Духовной Академии” за 1885 р., в номерах 1-12 та “Православное обозрение”- 1885 р., № 2.

О.О.Дмитрієвський ознайомився з книгами і рукописами, оцінив “важность и громадное научное значение этих капиталов, лежащих без всякого призора и должного употребления”. На засіданні церковно-археологічного товариства 24 квітня 1884 року запропонував написати листа у відповідні інстанції про передачу книг і рукописів, “вышедших из церковного употребления” для церковно-археологічного музею.

Такий лист був написаний у грецьку Михайлівську церкву. В ньому церковно-археологічне товариство прохало передати книги і рукописи, відібрані О.О.Дмитрієвським. Оскільки грецька Михайлівська церква без дозволу Чернігівської єпархії не змогла виконати це прохання, то ректор Київської Духовної Академії

звернувся до Чернігівського архієпископа Преосвященного Веніаміна. Той не заперечував, але попередньо просив, щоб ці книги і рукописи надіслали йому в Чернігів, щоб він міг особисто ознайомитися з ними. 29 червня Преосвященний Веніамін написав таку резолюцію: “Возвратить присланные рукописи причту Нежинской греческой церкви, объявить ему, что с моей стороны нет препятствий на уступку книг и рукописей церковно-археологическому обществу при Киевской духовной академии”.

На основі цього розпорядження, 12 вересня 1884 р. О.О.Дмитрієвський і працівники церковно-археологічного товариства відібрали в бібліотеці Михайлівської церкви усі рукописи і частину рідкісних книг, важливих у науковому відношенні, і передали їх у церковно-археологічний музей при Київській Духовній Академії.

Фундатором Ніжинських грецьких церков та ініціатором створення бібліотеки був священник о. Христофор Дмитрієв. Усі свої книги і рукописи він передав до бібліотеки. Свідченням цього є надписи на книгах і рукописах, зроблені його рукою. Деякі рукописи написані братчиками отця Христофора Гавриїлом і Миколаєм.

Чимало книг залишив для бібліотеки Софроній, митрополит Філіпсієвський і Драма, який довгий час проживав у Ніжині. Він же отця Христофора “призначил законно-рукоположенным и православным священником к отправлению всех обязанностей, соединенных с этим званием”. Від митрополита Софронія був переданий для бібліотеки збірник рукописів XVI- XVII ст. і рукописний чин літургії Іоана Златоуста. Ніжинець Стефан Яворський, місцеблюститель патріаршого престолу, подарував у бібліотеку чудовий "Октоїх", написаний у 1671 році.

У бібліотеці був нотний "Стіхірар" 1764 р., який був подарований греком Олександром Костянтинівичем Іонікі. Зберігалися і два грецьких пергаментних Євангелія X і XI-XII ст., а також два пергаментних молдо-влахійських Євангелія XVI ст.

О.О.Дмитрієвський описує й інші книги, які були передані в музей. Вони були переважно грецькою мовою, але декілька книг були молдовлахійських. Це пояснюється тим, що в Ніжинське

братство зараховували волохів, румун та інші національності, які вели торгівлю в Ніжині.

Книги ці дарувалися визначними церковними і державними діячами та грецькими місіонерами. Гетьман Іван Мазепа подарував Євангеліє арабською мовою, надруковане в Алеппо в 1708 р. Великий стольник при дворі молдавського господаря Костянтин Кантакузін у 1698 р. - греко-румунське Євангеліє. Священник Христофор - два Євангелія грецькою мовою 1651 і 1671 р.р. Подарував він, як уже говорилося, і інші книги.

Бібліотеку поповнювали священники грецької Михайлівської церкви: від Костянтина надійшов "Новий Завіт" Базельського видання 1655 р.; від Миколая - липнева Мінея 1730 р. Книги дарували і греки, які жили в Ніжині, або приїжджали в місто торгувати. Іван Демболі - грецьке "Євангеліє" 1737 р.; венеціанське видання; діти Горголі - "Євангеліє" слов'янське 1803 р.; ієромонах Лакедемський Ігнатій - "священний Катехізис" Миколи Булгарі 1681 р.; Кузьма Васильович Личков - "Параклісіс". 1733 р.; Спіридон Замала - "Апостол" 1761 р.; Георгій Іванович - "Біблію" XVII ст.; невідомі Павло і Федір - "липневу Мінею" 1689 р.; фабрикант палітурних виробів Іванов - слов'янське видання Євангелія 1875 р.; ніжинський грек Дмитро Спиридонович Грассі - "загальну Мінею" 1862 р. і нотний октоїх 1857 р.

Усі рукописи і книги, які знаходились у грецькій Михайлівській церкві і потім були передані в церковно-археологічний музей, відзначалися старожитністю свого походження, належали до категорії рідкісних у бібліографічному відношенні, книг і служать цінним джерелом для наукового дослідження церковної історії.

Всього в церковно-археологічний музей поступило 40 назв книг і рукописів. У музей, крім них, були забрані деякі богослужбові книги, ікони, які були цікаві в археологічному відношенні. Зокрема, значний науковий інтерес тоді і зараз викликає "Устав Нежинського церковного братства"; але це окрема тема дослідження.

Бібліотека грецького Олександрівського училища

В музеї рідкісної книги імені Г. Васильківського при фундаментальній бібліотеці Ніжинського державного педуніверситету зберігаються книги, що колись належали книгозбірні Грецького Олександрівського училища. Унікальність цієї колекції безумовна. Достатньо сказати, що найдавніша книга з цього зібрання - твори давньогрецького філософа Платона, була видана у 1517 році. Останнім часом цими книгами цікавляться вчені не тільки з України, але й з Греції. Під час свого візиту в Ніжин з цими книгами ознайомився професор Арістотелівського університету (м. Фесалоніки) Христос Ласкаридес, автор ґрунтовного дослідження з історії грецької колонії і Ніжині. А співробітники Національного центру новогрецьких досліджень (м. Афіни) під керівництвом доктора Тріандафілоса Склавенітиса складають науковий опис колекції. Навіть попередні висновки дослідників вражають : в Ніжині збереглися окремі видання, які є раритетними і втрачені в самій Греції, або лишилися в 1-2 примірниках.

Всю історію бібліотеки Грецького Олександрівського училища писали чимало вчених історико - філологічного інституту. Є чимало важливих документів цієї бібліотеки в фондах Ніжинської філії Чернігівського облдержархіву. Особливу цікавість для дослідників становить стаття Н. Автономова "Странички из истории библиотеки Нежинского Александровского греческого училища института князя Безбородко в Нежине". ("Сборник историко-филологического общества при институте князя Безбородко в Нежине", т. IV, 1914).

Вищезгадані джерела дозволяють простежити долю цієї унікальної книгозбірні.

20 вересня 1856 р. Ніжин відвідав Міністр народної освіти із Санкт - Петербургу А. С. Норов. Він відвідав Грецьке Олександрівське училище і, звернувши увагу на унікальні книги з бібліотеки, "хвалил редкость и достоинство сочинений", а потім сказав помічнику попечителя Київського учбового округу Могілянському, котрий завідував Лицеєм і гімназією князя Безбородька, що і "для Лицея надобно иметь подобные сочинения".

Це побажання царського міністра стало пророчим. Рівно через 20 років, у 1876 році, частина цієї бібліотеки поступила в інститут.

Вперше питання про передачу бібліотеки поставлене ректором історико - філологічного інституту академіком Н. А. Лавровським. У звіті, виголошеному при відкритті інституту 14 вересня 1873 року, він говорив: "Оглянувши книгосховище, я знайшов у ньому декілька цінних книг по богословському, класичному, історичному і літературному напрямках в стародавніх виданнях XVI - XVIII століть". Згодом Н. А. Лавровський написав листа попечителю Київського учбового округу з проханням передати ці книги до інституту. Невдовзі такий дозвіл було дано. Але розпочалася бюрократична тяганина, яка продовжувалася протягом кількох років.

Н. А. Лавровський повідомив М. Г. Манцова, директора Грецького училища, випускника Ніжинського Юридичного Ліцею, про рішення попечителя. Але М. Г. Манцов, відстоюючи інтереси свого училища, заявив, що оскільки книги зібрані і подаровані ніжинськими греками, їх не можна передавати без відома Міської управи, яка після ліквідації Грецького магістрату, його заступила. Міська управа не заперечувала, і Н. А. Лавровський доручив професору П. І. Люперсольському забрати книги з Грецького училища. В інституті вони були вміщені в окремі шафи. Загальна кількість колекції складала 265 назв книг у 379 екземплярах та 673 томах.

Але через 7 років М. Г. Манцов порушив клопотання про фінансове відшкодування за ці книги. У 1883 р. бібліотечна комісія в складі професорів А. В. Добіаша, Р. Ф. Брандта, М. І. Соколова і Г. З. Зінгера оцінила їх в 250 карбованців. У свою чергу, дирекція Грецького училища запросила 500 крб. Зрештою, правління інституту запропонувало купити книги за 300 крб. М. Г. Манцов погодився з цією пропозицією.

Але після цього з незрозумілої причини, можливо, під тиском ніжинських греків, Міська Дума ухвалила рішення, яке суперечило попередньому: бібліотеку Грецького училища не продавати, а зберегти її в училищі.

Тодішній директор інституту професор Скворцов запропонував бібліотекарю М. І. Лілеєву повернути книги до 20 січня 1885 р. (Тоді згідно каталогам колекція нараховувала 264 назви у 647 томах; причина втрати 18 томів досі не з'ясована).

У 1888 році помер директор Грецького училища М. Г. Манцов і цю посаду обійняв А. І. Гржимайло, який вважав, що ці книги училищу непотрібні і знов повернувся до попередньої пропозиції продати їх інституту за 300 крб. Незважаючи на ці неузгодження, книги все ще перебували в інституті у складі фундаментальної бібліотеки.

24 грудня 1887 р. правління інституту, не маючи змоги заплатити таку суму, запропонувало повернути бібліотеку училищу. Зрештою, 10 лютого 1888 р. питання про долю грецької бібліотеки було остаточно вирішене. Міська Дума ухвалила: оскільки в Грецькому училищі немає місця для зберігання книг і вони непотрібні учням, то їх необхідно передати в інститут і зберігати в окремому приміщенні під особливою назвою: "Стародавня бібліотека Грецького училища".

У травні 1888 р. керуючий Київським учбовим округом Ренненкампф дав остаточний дозвіл залишити бібліотеку в інституті.

Нещодавно працівники бібліотеки під керівництвом провідного бібліографа Л. В. Гранатович провели пошукову роботу і виділили бібліотеку Грецького Олександрівського училища із загального книжкового фонду. Незважаючи на значні втрати, причини яких вже неможливо з'ясувати, колекція в цілому збереглася задовільно і нараховує сьогодні 84 назви у 178 томах. З них X VI ст. - 20 назв, 21 том; XVII ст. - 27 назв, 31 том; XVIII ст. - 15 назв, 30 томів; XIX ст. - 22 назви, 96 томів. Звертають на себе рідкісні видання класиків давньогрецької філософії та літератури, богословські твори та шкільні підручники, серед яких є й особисті видатних діячів грецької громади в Ніжині, відомих патріотів і меценатів братів Зосимів. Усі ці книги знаходяться зараз в музеї рідкісної книги і зберігаються в трьох окремих вітринах.

ДАРІЯ ГАЖІЄВА - ЛЕВЧЕНКО

– До самої своєї смерті у 1974 році бабуся з запалом любила розповідати про свою театральну юність, про зустрічі, безпосередню роботу на сцені з корифеями українського театру Марією Заньковецькою і Панасом Саксаганським, про подруг і друзів-аматорів, один з яких став її чоловіком.

Вікторія Василівна Личманенко, схвильовано читає на афіші Ніжинського Дворянського клубу за 1912 рік серед дієвих людей п'єси «Наймичка» і прізвище Д. Р. Левченко.

– Це ж і є моя бабуся, мамина мама, – показує збережене в сім'ї фото, зроблене в Ніжині на початку століття. Поряд з нею на афіші імена Раїси Холопцевої і Галини Ніжинської, які пізніше стали професійними акторками.

Дарією її назвали на честь святої, яку православна церква вшанувала 1 квітня 1887 року. Народження доньки було великою радістю в сім'ї ніжинської гречанки Ольги Гажієвої і українця Родіона Левченка. Побрались вони з любові, навіть без благословіння, яке сім'я греків Гажієвих не дала на шлюб з українцем.

Після закінчення церковно-приходської школи Дарія Левченко працювала телефоністкою і грала в аматорському драматичному гуртку. Про рівень її таланту свідчить програмка, виставлена в художньому відділі Ніжинського краєзнавчого музею. «Товариством українських артистів при участі Марії Костянтинівни Заньковецької і Опанаса Карповича Саксаганського у неділю 8 Травня (Мая) 1916 року виставлено буде «За двома зайцями». У цьому жарті М. Старицького сам режисер О. К. Саксаганський виконував роль Голохвостого, а Проню Прокопівну грала Дарія Левченко.

Вже тоді українські корифеї розвивали український театр не лише новими постановками і участю в них самих, а залученням до сцени молодих талановитих аматорів. Серед них був і Прокіп Сірик,

молодий робітник, виходець з села Володькова Дівиця. 1892 року народження. В драмі "Ой не ходи Грицю, та й на вечорниці", виставленої в Ніжині 7 квітня 1918 року гуртком українських аматорів, на користь дітей померлого Юхима Скорохода, Прокіп Сірик грає одну з головних ролей, Грицька - Шандуру. Читаємо його прізвище і серед дієвих людей п'єси «Безталанна», поставленої у 1919-му році.

Аматорський гурток разом з корифеями жив насиченим культурним і приятельським колом. За традицією щодня хтось обідав у домі Марії Заньковецької. В отакій атмосфері взаємодопомоги і залюбленості один в одного і закохались Дарія Левченко і Прокіп Сірик.

У Сіриків народилось троє дітей. Один помер у ранньому віці, дочка Людмила – після закінчення університету. А моя мама, Вікторія Прокопівна Личманенко, теж стала театралкою, грала в самодіяльному народному театрі.

Співала в хорі вчителів міста і Вікторія Василівна. Через родину Гажієвих - Левченків-Сіриків-Личманенків не переривається культурно-театральна традиція Ніжина.

Павло Михед, кандидат
філологічних наук, завідуючий
кафедрою світової літератури
Ніжинського державного
педуніверситету імені Миколи
Гоголя

НЕДОСПІВАНА ПІСНЯ РУСЛАНА ЛИЧМАНЕНКА

Все хотів написати про Руслана і щось не дозволяло. А це серед своїх паперів знову на очі навернулися його вірші.

Не по собі якимось говорити про свого студента в минулому часі, але доводиться. Руслан Личманенко був, можливо, надто

оригінальною людиною, щоб і доля його була, як у всіх: сім'я, діти, онуки, спокійна старість. Діток - дівчаток - близнят, він з дружиною майже підняв, але онуків не дочекався. Жив жадно, за все брався, мало що доводив до кінця. До поезії звертався поспіхом, але, здається, лише тоді, коли була необхідність судити себе. Судити суворо. І тоді він був приголомшуючи щирим. І іронічним до розвінчання. До самозречення. До самознищення.

Позірно - веселий, відкритий, охочий до людських контактів, але жахливо самотній і безпорадний, навіть на людях. Як дитина в материнськiм лоні. Амплітуда його переживань, відчуття світу: від ідеалізації і захоплення - до обезцінення і повної втрати інтересу.

Він є поет вже тому, що передбачив свій кінець. Його випадковість: "То есть вдруг - совсем темно, Влажно, сыро и тепло. Там ругался, - Здесь лежишь, Там смеялся - Здесь ты спишь - Вечно..."

Вірші ці Руслан якось дав прочитати і, сміючись, сказав: "Повертати не треба, вони того не варті". І в цьому жесті він був поетом. І ним залишився, заримувавши логарифми "невечности всего, даже поэтов".

Від редакції: Личманенко Руслан Миколайович народився 26 січня 1968 р. в місті Ніжині, в родині, що веде свій родовід від Ніжинських греків Гажієвих. Із золотою медаллю закінчив середню школу №7. Вступив до Ніжинського педінституту, закінчив філологічний факультет. Був комсоргом, депутатом місцевої ради, робітником, вчителем, журналістом.

Вірші писав з 5 класу. Виховував двох доньок - близнят, мріяв про сина. Постійно думав про своє місце в житті, збирав матеріали, щоб написати книгу про життя - про себе і своє покоління, але не встиг... 29 липня 1999 року його життя трагічно обірвалось: нещасний випадок на дорозі при загадкових обставинах, залишив матір без сина, жінку без чоловіка, а дітей без батька. Так Руслан увійшов у вічність, а нам лишилися його вірші, і в них - пронизливе, містичне передчуття подиху вічності...

* * *

Если б знать,
Сколько жить мне осталось.
Если б знать,
Сколько, солнце,
Тебя мне встречать.
Сколько, ветер,
Тобой мне дышать.
Сколько, звёзды,
На вас мне глядеть.
Сколько песен веселых
Мне осталось пропеть?
Если б знать ...
Чтобы жить на пределе,
Чтобы совести не изменять,
Чтобы из жизненных мелей
Выйти к счастью - реке.
Если б знать...

* * *

Ни от холода, ни от жажды
Не умереть дважды.
Ни от любви, ни от скуки
Дважды не наложить на себя руки.
Дважды не прожить то, что прожил,
Ну, а всё-таки, может быть?
Но ведь это всего лишь может...

* * *

В лабиринтах судьбы,
В океане страха,
Ищет каждый себя...
Но находит что-то
С глазами лисьими.
А времени листья
Готовят кровавый ковёр,
Зовущий тебя на плаху.

Рифмы (логарифмы) невечности всего, даже поэтов

Графоманы,
Граммофоны,
Графы, штрафы, шрамы.
Вдруг, -
 избушка, но с ногами.
Вдруг-
 сплошные червяки.
То есть, вдруг - совсем темно,
Влажно, сыро и тепло.
Там ругался, -
Здесь лежишь,
Там смеялся, -
Здесь ты спишь
Вечно...

* * *

Мы раньше любили власть,
Но теперь мы любим гласность.
Нам раньше нравилось
Слово "Партия",
Теперь - "демократия".
Так где же гарантия,
Что через краткое
Количество лет
Мы другие словишки
Не станем петь?

Недопетая песня

Счастье где-то гуляет по свету,
А здесь...
Ветер
 поёт заунывную песню о том,
Что где-то
И солнце другого цвета.

А здесь дети строят
Песчаные замки
И превращают землю в барханы,
В которых ветер...
А где - то по свету...

* * *

Весна, а мне хочется осени.
Я очень устал от зимы.
Но в косах деревьев желтых
Плачущие журавли
Ближе мне и роднее
Хрустального звона капли.
Усталая пьяная грусть,
И запах хмельного леса
Приятней, чем жаркий пульс
Предвестницы лета.
Весной я только вдыхаю,
Чтобы дожить до тех пор,
Когда все чуть - чуть увядает
И грустью поит простор.

* * *

Я приду положить
Цветы на крышку
Своего гроба.
Здесь находится человек,
Погибший в пустыне долга.
Не сгнивший от лжи,
В зубах песок наивысшей пробы,
Доживши до смерти,
Ушел
В пустоту и злобу.

НІЖИН. ГРЕКИ. НІМЕЧЧИНА. ДЕЛЬФИ

Кілька років тому на презентації Ніжина в столиці України мені довелося взяти участь у програмі Ніжинського телебачення, де я розповідала про його значний історичний і культурний потенціал. Навіть закликала ніжинську молодь з ентузіазмом вивчати історію свого славного міста.

А нещодавно про Ніжин я розповіла на німецькій землі відомому громадському діячеві греку п. Костасу Паппасу. Я пригадала все що знала про “грецькі сторінки” в історії українського міста, адже воно завжди в моїй пам’яті. Тут народилася моя мати, тут викладав мій дід – відомий вітчизняний історик Володимир Піскорський.

І мені захотілося привернути увагу п.Костаса до ніжинців.

Костас Паппас є головою Всесвітнього об’єднання греків за кордоном. Але приваблює в ньому не тільки ця посада. Викликає повагу його прихильність до великих гуманних ідеалів, конкретні дії в боротьбі за них. “Греки традиційно добре ставляться до слов’янських народів,”– сказав він при зустрічі.

Я повідомила п. Костасу про існування грецького магістрату в Ніжині, про розвідки сучасних істориків. У спогадах про роботу професором в Історико-філологічному інституті князя Безбородька В.К.Піскорський на початку ХХ століття зазначав, як вони з колегою професором М.М.Бережковим приводили в порядок архів цього магістрату: “працювали майже рік, ковтаючи пилюку архівну, і розмістили матеріал в хронологічному порядку і документи в окремі папки”...(“Вибрані твори і епістолярна спадщина”, К., 1997, с. 211).

Пам’ятаю активну діяльність вихованця Київського університету імені Тараса Шевченка історика Олександра Морозова, завдяки якому виникли наукові і культурні взаємини з представниками грецького міста Янина. Не всі знають про те, як Олександр Сергійович сприяв на прохання греків відродженню важливого історичного документу. Оригінал грецькою мовою загинув, а його переклад давньоруською залишився. Автор цих рядків переклала його сучасною російською...

Паппас з цікавістю розпитував про існування у Ніжині великої колонії греків, для яких Україна протягом сторіч стала новою Батьківщиною. Він вже має контакти з маріупольськими греками.

Костас Паппас народився у Греції, там закінчив середню школу, а в часи диктатури емігрував в Німеччину, де в Бонському університеті вивчав політологію, візантистику і філософію. Після аспірантури отримав ступінь доктора. Ще в студентські роки очолив об'єднання грецьких студентів в Бонні, став членом студентського парламенту університету. З самого початку свого перебування в Німеччині Костас Паппас виявив себе активним борцем за права грецьких емігрантів, за повернення демократичного ладу в Греції. У 80-ті роки заснував Комітет організацій емігрантів усіх національностей, виступає за рівні права всіх людей світу, проти расизму і війни.

Костас Паппас підтримує багато проектів і серед них – культурологічний, який народився у Німеччині з ініціативи німецького культурного діяча і менеджера п.Крістіана Кірша. Мова йде про відродження Дельфійських ігор нового часу. Адже в давнину в Елладі існували серед еллінів змагання як в царині спорту, так і в царині мистецтва. Більше ста років тому французу П'єру де Кубертену вдалося відродити Олімпійські ігри, без яких сучасне людство тепер не уявляє свого існування.

Древні греки намагалися добитися вершин як в спортивному, так і в мистецькому розвитку. Крім Олімпійських і Піфійських ігор (або Дельфійських, бо саме в Дельфах в храмі Аполона пророчиця Піфія щось передбачала в майбутньому) існували ще Істмійські ігри на Коринфському перешийку та Німейські. Усі ігри в цих місцях присвячувалися різним богам. Деякі відбувалися два рази, інші чотири рази на рік. Судді давали клятву судити совісно і ні з ким не з'ясовувати, чому судили саме так, а не інакше. Переможців нагороджували символічно: в Олімпії – оливковим вінком, а в Дельфах – лавровим. Принцип "Головне – не перемога, а участь" був однаковим для спортивних і мистецьких змагань.

Оскільки в основі ігор була культура Греції, пронизана міфами, культами язичницьких богів, з приходом римлян і християнства в цю країну ігри були заборонені.

Не казки і язичницький культ полонили німця Кірша, а ідея об'єднання людства на ниві мистецтва в боротьбі проти насильства, війн, терору, в боротьбі за збереження культури малих народів, а також за загальнолюдські ідеали гуманізму без політики. Як це було, наприклад, на Всесвітніх фестивалях демократичної молоді, доки їх не політизували.

Така мета привернула увагу Костаса Паппаса, і він почав спонсорувати даний проект. Зусиллями п.Кірша створено Міжнародний Дельфійський комітет у складі 19 країн- учасниць. Проведені перші два конгреси і перша молодіжна Дельфіада. З приходом в Дельфійський рух п. Паппаса активізувалась діяльність Греції в ньому. Завдяки п.Паппасу автор цих рядків, координатор розповсюдження руху на Україні, змогла побувати на Другому всесвітньому конгресі Дельфійського руху в Афінах а також в Москві на відкритті перших Дельфійських ігор сучасності в грудні минулого року.

Ця історична подія мала відбутися в Греції на олімпійському стадіоні, так було вирішено на конгресі в Афінах. Проте доля немилостива до еллінів. Хоча вже давно немає римлян на її території, і саме грецький митець і поет Сілікіанос відродив Дельфійські ігри в самій Греції ще напередодні Другої світової війни, ця подія була спеціально не помічена владою.Офіційно пояснили, що країні важко проводити крім Олімпійських ігор ще одну масштабну акцію найближчим часом. З'ясувалось, що заборона християнством дельфійських змагань ще в 300-х роках минулого тисячоліття ще й досі не знята.

В Ніжині дуже багато учнівської і студентської молоді.Хтось захоплюється краєзнавством, хтось грецькою історією або мистецтвом. На Україні сформований Національний комітет дельфійського руху, але він ще не затверджений. І тому є нагода заснувати в місті дельфійський клуб, отримати хартію від Міжнародного дельфійського комітету і стати безпосередньо членом міжнародної дельфійської організації. Для греків і любителів грецької тематики Костас Паппас відкритий для спілкування.

ЗМІСТ

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО	5
АСТАФ'ЄВ О. ГРЕЦІЯ ЯК СКЛАДОВА УКРАЇНСЬКОГО СВІТОГЛЯДУ 7 ПРИПЛАВКО- (МІЛОСОВА) Л. УКРАЇНА – НАША ДРУГА БАТЬКІВЩИНА	10
КОСТЯНТИН ХАРЛАМПОВИЧ: НЕОПУБЛІКОВАНІ ПРАЦІ З ІСТОРІЇ НІЖИНЬСЬКОГО ГРЕЦЬКОГО.....	15
БРАТСТВА XVII–XVIII СТ.	15
ХАРЛАМПОВИЧ К. ГРЕЦЬКА КОЛОНІЯ В НІЖИНІ В ІІ МИНУЛОМУ (XVII-XVIII СТ.).....	17
ХАРЛАМПОВИЧ К. НАРИСИ З ІСТОРІЇ ГРЕЦЬКОЇ КОЛОНІЇ В НІЖИНІ (XVII– XVIII ст.).....	50
НАРИС 2. НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД, ПРОФЕСІЙНА РОЗБИВКА, СТАТИСТИЧНІ ДАНІ	50
ХАРЛАМПОВИЧ К. ПРИГОДИ ОДНОГО НІЖИНЬСЬКОГО ГРЕКА	68
МОРОЗОВ О. СПРАВА АКАДЕМІКА КОСТЯНТИНА ХАРЛАМПОВИЧА	82
ЛАСКАРІДС Х. НОВІ МАТЕРІАЛИ ПРО ВНУТРІШНЄ ЖИТТЯ НІЖИНЬСЬКОГО ГРЕЦЬКОГО БРАТСТВА.....	135
РОСТОВСЬКА О. ОСОБЛИВОСТІ ГРЕЦЬКОЇ ГРОМАДИ В НІЖИНІ ТА ІІ КУЛЬТУРНО - ОСВІТНЄ ЖИТТЯ В ХІХ СТОЛІТТІ.....	152
МОРОЗОВ О. ГРЕЦЬКІ ХРАМИ В НІЖИНІ	162
КОСТЕНКО І. ВНУТРІШНІЙ УСТРІЙ НІЖИНЬСЬКОГО ГРЕЦЬКОГО ЦЕРКОВНОГО БРАТСТВА ЗА СТАТУТОМ 1697-1699.....	176
РОКІВ	176
АСТАФ'ЄВ М. СВЯТИТЕЛЬ МИХАЙЛО ГРЕЦЬКИЙ.....	180
СИМОНЕНКО В. ГІРКА ДОЛЯ НІЖИНЬСЬКИХ ГРЕЦЬКИХ ЦЕРКОВ	184
ПЛЯШКО Л. ГРЕКИ В НІЖИНІ	188
ПОНОМАР О. ПОБУТ ТА ЦИВІЛЬНА АРХІТЕКТУРА НІЖИНЬСЬКИХ ГРЕКІВ.....	192
МОСКАЛЕНКО Ю. З МИНУЛОГО НАШОГО МІСТА	196
САМОЙЛЕНКО Г. САМОЙЛЕНКО С. ГРЕЦЬКІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ У НІЖИНІ	200
МОРОЗОВ О. КОСТЕНКО І. БРАТИ ЗОСИМИ	205
ОНИЩЕНКО Н. ТЕРНАВІОТИ	218
ТИРА Н., ШОХОДЬКО В. ОЛЕКСІЙ ГАВРИЛОВИЧ ВЕНЕЦІАНОВ.....	225
САМОЙЛЕНКО Г. КОСТЯНТИН БАЗИЛІ В НІЖИНІ.....	233
КОСТЕНКО І. ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ БІБЛІОТЕЧНИХ ЗІБРАНЬ НІЖИНЬСЬКИХ ГРЕКІВ	241
ОНИЩЕНКО Н. ДАРІЯ ГАЖІЄВА - ЛЕВЧЕНКО	248
МИХЕД П. НЕДОСПІВАНА ПІСНЯ РУСЛАНА ЛИЧМАНЕНКА.....	249
НОВІКОВА О. НІЖИН. ГРЕКИ. НІМЕЧЧИНА. ДЕЛЬФИ ..	254